tarih ve toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen Murat BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN

Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER

Danışma Kurulu
Fahri ARAL, Çağlar KEYDER
Uygur KOCABAŞOĞLU
Şevket PAMUK
İskender SAVAŞIR
Zafer TOPRAK, Aydın UĞUR

Düzelti
Şadi ARABACI, Abdullah ONAY

İLAN KOŞULLARI: Arka kapak renkli: 350.000 TL., kapak içleri renkli: 250.000 TL., iç sayfa renkli: 200.000 TL., iç sayfa siyah-beyaz: 100.000 TL.
YILLIK ABONE (12 sayı) 5.000 TL.
Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 5.000 TL'yi PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2575 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4 Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 600 Lira
Yurtdışı abone: Uçakla 35 Amerikan Doları

Ofset Hazırlık
Perka A.Ş.

Renk Aynımı
Üçel Ofset

Baskı
Ayhan Matbaacılık

Genel Dağıtım
GAMEDA

4 Çivi Yazılı Kadın Mektupları
A. Muhibbe Darga

9 Tamirhâne-i Hümayun ya da Abdülhamid'in Marangozluğu
Dr. Feryal İrez

13 70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi
Zafer Toprak

17 Kayserili Zartaryan Ailesi ve Kevork Zartaryan Efendi (1834-1888)
Kevork Pamukcıyan

20 Solun Tarihinden: Türkiye'deki Durum

22 İstanbul Kapıları
Murat Belge

30 Garp Ocaklannda Anadolu Delikanlıları: Türkçe Arapça Karışımı Dille Yazılan Aşk Şiirleri
Orhan Koloğlu

35 Büyük Petro ve Modern Dünya
R. L. Lewitter

44 Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

46 6-7 Eylül Olayları
Aziz Nesin

50 Her Ay Bir Marş

51 Marxizmden Beslenen ve Marxizmi Besleyen Bir Ortaçağ Tarihçiliği
Halil Berktay

57 Atatürk Sayfası

58 Molla Lütfi'nin Mizah ve Hiciv Yönü
Orhan Şaik Gökyay

62 **Kitablyat:**
Kurtuluş Savaşı'nın Mâli Kaynakları
Yılmaz Karakoyunlu /62
1703 Ayaklanması
İlber Ortaylı /64

Demirkapı
Fotoğraf: Tolon Arlıhan

Okuyucu Mektupları

AYNADAKİ ŞARKİYATÇILIK

Ronald ve Sabrina Michaud'nun sergisi "Aynadaki Doğu" epey ilgi toplamışa benziyor. Sergiyi değil ama kitabı görmüş biri sıfatıyla, Sayın Nazan Ölçer'in *Tarih ve Toplum*'un Temmuz sayısındaki değerli makalesine haddim olmayarak birkaç söz eklemek isterdim.

Bilindiği üzere, kitabın ve serginin ana teması, Michaud'ların Afganistan, Hindistan, İran ve Türkiye'de tanık olduklarıyla dört beş yüzyıllık minyatürler arasında paralellikler çizerek, bu ülkelerdeki devamlılıkları veyahut değişmezlikleri vurgulamak. Bunu yaparken de kendilerini uzun bir gelenek içine oturtuyorlar: şarkiyatçılık geleneği.

Şarkiyatçılığın parlak bir eleştirisini kaleme almış olan Edward Said'e göre "Doğu, Batı için nesnel gerçekliği olan bir yer değil, bir metindir. Doğu'ya ancak bu metin üzerinde ulaşılabilir, bu metinin dışında bir Doğu yoktur, çünkü bu metnin dışında Doğu'ya ilişkin bilgi yoktur... Bu metne göre Doğu hep aynı sıfatlar, aynı imgelerle betimlenir, metin tekrar tekrar üretilir ve bu bilginin nesnesi olan Doğu sanki hiç değişmezmiş gibi yansıtılır" (Jale Parla, *Efendilik, Kölelik, Şarkiyatçılık* [İstanbul: İletişim Yayınları, 1985], s.12).

Said'in *Orientalism'de* gösterdiği gibi, şarkiyatçılar Doğu'yu yansıtmamışlar, belleklerde bir Doğu üretmişlerdir. Bunu ise, Doğu'da gördüklerini bir elekten geçirip, seçmeli olarak aktararak gerçekleştirmişlerdir. Bu maksatlılığın örneklerine Michaud'ların çalışmasında çok rastlanılabilir. Resim çiftlerinin birindeki Mehter takımında ud çalan adamı ele alalım: Mehter takımı günümüz Türkiye'sinin ne kadar tipik bir örneğidir? Londra kulesinin *Beefeater*'ları ve Vatikan'ın İsviçreli muhafızları ne denli günümüz İngiltere'sini ve İtalya'sını yansıtıyorsa o kadar. Ya Mevlânâ'nın tasvirinin karşısına oturtulan rahmetli Süleyman Dede'yi Türkiye'deki kaç kişi tanır? Çağdaş Türkiye'nin tipik bir unsuru mudur o? Şüphesiz hayır. Doğu'nun statikliğini bu şekilde "yansıtmak" herhalde bir sahtekârlıktan başka bir şey değildir, hem de tarihi uzun ve kirli bir sahtekârlık.

Şarkiyatçılar, betimledikleri hiç değişmeyen, kendini yönetmekten ve yenilemekten aciz bu Doğu karşısında Batılının rolünü ise, bir *mission civilisatrice* ile Doğuya sahip çıkarak onu ona rağmen çağdaşlaştırmak olarak görmüşlerdir, veya daha namuslu bir terimle onu sömürmek. Kısacası, bu sergide yinelenen Doğu'nun değişmezliği miti zararsız bir yanılgı olmanın çok ötesinde, habis bir siyasal gündemin kuramsal temelini oluşturmaktadır. Fotoğrafçılık alanındaki tüm olağanüstü yeteneklerine rağmen, yirminci yüzyılın sonlarında hâlâ böyle kokuşmuş bir ideolojiyi yansıtmakla Michaud'lar geleneksel sömürgeci şarkiyatçılığın en kötü örneklerinden bir tanesi olmanın ötesine geçememektedirler.

İrvin Cemil SCHİCK
Brookline, Massachusetts

BAYAR'IN SONRADAN GERÇEKLEŞEN TASARISI

Yassıada zabıtlarından yaptığınız iktibaslarda, General Refik Tulga'nın bir gizli oturumda, Celâl Bayar'ın kendisine vaktiyle, İstanbul'da oturan onbinlerce Yunan uyruklu Rumun ikamet izinleri kaldırılmak gerekir dediğini okudum. Bilindiği gibi, 27 Mayıs'tan birkaç yıl sonra bu tasarı gerçekleştirilmiştir. Ama onlarla birlikte, TC uyruklu birçok Rum aile de Yunanistan'a gitmiştir. Şimdi İstanbul'da ancak birkaç bin Rum yurttaşımız kalmıştır. İki konu üzerinde düşünülmeye değer: onbinlerce Rum niçin eskiden Yunan uyruklu olarak Türkiye'de yaşıyordu, şimdi de onbinlerce Rum Yunanistan'da yaşarlarken niçin TC uyruklularını sürdürüyorlar? Bu soruların yanıtları, bazı insanların vergi, mülkiyet, askerlik vb. kişisel ilişkileri bakımından yabancı pasaportuyla yaşamayı faydalı görmelerinde olduğu kadar, ilgili hükûmetlerin uyruklu değiştirilmesini istememelerinde de aranmak gerekir sanıyorum.

Selim AYTUN, İzmir

EDİLGEN EŞCİNSEL

Derginizin son sayısının Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay bölümünde (s.49, sütun 1) yer alan bir Zabıta havadisinde geçen "müteayyin" sözünü, köşeli parantez içinde "meydana çıkmış" diye açıklamışsınız. Gerçi sözlük anlamı böyledir, ama "müteayyin" bizim polis jargonumuzda "pasif homoseksüel" demeğe gelir. Hatta bu gibileri, kendilerine eskiden "müteayyin" yerine, "müteahhit" derlerdi. Bilgilerinize sunarım.

Av. Şebib KARAMUALLAOĞLU
Bursa

6/7 EYLÜL VE BULGARİSTAN GÖÇMENLERİ

İstanbul'un çehresinin değişmesinde 6/7 Eylül 1955 olaylarının bir dönüm noktası oluşturduğunu (bence de haklı olarak) söylüyorsunuz. Ancak, İstanbul'un sizin tabirinizle taşralaşması sürecinde önemli bir öğe de (özellikle Bulgarya ve Yugoslavya'dan) yeni Balkan göçmenleri değil mi? Hattâ o tarihten kısa bir süre önce, yüzelli bin kadarı Türkiye'ye gelen ve birçoğu İstanbul'un Taşlıtarla gecekonduları gibi yoksul semtlerine yerleşen Bulgaristan göçmenlerinin olaylarda geniş bir rol oynadıkları, gazetelere yansıyan bireysel haberlerden de gözlemlenebilir. Saygılarımla.

Erol ARTUN, Ankara

DİNAMO'NUN ULUSAL SOLCULUĞU

6/7 Eylül Dosyanızı faydalanarak okudum. Bu kadar yakın döneme ait bir tarih olayını, böylesine nesnellikle ele alışınız gerçekten takdire değer. Ancak, 19-20. sayfalarınızda parçalar aktardığınız Hasan İzzettin Dinamo'nun *6/7 Eylül Kasırgası* kitabındaki şu sözler niçin dikkatinizi çekmedi acaba?

"Menderes'in bu sırada büyük bir yangında yanıp kül olmuş olan Kapaliçarşı'yı restore ederek birkaç milyar-

Okuyuculara Mektup

Geçen ay yayımladığımız 6/7 Eylül 1955 olayları dosyası galiba hayli ilgi çekti. O vesileyle tutuklanarak nehak yere yüz küsür gün hapis yatan Aziz Nesin dostumuz da bu konuda hazırladığı bir yazıyı dergimize verdi. Değerli yazara, katkısı için çok teşekkür ederiz.

Bu ay, televizyonun ikinci kanalı yayına giriyor. İlân edilen programa göre, İngilizlerin zengin bir oyuncu kadrosuyla çevirdikleri, Rus Çarı I. Petro hakkında uzun bir film dizisi gösterilmeye başlanacak. (Ben videodan seyrettim ve hayli beğendim. Vakit ayırabileceklerin izlemelerini salık veririm!) Okuyucularımıza, Rusların Piotr Velikiy, yani Büyük Petro, bizimse Deli Petro* dediğimiz bu erken aydın-despot örneği üstüne ayrıntılı bilgiler veren ve değerlendirmeler yapan önemli bir makalenin çevirisini sunuyoruz.

(Gazeteci Emil Ludwig, bundan 57 yıl önce Ankara'da Gazi Hazretleriyle mülâkat yaparken, onun devrimleriyle Petro'nunkiler arasında bir benzerlik olabileceğini imâ ettiğinde, Atatürk "Büyük Petro yeniliği Ruslara cebren yüklemişti; Türklerse eski ve medenî bir millettir" diyerek buna karşı çıkmıştı. 1 Nisan 1930 tarihli *Vakit* gazetesi *New York Times*'tan aktarıyor.)

Elinizdeki sayıda, değişik türlerden olmakla birlikte, en çok ilginizi çekmeye aday yazılar, muhtemelen iki kadın yazarımızın katkıları olacak. Bunlardan biri, Profesör Muhibbe Darga'nın Çivi Yazılı Kadın Mektupları incelemesi; diğeriyse, Feryal İrez'in Abdülhamid'in Marangozluğuyla ilgili araştırması. (Kemal Tahir, ölümünden sonra yayımlanan *Bir Mülkiyet Kalesi* romanında, babasının Yıldız Sarayı Marangozhanesinde çalıştığını, o nedenle kendilerine "mahlûl"den bir ev verildiğini anlatır ya!...) Gelecek sayımızda da, Abdülhamid ve Reklâmlar hakkında bir çalışma yayımlayacağız.

Murat Belge geçen ay başladığı İstanbul'un kültürel turistik tarihiyle ilgili yazılarını, bu kere de İstanbul'un Kapıları'yla sürdürüyor. 70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi yazılarının ikinci bölümünü bu ay yayımlıyoruz. Garp Ocaklarında Anadolu Delikanlıları dizimizin üçüncü tefrikasını da, bu sayımızda okuyacaksınız.

Orhan Şaik Gökyay hocamız, son zamanlarda çalışmalarını Molla Lûtfî konusunda yoğunlaştırdı. Trajik bir sonu olan bu büyük bilginin yaşam ve yapıtları hakkında çeşitli yazılar yayımladı. Dergimiz için kaleme aldığı incelemede de, onun gülmece yanına ışık tutuyor.

Halil Berktay arkadaşımızın (ilki Ağustos'ta çıkan) Bloch Kollokyumu izlenimlerinin yer darlığından ötürü Eylül sayımıza koyamadığımız ikinci ve son bölümünü şimdi sunuyoruz. Berktay'ın bu kollokyumda verilen bildirileri özetlerken adlarını andığı tarihçilerin birçoğunu bilmeyen (bencileyin) okuyucular için, bu yazının keyfine varmak biraz güç olabilir. Ama tarih kuramlarının bugünkü durumunu yansıtması bakımından, önemi ve faydası yadsınamaz. Kevork Pamukciyan'ın biyografik notunun da kalıcı bir değer taşıdığına inanıyoruz. Gelecek ay, kendisinin bizde pek tanınmayan bir Osmanlı Tarihi kitabı üstüne incelemesini yayınlayacağız.

Kitabiyat bölümümüzde bu ay iki yazı var. Birinde, Yılmaz Karakoyunlu Kurtuluş Savaşımızın Mali Kaynakları üstüne yerli bir araştırmayı; ötekindeyse, İlber Ortaylı Osmanlı Devletindeki 1703 Ayaklanmasıyla ilgili bir yabancı tarihçinin çalışmasını tanıtıyor.

Sürekli sayfa ve köşelerimizden, Türkiye'de Sol Akımların Tarihinden bölümünde yine ilginç bir yazının çevirisini sunuyoruz. Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu ay, Atatürk Sayfası ve Her Ay Bir Marş bölümlerimizde de ilgiyle inceleyeceğiniz yeni örnekler yer alıyor. Gelecek ay dergimizde "İkinci Dünya Savaşında Türkiye" konulu bir dosya olacak. Ayrıca, geçen hafta Ankara'da toplanan X. Türk Tarih Kongresi izlenimlerimizi yazacağız. Hepinizi saygı ve sevgiyle selâmlarım.

Mete Tunçay

* Bizim Petro için kullandığımız "deli" sıfatının, delâlet'ten, yani doğru yoldan sapmışlık'tan gelmediğini biliyorum da, "delil"den, yani rehber ya da önder'den gelip gelmediğine emin değilim.

lık malı yakılıp yıkılan azınlık esnafına süklüm püklüm bir teslim edişi vardı ki... onlar sanıyorlardı ki, kırıp döktürdükleri, yakıp yıktırdıkları mallar azınlık mallarıdır. Gerçekte onlar bizim mallarımızdı. Olay kapandıktan birkaç ay sonra azınlık esnafı bizleri öyle bir kazıklayacaktı ki, hem karaborsadan kayıplarını çıkaracak, hem de bu kez bizim ufacık ekonomimizi kül ederek yangın yerine çevirecekti." (s.64)

Karşı çıkılması gereken nokta, kazıklanmak mı, kazıklayanların ırksal-etnik kökeni mi?

Ümit GÜR, İstanbul

ESKİ YAKIN DOĞU'NUN TİCARET MERKEZİ KÜLTEPE KANİŞ'DEN

Çivi Yazılı Kadın Mektupları

A.MUHİBBE DARGA

Eski Anadolu'da M.Ö 1950 yıllarında çivi yazılı levhacıklar veya tabletlerin kullanılması ile tarihsel çağlar başlamıştır. Bu tarihlerde Orta Anadolu'nun antik Kapadokya bölgesinde, Kayseri yakınları Kültepe, eski adı ile Kaniş'te yoğun bir tecimsel alışveriş için yerleşen ve yaklaşık iki yüzyıl bu işlevleri yürüten Asurlu tüccarlar, kendi yazı sistemleri çivi yazısı ile yazışmalarını gerçekleştirmişlerdir. Böylece Mezopotamya kökenli bu yazı sistemi, Eski Anadolu insanına tanıtılmış, olasılıkla öğretilmiş oluyordu. Kültepe-Kaniş'te Türk kazılarının* ürünü olan 11.000 yazılı belge, Samî dil ailesinden eski Asur dilinde yazılmış olmasına karşın, o çağ Anadolu'sunda yaşayan etnik toplulukların özel adlarını (yer, şehir, şahıs, tanrı), hattâ bu insanların kullanmış oldukları bazı deyimleri ve sözcükleri de içermektedir. Asur'dan gelen tüccar ve ailesinin yanında, yerli/Anadolulu tüccarı da tanımaktayız. Sistemle yürütülen başarılı kazılarla, arkeologların Kaniş'te gün ışığına çıkarttığı tüccarlar mahallesindeki konutlarda bulunan tabletler, tüccarların özel arşivleridir. Adı geçen konutlar, tüccarın evi olduğu gibi ofisi, dükkânı ve malları için depo niteliğini taşır.

Tarihçiler ve arkeologlar arasında çok yaygın ve benimsenen bir ifade ile "Asurlu tüccarlar kolonisi" çağında (M.İ 1950-1690 uzun kronoloji ile) Eski adı *Karum:* Pazar yeri niteliğinde, Kültepe-Kaniş'in aşağı şehirdeki yerleşmesinde birçok tüccara ait, daha çok tecimsel ve ekonomik içerikli tabletler ortaya çıkartılmıştır. Tüccarların hem evi, hem ofisi olan konutlarda bulunan bu tabletler sayesinde, bunların sahibi, ailesi ve alışverişte bulunduğu çevresindeki kişilerin adları, özellikleri de saptanabilmiştir. Asurlu tüccar, ister Anadolu'da gezici olsun, ister Asur şehrinde bulunsun, Kaniş'teki 'evi-ofisi' etkinlik içindedir.

M.Ö 19. ve 18. yüzyıllarda Asurlu tüccarlar, Anadolu insanları ile iç içe yaşıyor, Anadolu'nun yerli ev tiplerinde oturuyor Anadolu insanına özgü günlük eşyayı kullanıyorlardı. Asurlu tüccar yerli/Anadolulu kadınlarla da monogami esasına uygun olarak evlenebiliyordu.

Aynı zamanda, tüccarın Asurlu karısı ise asur şehrinde yaşamaktaydı. Yazı sistemi, dil ve tecimsel yaşamda çok önemli bir öğe olan tüccarın kişiliğinin ve mülkiyetinin garantisi mühürlerin (silindir biçimli) dışında, Asurluların yerli kültüre adapte olduğunu, Kaniş kazılarının çok zengin arkeolojik buluntuları kanıtlamaktadır. Kaniş yazılı belgeleri içinde edebî metinler çok azdır. Yayını henüz yapılmamış 11.000 tablet arasındaki belgeler, o çağın politik ve ekonomik durumuna kuşkusuz ışık tutacaktır. Bugüne kadar pek azı ele alınan özel mektuplar ve kadın mektupları son derece ilgi çekicidir. Bu küçük çalışmanın ana temasını oluşturan kadın mektuplarını sunmadan önce, *Kaniş pazaryeri=Karum*'unun çok tanınmış tüccarlarından birini, *Puşuken*'i tanıyalım.

Puşuken, genç yaşında Asur'dan Anadolu'ya gelerek Asur'daki amcalarının ticaret firmasının Kaniş'te bir şubesini açar. *Puşuken* uzun yıllar Kaniş'te oturup faaliyet gösterdiğini evinde bulunan özel arşivi ve Kaniş'in öteki tüccarlarına ait belgeler de kanıtlamaktadır. Adı geçen belgelerden *Puşuken*'in 4 oğlu, kızı ve karısı (Asur'da), torunları saptanmış ve *Puşuken* ailesinin üç nesil boyu tecimsel amaçlarla Kaniş'te oturduğu gün ışığına çıkmıştır. *Kaniş Karum*'unun en eski tüccarlarından biri olan Puşuken'in babasının adı *Sînea*'dır. 4 oğlundan ikisi, *Buzazu* ve büyükbabasının adını taşıyan *Sînea* ile "Tanrının hanımı" rahibe ünvanlı kızı *Ahaha*'nın da çok erken Puşuken firmasının ticaret işlevlerine katıldığı anlaşılmaktadır. Rahibe *Ahaha*'nın ticaret işlemlerinde vekili olarak erkek kardeşlerden üçüncüsü *Aşur-Muttabil*'i tanımaktayız. Asur'dan kalay (Asur kralının garantisi olarak mühürlenmiş) ve kumaş/tekstil ticaretinde çok aktif bir rol oynayan *Puşuken*'in Anadolu'ya gelişini de izliyoruz. Asur'un zengin para babalarından *Şu-Hubur* adlı kişinin *Puşukene* kredi vererek Kaniş'te ve civarında beş sene sürecek bir ticaret gezisini sağladığını öğrenmekteyiz.

Bir belgeden öğrendiğimiz gibi, Kaniş şehrinde egemen olan kraliçe *(rubatum* = Büyük Kadın), ülkeye kaçak mal soktuğu için Asurlu tüccar Puşuken'i hapse attırmıştır. Oğul-

Kaniş II lev. 102/2-4: *Kaniş Karum*'unun her evinde en çok kullanılmış kaplardan meyvelik ve kulplu çömlekler (T. Özgüç, Kültepe-Kaniş II, lev.102/2-4'den, Kayseri Arkeoloji Müzesi).

larından *Buzazu*'da aynı konuda babasından aşağı kalmaz. Hiç durmadan Kaniş ile çevre ticaret merkezleri arasında gezicidir. Ülkeye kaçak olarak -tabiî Kaniş şehri kralı ve kraliçesine vergi ödememek için- sokacağı kalay ve kumaşların tenha, sapa köy yollarından geçirilmesini araştırmakta ve sağlamaktadır. *Puşuken*'e gelen kalay külçeleri Asur kralı adına, tam karşılığı henüz saptanamamış, yüksek bir memuriyet adı, olasılıkla "Yüksek Hâkim" anlamında ve *Vaklum* mührü ile damgalanmıştı. Böylece Asurlu tüccarların Anadolu'da bronz yapımı için gerekli olan kalayı Asur kralının garantisi altında getirdikleri anlaşılmış oluyor. Burada şunu da ilâve edelim, çok zengin bronz âlet ve eşya üreten eski Anadolu insanı, bakırı rahatlıkla kendi ülkesinden sağlamasına karşın, kalayı her çağda dış alım yoluyla elde ediyordu. İlginç olan her alışverişte, bugün olduğu gibi "Kaçak mal, kaçakçılık ve vergi ödenmesinden kaçınma "işlevlerinin M.Ö. ikinci binyılının başlarında da varolduğunun açıkça görülmesidir.

Yayınlanmış Kültepe tabletlerinden özet olarak *Puşuken*'e ait belgeleri tanıtmaya çalıştık. Bunun yanında başka yazılı belgelere göre *Hatti* başkenti *Hattuş*'a kadar bu tüccarın mal yolladığı, bir hayli yüklü kervan masrafları listelerinin kabarık hesaplarından belli olmaktadır. Böylece, Asurlu tüccar *Puşuken*'i çok aktif, kurnaz, işini bilen, tecimsel işlerde her yola başvuracak nitelikte zengin bir kişi, işadamı imajı ile tanımaktayız.

Puşuken ve kadınlar hakkında bildiklerimize gelince kendisi kadar aktif ve kurnaz, Asur'da oturan Samî kökenli eşi *Lamassi*'yi oldukça iyi tanıyoruz. Bu hanımla ilgili belgeleri aşağıda sunacağız. Yukarıda anımsadığımız gibi genelinde ekonomik içerikli olan belgelerin arasında mektupların ve kadın mektuplarının çok ilgi çekici olduğu belirgindir. Bu mektuplardan ve "evlenme ile boşanma" anlaşmalarından, Kaniş'te kadın haklarının bir hayli gelişmiş olduğu anlaşılıyor. Diğer ilginç bir husus da Asurlu tüccarın karısının aynı zamanda ticarette ortağı, partöneri olup çok yoğun bir şekilde tecimsel işlere katkıda bulunmasıdır. Asurlu *eş, alim* = "Şehir" yani Asur'da oturmakta ve çoğunluk oradaki dokumacılık, tekstil işlerini yönetmektedir.

Büyük ticaret merkezi Kaniş'de herhalde halkın yarısını kadınlar oluşturuyordu. Yukarda anımsadığımız arşivler Kanişli hanımlar hakkında hiç de suskun değillerdir. Kaniş sarayı çevresinden ve halk kesiminden olan kadınların ticaret hayatına resmen katıldıkları, eşlerine veya erkek kardeşlerine yardımcı oldukları, çoğu kez ticaret ortağı gibi, aktif rol oynadıkları gözlenmektedir. Erkek iş ortağı olmadan, bağımsız kendi adına iş yapan kadınlar da vardır. Bu tüccar hanımlar, kendi adlarına daha çok kumaş, elbise, ayakkabı gibi siparişleri Asur şehrine iletmişlerdir. Mektupları ile tanınmış hanımlardan biri, iyi bildiğimiz ünlü tüccar *Puşuken*'in Samî asıllı karısı *Lamassi*'dir. Onbeşi aşan mektuplarından edindiğimiz bilgiye göre, bu hanım, yardımcıları ve hizmetkârlarıyla Asur şehrinde oturmaktadır. *Lamassi*, satmak için kumaş dokur ve dokutur, Anadolu'da, Kaniş'de oturan kocasının istem ve direktiflerini yerine getirir. Eşi *Puşuken*'in mektuplarından birine verdiği yanıt şöyledir.

"... 'Kumaşlar çok küçük, iyi değil' diyorsun. Senin arzun üzerine değil mi ki, ben kumaşların ölçülerini küçülttüm? Ve şimdi tekrar yazıp, kumaşlara daha fazla, yarım *mina* (yaklaşık 500 gr.) daha yün işle' diyorsun. pekalâ! öyle, istediğin gibi yaparım." Bu mektubun özü, zaman zaman kocası *Puşuken*'in, herhalde Kaniş'deki iç piyasanın taleplerine uyarak, isteklerini değiştirdiğini, *Lamassi*'nin de gönüllü olmamakla beraber, iyi bir iş ortağı olarak direktiflere olumlu yanıt verdiğini açıklamaktadır.

Lamassi hakkında bildiğimiz belgelere göre, kocası ile ortak veya ayrı bir kasaya sahip olup olmadığı açık değildir. Ticaret işlevlerinde ve yasalar sözkonusu olunca kadın kocasının temsilcisi olarak hareket etmektedir. *Lamassi*'nin mektuplarından kocası *Puşuken*'e her çeşit olay hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Özellikle Cenevre mektubunda Asurlu vergi memurlarına karşı tutumu, müstakilen karar verip hareket ettiğini açıklamaktadır. Lamassi, Ana-

Kaniş II lev. 30/2; *31/2, Kaniş Karum*'unun *en büyük yapılarından birine ait lev. mimarlık kalıntıları (T.Özgüç, Kültepe-Kaniş II, lev. 302,31/2'den).*

dolu'ya Asur'dan "yarım eşek" yükü kalay ve kumaş göndermektedir. *Lamassi*'nin mektuplarından, bu kadının bizzat kumaşları en iyi şekilde dokuduğu, başka işçi kadınlarla bir ekip olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. Asur şehrinde pek çok kadının büyük ölçüde kumaş çeşidi imal ettikleri yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu çeşitlerin arasında kutanum (keten) yer almaktadır. M.Ö. ikinci binyılın başında Anadolu'nun ithal ettiği başlıca malzemenin içinde Asurlu kadınların emeği bu zarif kumaş çeşitleri gelmektedir. Asur-Anadolu ticaretinde "Tekstil"in önemli bir yer kapsadığı çoktan beri bilinmekteydi.

Puşuken'in karısı *Lamassi*'ye ait son derece ilgi çeken bir mektup hâlen Cenevre "Sanat ve Tarih" müzesinde bulunmaktadır. Mektubun özü, bir kadının zekâsını, anlayışını, ifadesini ve içtenliğini yansıtan karakterdedir. Çağımızın koşullarına bir hayli uyduğu için az tanınan bu ilginç belgeyi aynen buraya alıyoruz:

Puşuken'e yazar, şöyle konuşur *Lamassi*: Biliyor musun insanlık ne kötüleşti. Kardeş kardeşi yiyecek. Herkes komşusunu yutmağa çalışıyor. Buraya (Asur şehrine) gelme şerefini bize lütfet. İş mecburiyetlerini kopar (kes). Küçük kızı, Tahir Asur'un kucağına yerleştir. Ah! şehirde (Asur'da) yün çok pahalı. Parayı (gümüş) bana tahsis edeceğiniz zaman, 1 mina gümüşü yünün içine yerleştir. Vergi için bana yolladığın 1 mina gümüşü, kontrolerler istediler. Ben senin için korkuyorum, fakat ben onu daha vermedim. Onlara şöyle dedim: limu (eponym) [yıla adını veren yüksek memur] benim evime gelsin, gerekirse evi götürsün. Kız kardeşin, hizmetçi kızlardan birini satışa çıkardı. Onu ben, 14 şekel'e aldım. Kız kardeşin *Şalim-ahum* sen gittiğinden beri iki ev inşa ettirdi. Acaba biz ne zaman bunu yapacağız?

Hiç mi? Asur-Malik'in sana daha evvelce getirdiği kumaşlara gelince, parasını niye bana yollamıyorsun?"

Bu kadın mektubu son derece ilgi çekicidir. Ticarî amaçlarla yazılmasına karşın içinde ufak özel haberler, dedikodular, kadın kurnazlığı ile vergi kaçakçılığı; *Lamassi*'nin *Puşuken*'in kızkardeşine gıpta etmesi açıkça belli olmaktadır. Mektubun içindeki özel haberler ve ifadeden *Lamassi*'nin Asurlu tüccar *Puşuken*'in karısı olduğuna kesinlikle emin olabiliriz.

Ticarî ilişkilere gelince *Lamassi*, şehirde (Asur'da) oturmakta ve baş pazar yeri kârum Kaniş ile Anadolu'nun diğer kârum'larına gönderilen malların ticaretini Asur'dan yönetmekteydi. Böylece *Lamassi*'nin *Puşuken*'in karısı, hem de Asur şehrindeki ortağı olduğu anlaşılmış oluyor. Bu kadının, aynı zamanda Asur şehrindeki limu (eponym)lere, ihraç edilen mallara karşı gereken vergileri ödemekle de yükümlü olduğu görülüyor.

Lamassi'nin zikredildiği diğer bir belgeden, bu kadının kadiştum "Hierodul" râhibe sınıfından olduğu anlaşılıyor. Geçen ifade şu şekildedir: "karısı *Lamassi*'ye, hierodul'e...". Böylece *Puşuken*'le evlenmiş bir hierodul = kutsal fahişe *Lamassi*'nin ticarete çok etken bir şekilde, kocasının ortağı olarak karıştığını izliyoruz. Acaba bu hanımın evlendikten sonra kült görevleri nasıl devam ediyordu?

Lamassi ve *Puşuken*'in kızları hakkında da bu mektuplardan ilginç bilgi elde ediyoruz. Ahaha isimli *Puşuken*'in kızı gubabtum-NIN.DINGIR "tanrının hanımı" unvanını taşıyan yüksek bir rahibe sınıfına mensuptur. Bu hanıma ait bir iş mektubu, olası kardeşi ve aynı zamanda vekili Aşur-Muttabil'e gönderilmiştir. Böylece bu kadının yüksek bir rahibe unvanı ve mevki, ticarî işlere karışmasına engel olmadığını göstermektedir. Samî bir ailenin kızının bu durumu acaba çağının yerli kadınları için de geçerli olabilir mi? Acaba Anadolu'da kadınlar hem rahibe, hem de tüccar olabiliyorlar mıydı? Bu soruların cevabını yeni belgelerin özünde bulabileceğimizi umut ediyoruz.

Asurlu tüccar *Puşuken*'in kız kardeşi *Şallim-ahum*'a ait mektuplar da bilinmektedir. Bu yazışmaların konusunu yine "kumaş balyaları ve kalay külçeleri"nin Asur'dan gönderilmesi sorunları oluşturmaktadır. Böylece *Puşuken* ailesinin bütün kadınlarının, karısı, kızı, kızkardeşinin çok etken birer iş kadını olarak Asur ile Kaniş arasında mal alıp verdikleri izlenmektedir.

Bir başka hanım, Asurlu tüccar *İna*'nın eşi, dokumalarıyla ünlü Taramkubi, kocasının iş ortağı olarak ticaret sorunlarına karışmış, kendi malvarlığını kocasının borçları, vergileri ve "evi", firması için sarfetmiştir. *Taramkubi*'nin Kaniş'de oturan eşi Asur şehrinden gelen istemler için demir alım satımını yürüten bir firmanın önemli tüccarlarından biridir. Yerli/Anadolulu otoriteler tarafın-

Kaniş II lev. 50/la-lc: *Kaniş Karum*'unun II. kat yazılı belgelerinden *Lamassi*'ye mektup (T. Özgüç, Kültepe-Kaniş II, lev. 50/la-lc'den, bk. s.17).

dan tecimsel işlevleri sıkı denetim altında tutulan *İna* ve iş ortaklarından iki oğlu *Puzur-Asur* ve *Ali-ahum*, istenen demir cevherini çok yüksek fiyatlarla "Kaniş çevresinden" ve "Hatti memleketi"nden sağlayan aracı tüccar eliyle satın alabiliyorlardı. O çağda demir, (tabletlerde anımsanan adıyla *amutum* veya *aşi'um* [meteor] demiri), çok yüksek değerde bir maden türü olarak işlem görmekteydi. Yine bir mektuptan adı geçen firmanın baş hissedarlarından *İmdi-ilum*, ortağı *İna*'nın oğlu *Puzur-Asur*'dan" demiri kaçak olarak ülkeye sokmamasını, gerektiğinde demiri emin yerlerde depolamasını tembih etmektedir.

Asurlu tüccar *İmdi-ilum* arşivi, yüzyılımızın ilk çeyreğinde yapılmış olan sistemsiz kazılarda** tesadüfen bulunmuştur. Bu arşivin tabletleri arasında *İna*'nın karısı *Taramkubi*'nin dört mektubu da yeralmaktadır. Bu mektupların içeriğinden *Taramkubi*'nin Kaniş'de oturan eşi *İna* hakkında birtakım endişeleri olduğu anlaşılıyor. Mektuplardan birinde şöyle denmektedir: "...Kaniş'de oturduğundan beri hiç gümüş yollamadın, ne de bir çuval buğday. Asur'da açlık var! Bilezikler, yüzükler nereye gitti? Onlar yiyecek almak içindi." Diğer bir mektupta da" (meteor) demirlerin ithalinden ötürü, Asur'da ödenecek vergiler için gereken gümüşün kendisine ulaşmadığını" söyler. Ne yazık ki, bir kısmı kırılmış olan *Taramkubi*'nin bir başka mektubu asıl derdini ortaya koymaktadır: "Kaniş'de oturan kocası *İna*'yla beraber yaşayabilmek için, onun Asur şehrine geri dönmesini ister. Bunun için, kocasının doğru yola gelmesi için, Tanrı Asur'a yalvarır. Ayrıca, *İna*'nın, Asur'a geri dönmeden gümüş yollaması gereklidir, çünkü mevsim gelmiştir ve tahılların ambara depolanması zamanıdır". Ayrıca bu hanımla yapılan bir iş anlaşmasından, çok büyük gümüş değerlerinin, kendisine Asur'a yollandığı anlaşılıyor. Böylece *Taramkubi*, iş ortağı olarak kocasının Anadolu'da kazandığı servetini, kapitalini Asur şehrinde teslim alıyor ve muhafaza ediyordu.

Taramkubi'nin iş ortağı, onun gibi dokuma/tekstil işlerini Asur'da yürüten bir hanım da, yine Kaniş'de oturan, yukarda adı geçen Asurlu tüccar *İmdi-ilum*'un karısı *Şimat-Asur*'dur. *İmdi-ilum* ile *Şimat-Asur* yazışmaları da hiç iç açıcı değildir. Bu hanıma ait bir mektuplarından biri, Asur'dan yollanmış dokumalara karşı yapılacak ödemelerin gecikmesi ve yapılmamasına karşı sert bir çıkış, tehdit niteliğindedir. Ve ilginç olan, tüccar *İmdi-ilum*'a yazılan adı geçen bu mektubun iki kadın, karısı *Şimat-Asur* ve *Taramkubi* tarafından dikte edilmiş olmasıdır. Mektup şöyledir:

"*İmdi-ilum*'a yazar, şöyle söyler *Taramkubi* ve *Şimat-Asur*: Biz burada rahibelere, (tanrılara sunulan) kurban etlerine bakarak kehânet veren rahibelere ve 'ölülerin ruhları'na soruyoruz; ve Tanrı Asur sana daima ceza verecek, çünkü sen gümüşü (para anlamında) hayatından daha çok seviyorsun! Şehirde Tanrı Asur'un isteklerine uymalısın ..Lütfen, bu tablettekileri işitir işitmez, çabuk buraya gel, Tanrı Asur'un gözlerine bak ve hayatını kurtar! Neden? Benim kumaşlarını için saptanmış olan bedelin karşılığını bana göndermek istemiyorsun?" Mektubun içeriğinden anlaşıldığı gibi, iki kadın birçok kez teslim ettikleri dokumaların bedelini istemişlerse de, *İmdi-ilum* her nedense borcu olan ödemeleri yerine getirmemiştir. Sonunda, başka bir mektuptan öğrendiğimiz gibi, rahibelerin, ölü ruhların ve Tanrı Asur'un gazabından korkan Asurlu tüccar koca *İmdi-ilum*, ortağı *İna*'nın oğlu *Puzur-Asur* eliyle, istenen borcun karşılığı gümüşü (1 *mina*, yaklaşık 1/2 kg.) hanımlara iletmiştir.

Yukarda sunduğumuz bütün bu belgeler, ticaret alanında da birbirinin eşi olan çiftlerin varlıklarının ayrı kasaları oluşturduğu fikrini akla getiriyorsa da, kanıtlamağa yeterli değildir. Kadın, özünde kocasının "evi" firması'nın kâr etmesi için çalışmıştır. Bu durum *Lamassi, Taramkubi, Şimat-Asur*'un türlü yazışmalarında açıklık kazanıyor.

Yazımızda sunduğumuz mektup içerikli belgeler, iş, ticaret alanında kadınların işlevlerini, ortaklıklarını,

tüccarlar ve tüccar eşleriyle her çeşit hesaplaşmalarını açıklayan yazıtlardır. Çivi yazılı tabletler üzerindeki kadın adlarını gösteren mühür baskıları, kadınların kişisel mülkiyet haklarının, kişiliklerinin kanıtlarıdır. Ayrı bir araştırmanın konusunu oluşturacak, Asur ticaret kolonileri çağında kişiliği belli, mülkiyet hakkına sahip olan kadınların mahkemeye çıkarıldığı, dava edildiği yayınlanmamış tabletlerin incelenmesi, Kültepe-Kaniş'de yaşamış olan birçok yerli/Anadolulu ve Asurlu tüccar ailesinin medenî, sosyal ve ekonomik durumlarını gözler önüne sermeğe ve dolayısıyla *'o çağın insanını'*, Anadolu'da ve Asur'da daha iyi tanımamıza olanak verecektir.

Kaniş II lev. 99/1-2: *Kaniş Karum*'unun çok kullanılan kap türlerinden gaga ağızlı testiler (T. Özgüç, Kültepe-Kaniş II, lev. 99/1-2'den, Kayseri Arkeoloji Müzesi).

Ayrıca, Kaniş kadınlarının medenî hallerini ve evlilik kurumuna ışık tutan, tanıklar huzurunda düzenlenmiş olan 'Evlenme' ve 'Boşanma' anlaşmalarını içeren tabletlerin bu güne dek yayınlanmış olanları ve yeni belgelerin incelenmesiyle', Anadolu'da 2. bin yılının ilk yüzyıllarındaki medenî hukukun varlığı açısından da kuşkusuz yeni bilgiler edinilecektir. Bu konuyu, okuyucularımıza gelecek yazılarımızda sunmağı tasarlıyoruz.

* Kültepe-Kaniş kazıları 1948 yılından beri Türk Tarih Kurumu ve Kültür Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına kazı başkanı olarak değerli arkeolog Prof. Dr. Tahsin Özgüç, eşi Prof. Dr. Nimet Özgüç ve Prof. Dr. Kutlu Emre tarafından başarıyla yürütülmektedir.

** 1925 yılında yapılan Çek kazılarına dilbilimci B.Hrozny başkanlık yapmıştır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

[1] *K. Balkan, Ankara Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Boğazköy Tabletleri. İstanbul, 1948.*

[2] *K. Balkan, Kaniş Karum*'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler. Ankara, 1955.

[3] K. Balkan, Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warsama'ya Gönderdiği Mektup. Ankara, 1957.

[4] Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies. New Haven 1917 v.d. BIN.

[5] The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago-Glückstadt 1956 v.d. CAD.

[6] The Cambridge Ancient History. Cambridge 1923 v.d. CAH.

[7] Cuneiform Texts From Cappadocian Tablets in the British Museum, C IqV, London. CCT.

[8] G. Contenau, Trentes tablettes cappadociennes. Paris 1919. TTC.

[9] M. Darga, Eski Anadolu'da Kadın. İstanbul 1976, 2. basım 1984 (İ.Ü.Ed.Fak. yayınları no.2033).

[10] G. Eisser - J. Lewy, "Die Altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe", MVAG 33 ve 35/3, I-II. EL.

[11] P. Garelli, Les Assyriens en Cappadoce. Paris 1963.
"Tablettes Cappadociennes de Collections divarses (suite)".

[12] RA LIX-LX (1965), s. 149-188.

[13] I. Gelb, Inscriptions from Alishar and Vicinity. The University of Chicago, Oriental Institute Publications Vol. 27. Chicago 1935.

[14] P. Grimal ve bşk., Histoire Mondiale de la Femme. Préhistoire et Antiquité. Paris 1965.

[15] H. Hirsch, Untersuchungen zur altassyrischen Religion. Graz 1961 (AFO Beiheft 13/14).

[16] Hebrew Union College Annual. Cincinnati 1924 v.d. HUCA.

[17] Hebrew Union College Annual, Cincinnati 1924 v.d.

[18] İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler I-III., İstanbul, 1944-1954.

[19] Inscriptions Cunéiformes du Kültepe I (1952) II (1962). Praha. ICK I, II.

[20] B. Kinast, Altassyrische Texte des Orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer, Basel-Berlin, 1960. ATHE.

[21] M.T. Larsen, Old Assyrian Caravan Procedures, İstanbul, 1967.

[22] M.T. Larsen, The Old Assyrian city-state and its colonies, Copenhagen, 1976.

[23] M.T. Larsen, "Partnership in the Old Assyrian trade", Iraq 39 (1977). s.119 v.d.

[24] J. Lewy, "Anatolia in the Old Assyrian Period", CAH I, Chapter XXIV, VII-X (Cambridge 1965).

[25] J. Lewy, Tablettes Cappadociennes. Paris 1937. TC.

[26] K. Lyczkovska, Social Position of Woman in the light of the Documents from Kanes of the Old Assyrian Period. Warszawa, 1979, (Polonya dili).

[27] Musée d'Art et d'Histoire de Genéve'in envanter numarası. MAH.

[28] L.L. Orlin, Assyrian Colonies'in Cappadocia. The Hague, 1970.

[29] T. Özgüç, Kültepe Kazısı Raporu 1948. Ankara 1950 (Türk Tarih Kurumu Yayınları).

[30] T. Özgüç, Kültepe Kazıcı Raporu 1949. Ankara. 1953.

[31] T. Özgüç, Kültepe-Kaniş. Ankara, 1959 (Türk Tarih Kurumu Yayınları).

[32] T. Özgüç, "Yeni Araştırmaların ışığında Eski Anadolu Arkeolojisi", Anatolia VII (1963), s. 23 v.d.

[33] T. Özgüç, Kültepe-Kaniş II. Ankara, 1986 (Türk Tarih Kurumu Yayınları).

[34] F.J. Stephens, Personal Names of Cappadocia, New Haven, 1928.

[35] Textes Cunéiformes. Museé du Louvre. Paris 1910 v.d. TCL.

[36] Tontafel, der Vorderasiatischen Abteilung Berlin, VAT.

[37] K. R. Veenhof, Apects of old Assyrian trade and its terminology, Leiden, 1972.

[38] K. R. Veenhof, "Some social effects of Old Assyrian Trade", Iraq 39 (1977), s.109 vd.

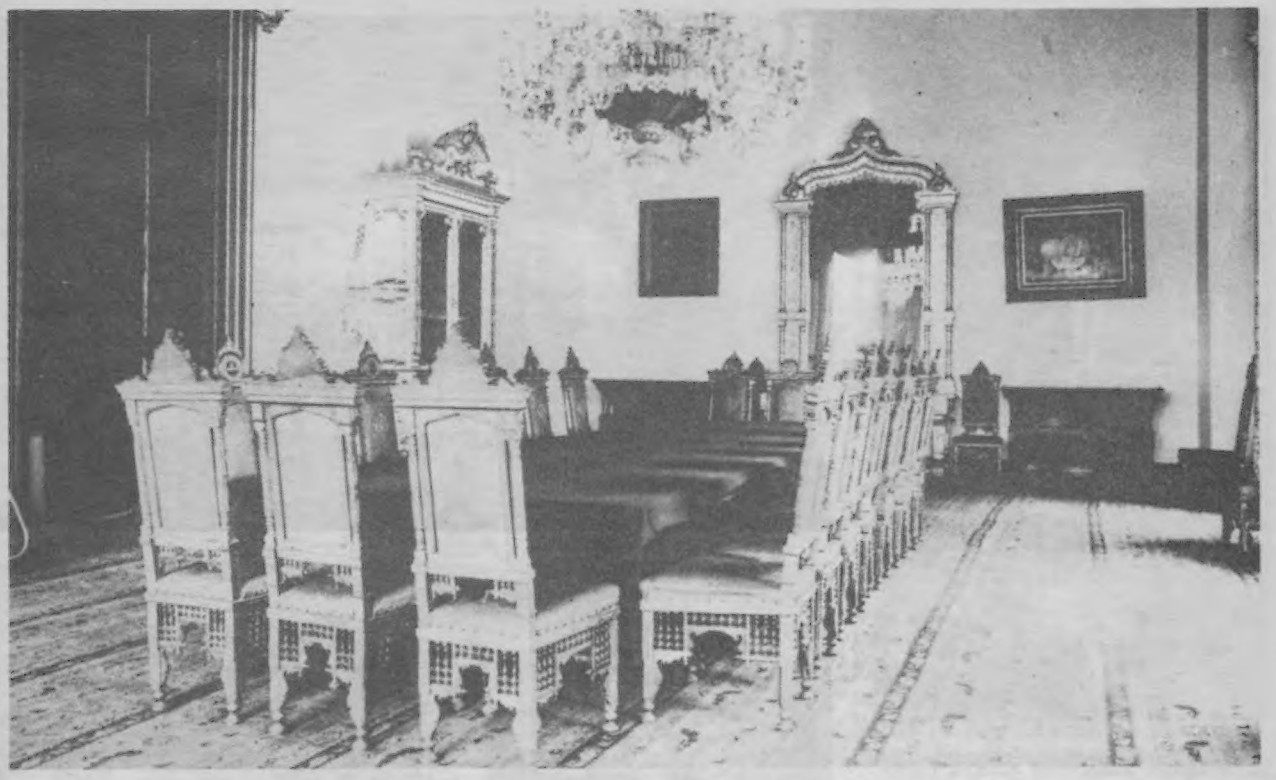

Beylerbeyi Sarayı 12 numaralı Harem, yemek odası

Tamirhâne-i Hümayun ya da Abdülhamid'in Marangozluğu

DR. FERYAL İREZ

Kendisi de bir marangoz olan padişah II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'na taşındıktan sonra burada Tamirhâne-i Hümâyunu kurmuştu. Esbak Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa Yıldız hâtıralarında, bu konuya değinmekte ve şu bilgileri aktarmaktadır[1] "..Cülûs ettikten sonra Yıldız'da kendine mahsus olarak mükemmel bir atelye[2] (R.1) yaptırdı, Avrupa'dan en son sistem marangoz âlât ve edevatı getirtti, müteaddit ustalar ve çıraklar bu atelyede çalışırlardı. Yıldız marangozhanesinde cidden nefis şeyler vücuda getirilirdi. Bir aralık Beyoğlu'nda (Şaven) nâmı ile meşhur bir mağaza vardı. Bu mağazanın sahibi Avrupa'dan fevkalâde zarif mobilyalar, biblolar celbederdi. Birgün (Şaven) mağazasında son derece sanatkârane yapılmış bir yazıhane görüldüğü Hünkâra arzolunmuştu. Hünkâr bunu saraya aldırdı ve bir müddet sarayda kaldıktan sonra dükkâna iade ettirdi. Aradan bir müddet geçti, bir gün zat-ı şahâ-

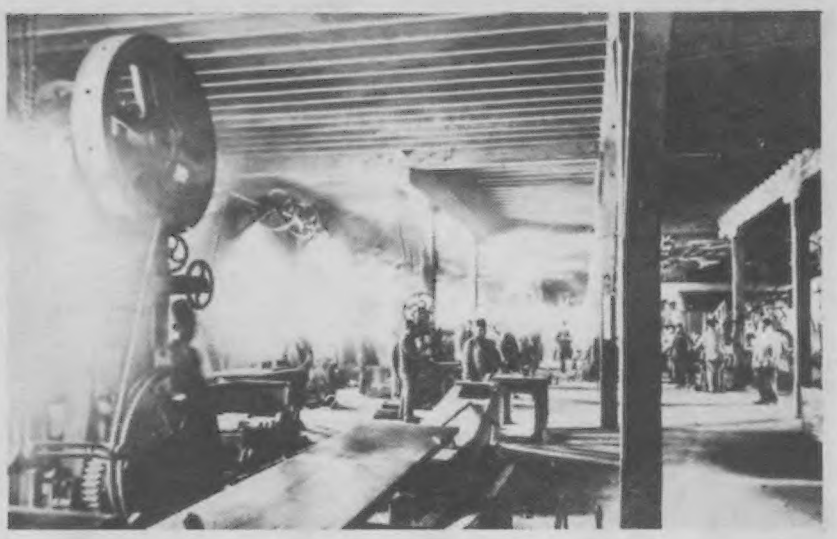

En üstte solda, Beylerbeyi Sarayı, Harem yemek odasındaki üzeri maroken kaplı yemek sandalyeleri. En üstte, Yıldız Sarayı Marangozhanesi'nin o günkü işlerliğini gösteren fotoğraf. Üstte, II. Abdülhamid'in marangoz takımı.

ne mağaza sahibinin saraya davet olunmasını ve geldiğinde o yazıhanenin aynı olarak kendisinin imâl ettiği yazıhanenin gösterilmesini emretti. Mağaza sahibi iki yazıhane arasında hiçbir fark görmediğini samimi bir hayretle söylemişti...". Kızı Şadiye Osmanoğlu hatıralarında: "...Babamın, çocukluğundan itibaren marangozluğa merakı meşhurdur. Hususî dairesinin yanında, geniş bir yeri iş odası yapmıştı, çok mükemmel takımları vardı. Dolap, masa gibi ev eşyalarının üzerlerine fildişi kakma nakışlarını, sanatkârane bir şekilde yapardı..."[3] cümleleri ile padişah Abdülhamid'in marangozluk merakına değinmiştir.

Kızlarından Ayşe Osmanoğlu ise anılarında, babasının bu hevesinden daha detaylı bir şekilde bahsetmekte ve şunları yazmaktadır[4]: "Babamın marangozluğa olan merakı babasının zamanında başlamıştır. Çünkü Abdülmecid Han da marangozlukla uğraşırmış ve yanında Halil Efendi adında pek usta bir sanatkâr varmış. Babam bu Halil Efendi'den ders alırmış, onunla birlikte çalışırmış. Büyükbabamın marangoz takımlarında bu Halil Efendi'nin imzaları kazılı imiş. Bu takımlar Yıldız'da babamın atölyesinde idi. Kendisi de bu âletlerle çalışırdı. Avrupa'dan yeni sistem birçok âletler de getirmişti. Yaptığı birçok sedefli, oymalı eşyalar Yıldız'da idi. Bunların şimdi ne olduğunu bilmiyorum. Yalnız yaptığı ve son Osmanlı sadrazamı Tevfik Paşa'ya hediye ettiği sanatkârane bir dolap şimdi, Tevfik Paşa'nın büyük oğlu, eski yâver ve damadlarından İsmail Hakkı Bey'in [Okday: bkz. *Tarih ve Toplum*, sayı. 5-6-7] kadirşinas ellerindedir.

Babam bir de bir iskemle ile ancak 35 cm. boyunda küçücük, zarif bir çekmeceli dolap yapmıştı. Bunlardan başka yapmış olduğu büyük bir dolabın üzerinden sökülmüş, sedefle işlenmiş, köy manzarasını gösteren dört parçayı İstanbul'dan götürmüş, ikisini merhum hemşirem Refia Sultan'a (1891-1938) hediye etmiştim. Merhum kardeşim Abdürrahim Efendi (1893-1952) babamın şehzadelik zamanında Maslak'ta iken yapmış olduğu bir yazı takımını oğlum Ömer'e hediye etmişti. Bu da şimdi bizdedir..."

Said N.Duhanî "Eski insanlar, Eski Evler" adlı kitabında, bu konu hakkında bizlere bazı bilgileri nakletmektedir[4]. ...Taksim Kuyu ve Çukurçeşme sokaklarının kavşağındaki bir binada bir marangoz atölyesi vardı. Bu marangoz, zanaatı II. Abdülhamid'in 'çırağı' (bu söze dikkat ediniz) Raftakis adlı bir Rum

Dolmabahçe Sarayı. 63 numaralı odada bulunan Yıldız Sarayı Tamirhâne-i Hümâyun yapımı mücevher dolabı. Yanda, Beylerbeyi Sarayı 16 numaralı odada bulunan dolap. (Küçük resim), Beylerbeyi Sarayı 16 numaralı odadaki dolabın yapım tarihini gösteren madenî plaka.

olan amcasının yanında öğrenmişti. Abdülhamid usta bir ince marangozdu; Kendisi de bir türlü unutamadığı bir Alman'ın çırağı olmuştur. Yıldız Sarayı'ndaki atölyesinde iki Yunanlı çalıştırıyordu: Mihal Raftakis ve Stamatis Vulgaris; gelip İstanbul'a yerleşmiş bulunan bu iki usta kendi 'çömezlerine' zanaatın gözlerini padişah patronlarından kapmış olduklarını anlatır dururlardı.

Rahmetli marangoz padişah 'Sainte Irene Askerî Müzesine' bir salon takımı armağan etmişti; bütünüyle kendi padişah ve zanaatçı ellerinden çıkmış bu takımda bir kanape, koltuklar, küçük sandalyeler ve yuvarlak masacıklar vardı; asıl özelliği de bunların kafes gövdelerinin ve eklentilerinin her çeşit silâhı temsil etmesiydi. Sultan Abdülhamid Japonya'dan "Japon" adıyla anılan bir el testeresi getirtmişti; bu âleti Türkiye'ye ilk sokan o olmuştur. Almanya'da bunun birçok örneğini yaptırttı. İstanbul piyasasında bol bulunan bir meta haline geldi..."

Bu yazılarda padişah Abdülhamid'in marangoz takımlarından bahsedildiğini gördük. Bugün Topkapı Sarayı Silâhtar Hazinesi'nde tahtadan mamul bir sandık içinde Sultan II. Abdülhamid'in oyma marangoz takımları bulunmaktadır. Bu sandık içinde muhtelif çapta 53 adet kalem, 2 demir, bir ağaç tokmak, bir adet örme zincir burgu ve bileği taşı vardır (R.2)

Topkapı Sarayı Komisyon Defterinde[5]: "...44×32 cesametinde ... bir tahta sandık derununda (28) tulunda çekiç, tornavida, burgu, kalem, üstüvâni tokmak, vesaire... Abdülhamid Sâni'ye aittir" diye bir kayıt bulunmaktadır.

Bu marangoz âletlerinin içinde, üzerleri gayet ince sedef süslemeli bir Japon takımı da vardır, üst kısımlarında: "Hino de shyou kai zuu = Güneş yükselir, bereket yapar" anlamına gelen bir yazı yazılıdır.

Tahttan indirildikten sonra da bırakmadığı marangozluk çalışmalarını Beylerbeyi Sarayı'ndaki odasında da[6] sürdüren Abdülhamid'in döneminde İstanbul'a gelen ve sarayları gezen ecnebilerden Mrs. Max. Müller'in gözlemlerinden de bahsetmenin faydalı olacağı kanısındayız.

1893 yılında, bir İngiliz milletvekili olan kocasıyla birlikte İngiliz sefaretinde görevli bulunan oğlunu ziyarete gelen Mrs. Max Müller İngiltere'ye yolladığı mektupların birinde, kendilerinin Topkapı Sarayı'nda Fransız tarzında döşenmiş Mecidiye köşkünde ağırlandığına değinir[7].

Bugün Dolmabahçe ve Beylerbe-

Beylerbeyi Sarayı. Harem yemek odasında bulunan altın yaldızlı beyaz lake vitrinli büfe.

yi saraylarında Tamirhâne-i Hümâyun yapımı mobilyalara rastlamaktayız [8].

Dolmabahçe sarayının 63 numaralı odasında II/1088 envanter numarasında kayıtlı ahşap üzerine fildişi ve sedef kakmalı ve onbeş çekmeceli mücevher dolabı Yıldız Sarayı Tamirhâne-i Hümâyun imalâtıdır. Ön kapağının üstünde 1319-1321 (1903-1905) tarihleri okunur. (R.3)

Beylerbeyi sarayının girişindeki 16 numaralı odada Yıldız Tamirhâne-i Hümâyunu'nda yapılmış bir dolap ile bir yazıhane bulunmaktadır. Bunlardan 3/919 envanter numarasında kayıtlı neo-rönesans üslûbundaki dolabın ön yüzünde madenî bir plaka üstüne sülüs hatla "Tamirhâne-i Hümâyun mâmulâtı, fi 19 Ağustos 1322" (1906) yazılmıştır. (R.4 ve 5). 3/405 envanter numarasında kayıtlı yazıhanenin ön kapağında bulunan tâlik hatlı kitâbede ise "Yıldız Tamirhâne-i Hümâyun mâmulâtı, fi 6 Ağustos 1318" (1902) yazısı okunmaktadır.

Beylerbeyi sarayının 12 numaralı Harem yemek odasında ise bir stil karmaşası göze çarpar. Camlarında A.H. (Abdulhamid II.) markası olan beyaz altın yaldızlı lâke dolabın fasad kısmı geç rönesans döneminde Fransa'da ortaya çıkan 'armorie a deux corps'ların çizgilerini taşır. (R. 6 ve 7).

Ceviz üzerine malakit ve sedef süslemeli, üzerleri maroken kaplı yemek sandalyelerinin (R.8) üst kısımlarında kûfi yazı ile Abdülhamid yazılıdır. Büyük bir olasılıkla bu takımların da Yıldız Tamirhâne-i Hümâyununda yapıldığını söyleyebiliriz.

Saraya mobilya imâl eden bu marangozhanenin, aynı zamanda Şişli Etfal Hastanesi için 1314 (1897-1898) yıllarında ecza dolabı, etajer, vs. gibi eşya ürettiğini de bazı kaynak belgelerden öğrenmekteyiz[9].

Tamirhane-i Hümâyun ile ilgili diğer bir önemli vesika da Başbakanlık Arşivi Yıldız Esas Evrakı içinde yer alır.[10] Tamirhâne-i Hümâyun nâzırı Miralay Hasan Cemil mühürlü ve 1890 tarihli olan bu belgede marangozhanede imâl edilen eşyalar hakkında da bilgi sahibi olmaktayız.

1 Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları (İstanbul, 1931), s.155.*
2 *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Albüm 90552.*
3 *Şadiye Osmanoğlu, Hayatımın Acı ve tatlı Günleri* (İstanbul, 1966), s.27.
4 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid* (İstanbul, 1960), s.26-27.
5 Said N. Duhanî, *Eski İnsanlar-Eski Evler*, (İstanbul, 1982), s.73.
6 Topkapı Sarayı Komisyon Defteri, c:II, s.534, oda no: 247, eşya no: 29647, Env. No.39/3450
7 İsmet Bozdağ, *Abdülhamid'in Hâtıra Defteri* (İstanbul, 1975), s.236.
8 Mrs. Max Müller, *İstanbul'dan Mektuplar* (İstanbul, 1978), s.30.
9 Bknz. Feryal İrez, XIX. yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası (İstanbul, 1984) yayınlanmamış doktora tezi.
10 Başbakanlık Arşivi Yıldız Esas Evrak kat. (51)(75/3). 1. numaralı gömlek).

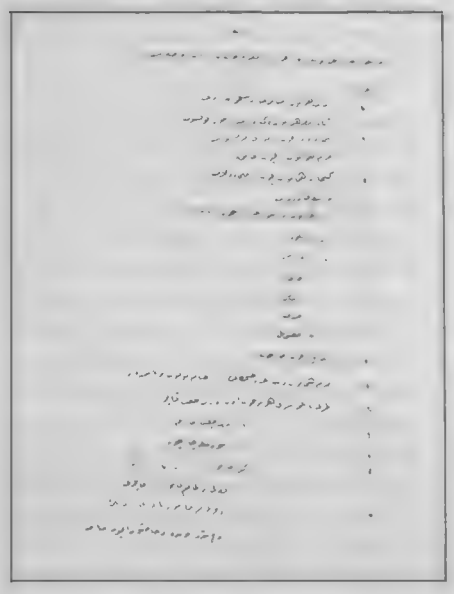

Marangozhâne-i Hümâyunlarda imâl edilmekte bulunan eşyanın pusulasıdır.

Adet					
4	Mabeyn-i Hümâyun misafirhanesi için raf				
1	Şale Kasr-ı Hümâyunundaki bir aynaya ceviz konsol				
2	Yeni daire için yaldızlı konsol				
1	Harem-i Hümâyun için kayık				
4	Kütüphane-i Hümâyun için dahili dolap				
1	Muzikalı dolap				
1	Harem-i Hümâyun marangozhanesi için dolap				
1	Kebir kuşluk				
1	Cambaz arabası				
1	top				
1	iskemle				
1	sandık				
1	kafes tel				
4	Mikael için çerçöp				
4	Harem-i Hümâyun dört adet çiçeklik hitam bulup bu yandadır.				
14	Dolmabahçe Saray-ı Hümâyunu için ondört kāpı				
4	"	"	"	"	dört çift çerçeve
9	"	"	"	"	sürmeli çerçeve
4	"	"	"	"	kebir çerçeve üç arşın
1	"	"	"	"	kebir kasalı bir takım kapı kaplamalı
3	"	"	"	"	üç takım çerçeve pervazı kaplamalı
1	"	"	"	"	üç metre boyunda bir çamaşır için masa

70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi -II-

ZAFER TOPRAK

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1916 Kongresi'nin 70. yıldönümü nedeniyle geçen sayımızda yayımladığımız Merkez-i Umumî raporunun ardından, bu kez Hüseyin Cahit [Yalçın]'ın kaleme aldığı *Tanin*'in dört başyazısına yer veriyoruz.

"İttihat ve Terakki Umumî Kongresi" başlığını taşıyan bu yazılar Kongre'nin gündemini, gelişimini ve kararlarını yorumlar.

İlk yazı giriş niteliğindedir: Kongre'nin önemini vurugular[1]. İkinci yazı İttihat ve Terakki nizamnamesinde yapılan değişiklikleri gündeme getirir.[2] 1913 Kongresi'nin "fırkayı Avrupa'da olduğu tarzda bir teşkilât" ile donatmayı amaçladığını kaydederek geliştirilen yeni örgüt yapısını açıklar. Üçüncü yazı Evkaf Nezareti'ne bağlı okulların Maarif Nezareti'ne devri üzerinedir[3]. Böylece "eğitimde birlik" amaçlanır. Dördüncü yazı idarî yapıda yapılacak düzenlemeleri ele alır ve "komün" teşkilâtının benimsenmesi sorununa değinir[4].

Tarih ve Toplum'un önümüzdeki sayısında, yine aynı sütunlarda yer alan dizinin geri kalan dört yazısını yayımlayacağız.

1. *Tanin*, 5 Teşrin-i evvel 1916.
2. *Tanin*, 6 Teşrin-i evvel 1916.
3. *Tanin*, 7 Teşrin-i evvel 1916.
4. *Tanin*, 8 Teşrin-i evvel 1916.

SİYASİYAT

İttihat ve Terakki Umumî Kongresi

-I-

İttihat ve Terakki umumî kongresi müzakerâtının kısm-ı mühimmini bitirdi. İhtimal bugün rüznamede mevcut olan bütün işleri ikmal ettikten sonra dağılacaktır. Bu münasebetle biz de kongrenin tarz-ı mesâisi ve iştigal eylediği mesâil hakkında bazı izahat ve teşrihatta *[açımlamalarda]* bulunmak istiyoruz; çünkü bu seneki kongre gerek tarz-ı faaliyeti, gerek iştigal eylediği mesâilin ehemmiyetleri itibarıyla cidden şâyân-ı dikkat bir sîmâ arz etmekte idi. Malûm olduğu üzere bu gibi kongrelerin vazifeleri fiilî ve amelî olmaktan ziyade ilmîdir. Her kongre, her yeni ictimâında evvelâ evvelki sene veya senelere ait faaliyetin bir bilançosunu yapar, programa nazaran faaliyetin nasıl bir cereyan takib etmiş olduğu-

nu gösteren bu bilânçoyu tetkik ettikten sonra edineceği fikirlere, istihsal edeceği neticelere göre kendisi için yeni bir program hazırlamak lâzım gelip gelmediğini tetkik eyler. Bittabi ne bilanço, ne de bu tetkik kongrenin devre-i in'ikadından ibaret olan birkaç gün içinde yapılmış ve edinilmiş şeylerden değildir; kongreye iştirak eden âzâ, vukûâtı beraber yaşamış olmaktan mütevellid bir meleke içinde zaten kendi kendilerine bir bilânço yapmışlar ve bir takım kararlar vermişlerdir. Binaenaleyh kongrelerin bütün vazifeleri bu fikirlerin tezâhürlerine vesile olmaktan ibaret kalır.

Şu mukaddime ile anlaşılır ki, ilk vazifesi mâziyi tetkikten ibaret olan her kongrenin en mühim meşgalesi de mâzi tetkikatından alınan netâyice göre istikbali çizmek olur. Binaenaleyh kongrelerde mevzûubahs olan şey siyaset-rûz-merre *her günki politika]* değil, belki de siyaset-i nazariyye ve müstakbeledir ki işte bu itibar ile de İttihat ve Terakki Kongresi'nin bu defa en çok iştigal ettiği bahis, mâziden alınan derslerle istikbal için yeni bir hatt-ı hareket tayinine matûf olmuş ve bu nokta-i nazardan pek mühim işler görülmüştür.

Kongre evvelâ iki senelik hadisata dair meclis-i umumî tarafından hazırlanmış olan raporu dinlemiş ve tasvib etmiştir. Filhakika iki seneden beri içinde yaşadığımız vukûattan hepimizin aldığı dersler o kadar vâzıh, sarih ve katîdir ki, bunları hülâsa eden raporu biz kendi kendimize çoktan beri hazırlamış ve kararlarımızı vermiştik de diyebiliriz. Kemal-i hülûs ile bütün gayret ve faaliyetini milletin salâh ve teceddüdüne hasr etmeye çalışan bir hükümet nâgehan, hiç de istemediği bir zamanda bütün gürültüsü bizim etrafımızda dönüp bir harp karşısında bulunmuş ve çok geçmeksizin buna iştirak ıztırârında *[zorunda]* kalmıştır. Bu ahval içinde hükûmet, mütemâdi bir azim ve gayretle bir taraftan harbi asgarî fedakârlıkla azamî semere verecek bir şekilde idareye çalışırken diğer taraftan da harp ile beraber meydana çıkan ve ehemmiyetleri her suretle câlib-i dikkat bulunan birçok meselelerin halli ile uğraşmıştır: Dünyada hiçbir hükümet yoktur ki, aynı zamanda bu kadar müşkil, bu kadar muazzil meseleler *[büyük, ağır işler]* karşısında kalmış bulunsun. Binaenaleyh birtakım nukâtta *[noktalarda]* hata edilmiş olduğunu iddia etmek kimsenin fikrinden geçmeyeceği gibi bu kadar hulûs ve hamiyet ve bu kadar gayret ve fedakârlıkla çalışan bir hükümeti de birtakım fer'î *[ikinci derecede]* hataları bulunması ihtimaliyle muâheze etmek *[eleştirmek]* kimsenin hatırına gelmez. Binaenaleyh kongre, meclis-i umumî raporunu istimâ' ettikten *[dinledikten]* sonra tasvib reyini vermekte bir lâhza bile tereddüd etmemiştir.

Bundan sonra kongre, meclis-i umumî tarafından kendisine tevdi edilen birtakım meseleleri tezekküre *[konuşmaya]* başlamıştır. Bu meselelerin bir kısmı fırkanın nizamname-i dahiliyyesine, yani teşkîlâtına, diğer kısmı da siyasî programına aitti. Meseleler hakkındaki mülâhazat ve mütalâatımızı diğer bir makaleye bırakarak burada yalnız müzakeratın heyet-i umumiyyesinden bahs etmek istiyoruz. Bu nokta-i nazardan kongreyi tebrik etmeyi bir vazife biliriz; çünkü müzakerat hakikaten pek ciddi, vakur ve müfîd olmuştur. Bütün hulûs-u kalpleriyle fırkanın vatan için hayırkâr bir müessese olmasını aru eden âzâ, nazar-ı tetkiklerine arz edilen meseleleri o kadar ciddi bir surette mütalâa ve münakaşa etmişlerdir ki, şimdiye kadar akd edilen birkaç celsedeki müzakeratı memleketimizde ilk defa vâkî olan bir hadise suretinde telâkkî etmekte hiçbir mübalâga tasavvur etmiyoruz. Kongreye iştirak eden her nev âzâ, her suretle isbat ediyorlardı ki, meşrutiyetten beri geçirdiğimiz senelerden hakkıyla istifade etmiş ve ciddi bir terbiye-i siyasiyye almıştık. Bir mesele hakkında der-meyan edilen muhtlif kanaatler birbiriyle çarpışırken herkes o kadar ciddiyet ve itidal gösteriyor ve bütün bahisleri indiyyat *[sübjektiflik]* sahasından çıkarıp doğrudan doğruya ilim ve tetebbû sahasında mütalâa etmeye o derecelerde ehemmiyet veriyordu ki, bunun âtî itibarıyla ne derecelerde iyi bir alâmet olduğunu hakkıyla takdir edebilmek için mutlaka bir müzakerat esnasında hazır bulunmak lâzım gelirdi. Herkes istediği zaman söz alıyor, kanaatlerini birer birer izah ediyor, sonra diğer bir hatibe cevap vermek lüzumunu hissettiği zaman, hatta birkaç defa daha hakk-ı kelâmdan istifade ediyordu. Gerek fırka teşkilâtına, gerek siyasî programa ait meseleler, memleketin bünye-i ictimaiyye ve siyasiyyesine ait birer mesele-i ilmiyye olduğundan müzakere devam ettiği müddetçe kongre adeta bir mahfel-i ilmî şeklini almış, hevâiyyat-ı ictimâ salonunun haricinde kalmıştır.

Bu suretle müzakere derin bir hulûs ve samimiyet içinde devam eylemiş ve herkes uzun uzadıya kanaatlerini teşrip ettikten sonra kongrede adeta umumî ve müşterek bir kanaat husule gelmiştir. Binaenaleyh tekrar edebiliriz ki, bu manzara bizim memleketimizde hemen hemen ilk defa görülmüş bir şeydi. Şimdiye kadar daima bütün müzakerelerimizde, her nerede ve neye dair olursa olsun, bu derecede vakar ve ciddiyet görülmüş değildi; bu defaki kongrede bütün parlaklığı ile tezahür eden bu hakikati alınan terbiye-i siyasiyyenin âtî için pek büyük şeyler vaad etmekte bulunduğuna bir delil addederiz.

Bitirmezden evvel şurasını da söyleyelim ki, kongrede görülen bu vakar ve ciddiyet, bu sükûn başka bir nokta-i nazardan da mühimdir: Âzâ, fırkanın istikbale ait teşkilât ve faaliyeti müzakere o kadar sükûn ve huzur içinde söz söylüyor ve istikbale karşı o derecelerde rabt-ı kalb etmiş [gönül bağlamış] görünüyordu ki, geçirmekte olduğumuz buhranın azamet ve mehabeti *(korkunçluğu)* tasavvur edilirse bunu, âkıbet hakkında ne derecelere kadar bir emniyet içinde bulunduğumuzun en ciddi bir delili olarak kabul etmemek imkânsızdır. İşte kongre bir taraftan mesâisinde bu kadar hulûs ve ciddiyet ve diğer taraftan da istikbale karşı bu derecede büyük bir emniyet göstermiştir.

II.

Bu seneki umumî kongrenin ilk iştigal ettiği mesele, İttihat ve Terakki nizamnâmesinde bazı tadîlât icrâsına dair olan teklifler olmuştur. Biz de evvelâ bu tadîlât meselesini tetkik edeceğiz.

Çünkü yazdığımız bu makale ile de izah ettiğimiz vechile, İttihat ve Terakki, 329 kongresinde kendisine Avrupa'daki emsali gibi muntazam bir teşkilât vücuda getirmek istemiş ve buna muvaffak olmuştu. O zamana kadar gerek hükümetle olan münâsebâtı, gerek fırka-i teşrîiyye ile mevcut olan revâbâtı kafî ve esaslı bir surette takarrür ve taayyün etmemiş olan cemiyet usulî bir faaliyet takib edemiyor ve bundan dolayı birçok mahzurlar tevellûd ediyordu. 329'da artık bu hâle bir nihayet vermek ve memlekette ilim ve usul esaslarına istinad eden bir siyaset makinesi kurmak üzere fırkayı Avrupa'da olduğu tarzda bir teşkilât ile techiz eylemeye karar verilince onu, biri memleket dahilinde tesis edilen kulüplerden, diğeri de heyet-i teşrîiyye arasında teşekkül edecek parlamento heyetlerinden mürekkeb iki şûbeye ayırmak ve bunları da netice itibarıyla bir merkezde toplamak tasavvur edilmişti ve bu, en muntazam Avrupa fırkalarında da böyle idi.

Memleket dahilindeki teşkilâta, -ki buna teşkilât-ı hariciyye deniyordu- dokuz âzâ ve bir kâtib-i umumî tarafından idare edilen bir merkez-i umumî riyaset ediyor, âyân ve mebûsan meclislerinde parlamentoda teşekkül eden gruplara -ki bunlara da teşkilât-ı teşrîiyye deniyordu- maiyetinde bir kalem-i umumî bulunan vekil-i umumî riyaset ediyordu. Biri memleket dahilinde, diğeri parlamentoda icra-yı faaliyet eden ve birbirinden tamamen ayrı olan bu iki teşkilâtı bir merkezde toplamak için de bir meclis-i umumî teşkil edilmiş ve fırkanın heyet-i umumiyyesi için de bir reis-î umumîlik makamı tesis olunarak fırka mevkî-i iktidarda bulunduğu müddetçe reis-î umumînin aynı zamanda

kuvve-i icrâiyye riyasetini ifâ eylemesi esası kabul olunmuştu. Görülüyor ki, bu teşkilât gayet mantıkî idi; bu suretle memleket muhtelif kuvvetleri, muhtelif teşkilâtları, kendi vazife ve selâhiyetlerini bilerek, kendi hak ve mesuliyetlerini idrak ederek kendi sahalarında ayrı ayrı çalıştıkları halde nihayet bir noktada, meclis-i umumîde toplanıyorlardı. Bu suretle meclis-i umumî gerek fırkanın siyaset-i umumiyyesinde, gerek fırka mevkî-i iktidarda bulunduğu müddetçe bütün memleketin faaliyet-i siyasiyyesinde daimî bir nâzım vazifesini görmüş oluyordu.

İşte, bu sene kongreye meclis-i umumî nâmına tevdî edilen ta'dil tekliflerinin en mühimmi de meclis-i umumiye dairdi. Zira iki senelik bir tecrübe bu ta'dili zaruri göstermiştir. Ta'diline lüzum görülen nokta ise meclis-i umumînin terekküb ettiği âzâ hakkında idi. Filhakika, 329'da kabul edilen usûle göre meclis-i umumî, evvelâ nâzırlardan, sonra merkez-î umumî âzâsından, daha sonra kongre tarafından müntehab yirmi âzâdan ve nihayet vekil-i umumî ile birlikte kalem-i umumîden terekküb ediyordu. Görülüyor ki, bu suretle meclis, bir fırka riyasetinde bulunan bir meclis-i umumî şeklinden çıkıyor, adeta bir dâr-ı şûrâ halini alıyordu. Bundan dolayıdır ki, meclis, iki sene zarfında her ay ictimâ ile memleketin siyaset-i umumiyyesindeki nâzımlık vazifesini ifâ ederken hayli müşkilâta marûz kalmış ve bittabî vazifesini hüsn-i ifâ edememiştir.

Bunun sebebi âşikârdır: Zaten bu kadar mühim bir mevkî bulunan meclisin bu kadar çok âzâdan terekküb etmesi hemen her yerde ve her zaman için pek ciddî bir mahzur teşkil eder. Lüzumsuz ve uzun münakaşalara sebep olmak ihtimali bulunduğu gibi bilhassa âzânın çokluğundan dolayı herhangi bir mesele-i mühimmenin bütün üryanlığıyla ortaya atılması imkânı bulunamazdı. Binaenaleyh bu meclisin nâzımlık vazifesini hakkıyla ifâ edebilmesi için herhalde âzâsının adedini azaltmak lâzım geliyordu ve tâdil teklifi de buna dahil olmuştur; iki senelik tecrübeden aldığı neticeye nazaran meclis-i umumî, bundan böyle kendisini terkîb eden âzânın vükelâ ile merkez-i umumî âzâsından ve heyet-i teşrîiyye arasından kongrece müntehab beş zâttan ibaret olmasını teklif eylemiştir.

Uzun uzadıya tetkikât ve münâkaşâttan sonra kongre bu teklifi kabul etti ve şimdi öyle zannediyoruz ki, daha doğru bir tarz-ı teşekkül alan meclisi umumî bundan böyle her on beş günde bir ictimâ ederek ifâsıyla mükellef olduğu vazifede daha fazla bir muvaffakiyet gösterecektir.

Şüphesiz, bu ta'dilden dolayı memnun olmak Lâzımdır. Memnuniyette fırka mensupları kadar hariçte bulunanlar da alâkadardırlar; çünkü memleketin yegâne teşkilatı demek olan İttihat ve Terakki, görmek istediği vazifenin ifâsı için her tecrübeden istifade ediyor ve bilhassa kendi kendisini ıslah hususunda büyük bir dikkat ve ihtimam ibrâz eyliyor. Eğer işlerimiz iyi gitmezse emin olmalıyız ki, bu hüsnüniyet noksanından yahut münhasıran insansızlıktan değil, belki de teşkilâtsızlığımızdan ve bilhassa siyaset sistemlerimizin bozukluğundan ileri gelir. Görüyoruz ki, 329'dan beri İttihat ve Terakki memlekette yegâne teşkilât vazifesinin kendisine teveccüh ettiğini görerek bu nokta-i nazardan çalışmaya başlamıştır. Nizamnâmesinde yaptığı bu defaki tadil de isbat eder ki, İttihat ve Terakki, ıslahata en ziyade kendisinden başlamak icab ettiğini anlamış ve bu yolda yaptığı her tecrübeden istifadeye azm etmiştir. Zahirde pek de fevkalâde bir ehemmiyeti gayrî hâiz gibi görünen bu ta'dilin delâlet ettiği mânâ ve bilhassa bunun netice üzerinde icrâ eyleyeceği tesir cidden büyüktür ve memleket bundan dolayı sade fırka mensublarıyla değil, bütün efrâdıyla birlikte memnun olmalıdır: Kendisi için böyle ciddi ve usûlî bir teşkilât yapmaya çalışan bir fırka vatan için herhalde hayırlı bir hizmetkâr olur.

III.

Kongrenin iştigal ettiği meselelerde biri de Evkaf Nezareti tarafından idare edilen mekâtib-î umumiyyenin Maarif Nezareti'ne devri keyfiyeti idi. Haddizatında pek de mühim görünmeyen bu mesele, esas itibarıyla hallinde daha ziyade ihmale imkânı bulunmayan işlerden biriydi. Çünkü öteden beri terbiye ve idare meselelerinde prensibe karşı gösterilen riâyetsizliğin netice-i tabiiyyesi olan bugünkü vaziyet ve yarın daha ziyade kesb-i cesâmet ve ehemmiyet edecek ve bittabi o zaman hal daha müşkil olacaktı.

Mesele basittir: Memlekette iki nezaret var'kî birbiriyle teşrîk-i mesâî etmeksizin maarif-i umumiyye işleriyle uğraşıyor. Evvelâ Maarif Nezareti, sâniyen Evkaf Nezareti. Vâkıa Evkaf Nezareti'nin bu hususiyetteki nisbet-i iştirakî şimdilik pek dar bir sahaya münhasır kalıyorsa da bunun yarın daha ziyade vüs'at kesb etmeyeceğini temin ihtimali yoktur. Halbuki maarif-i umumiyye işleri, sırf Maarif Nezareti'nin daire-i selâhiyeti dahilinde bulunması lâzım gelen bir meşgaledir. Binaenaleyh gerek vahdeti idare prensibi, gerek vahdet-i terbiyye zarureti, Evkaf Nezareti'nin kendisine mahsus bir mekâtîb-i umumiyye teşkilâtına malik olmasına mânîdir. İstitrâden *[yeri gelmişken]* şurasını söyleyelim ki mesele "mekâtib-i umumiyyesi" denilen mekteplere aittir. Meslek mektepleri bittabi bu bahis haricinde kalır.

Bu meselede zihni en ziyade işgal eden cihet şudur. Evkaf Nezareti bir şahsiyet-i maneviyyeyi hâiz olmak ve maksad-ı tesisi de sırf bir müessese-i hayriyyeden ibaret bulunmak itibarıyla mekâtib-i hususiyye şerâiti altında mektup açmak hakkını niçin hâiz olmasın? Filhakika dâvâ bu şekilde vaz edildiği takdirde ilk nazarda Evkaf Nezareti'ne hak vermemek kâbil değildir. Zira haddizâtında bir müessese-i hayriyye-i İslâmiyye demek olan Evkaf Nezareti, mekâtib-i hussiyyenin tâbî olduğu şerâit dairesinde istediği kadar mektep açmak hakkına mâlik olmak icab eder. Halbuki, kısa bir muhakeme bu nazariyenin yanlışlığını isbata kafidir: Evkaf Nezareti'nin bir müessese-i hayriyye-i İslâmiyye sıfatı ile istediği kadar hususî mektep açabilmesi için evvel emirde sıfatının hakkıyla taayyün etmesi, yani bir müesses-i hayriyye-i İslâmiyyeden başka bir şey olamaması lâzım gelir. Halbuki Evkaf, hâl-i hâzırda "Nezaret" makamı olarak tanınmakta ve devlet teşkilâtı arasında ahz-ı mevki eylemiş bulunmaktadır. Bu itibar ile artık kendisi için mekâtib-i hususiyye tarzında mektep açmaya imkân yoktur. Zira, mekâtib-i hususiyye, birtakım teşebbüsat-ı hususiyye ile tesis edilen mekteplerdir ki bunlar her surette Maarif Nezareti'nin teftiş ve mürâkabesi altında bulunurlar. Evkaf mekteplerini ise böyle bir teftiş ve murakabe altına almaya imkân yoktur, çünkü devlet teşkilâtı ne Maarif Nezareti'ne Evkaf Nezareti'ni teftiş hakkını vermiş, ne de Evkaf Nezareti'ne Maarifi murakabe selâhiyetini bahş eylemiştir. Binâenaleyh hattâ Evkaf Nezareti tarafından açılacak mekteplerin Maarif Nezareti programlarına tâbî olacakları hakkında bir kanun bile yapılmış olsa, hukuk-u esasiyye nokta-i nazarından gayr-i tabiî olan böyle bir kanun ile dahi mahzurun önünü almaya imkân yoktur.

Görülüyor ki, bahis buraya gelince orta yere Evkaf Nezareti'nin mevkîi meselesi çıkıyor. Filhakika her devlet teşkilâtında böyle bir nezaret yoktur. Bundan dolayı da nezaretin bütçesi devlet bütçesinden ayrıdır. Binaenaleyh mektep meselesinin en doğru suret-i hallini Evkaf Nezareti'nin mevkîini tayin noktasında bulmak lâzım gelir. Bu takdirde Evkaf Nezareti'ni bir müessese-i hayriyye-i İslâmiyye addederek kendisinde bu sıfatla hâiz olduğu mektep açmak hakkını ibkâ etmek ve buna mukâbil onun devlet teşkilâtında fuzulî olarak aldığı hakkı istirdâd eylemek icab ederdi. Fakat, meseleyi bu suretle halle teşebbüs etmek şimdilik câiz görülemezdi; çünkü Evkafın ehemmiyeti meydanda bulunduğu cihet-

le teşkilâatında böyle esaslı bir inkılâp yapmakla bu müessese-i İslâmiyyenin ziyadesiyle mutazarrer olması ihtimali pek çoktu. Binaenaleyh Nezaretin meakîi meselesini alâ-hâle *[olduğu gibi]* bırakmak ve bundan mütevellid mekâkib-i umumiyye gibi işleri de muvakkat bir şekilde halleylemek ciheti tercih edilmiştir.

Tetkikat ile anlaşıldı ki, iki nev evkaf mektebi vardır: Birkısmı doğrudan doğruya mütevellîleri tarafından idare olunanlar, diğer kısmı da muayyen vakıfları olmayıp Evkaf Nezareti'nce muhtelit vâridat ve sırf bir maksad-ı hayr ile açılmış bulunanlar. İşte bu iki nev mekâtib-i umumiyyeden birincileri tamamen mekâtib-i hususiyye evsafını hâiz bulunmak itibarıyla âlâ-hâle bırakılmış, diğerlerinin ise Maarif Nezareti'ne devri esası programa ithal kılınmıştır. Zaten hal-i hâzırda Evkaf Nezareti'nin ifâsıyla mükellef bulunduğu vezâif o kadar çoktur ve bunlar o kadar büyük himmet ve masrafa arz-ı iftikâr ediyor ki, *[ihtiyaç gösteriyor ki]* bu vezâif-i esasiyye bir tarafta dururken öteden mektep idaresiyle uğraşmak Nezaret nokta-i nazarından da doğru bir şey değildi. Binaenaleyh mektepler Evkaf Nezareti'nden alınmakla Nezaretin vezaif-i esasiyyesiyle daha ciddi bir surette iştigal etmesi de bir derece daha teshil edilmiş demektir. İleride Evkaf Nezareti arzu edildiği derece tekemmül eder; elinde bulunan varidat-ı fevkalâde artar ve vezâif-i esasiyyesini tamamen ifâ ettikten sonra geriye sâir birçok teşebbüsat-ı hayriyyeye tahsis edilecek derecelerde menâbi' kalırsa o zaman bu mesele tekrar meydana çıkarılır ve bittabi bu defa esaslı, daha mantıkî bir suret-i tesviye bulunur. Şimdilik mektepler meselesini bu tarzda halletmekle iki taraflı bir faide temin edilmiş bulunmaktadır.

IV.

İttihat ve Terakki Kongresi'nin ittihaz eylediği mukarrerattan biri de vilâyet teşkilâtımızın ta'dîline ve "komün" teşkilatının kabulüne dair programa yeni bir madde ilâvesi hususudur.

Vilâyet teşkilatımızın hâl-i hâzırı, ihtiyacat-ı idariyyemizi tatmin edecek derecede değildi. Bu maksatla birkaç sene evvel yapılmış olan idare-i vilâyât kanun-u muvakkati henüz parlamentoca tetkik edilmemiş olduğu gibi herhalde ihtiyaçlarımızı tatmin edecek derecede değildi. Binâenaleyh idare-i vilâyat meselesini suret-i katiyyede hallederken idaremizin muhtac-ı ıslah olan bütün noktalarını derpiş eylemek lâzım geliyordu. İşte bu maksatla İttihat ve Terakki meclis-i umumisi bu seneki kongreye mühim bir teklifte bulunmuş ve kongre de bu teklif üzerine dairelerini küçültmek suretiyle bunların adetlerini çoğaltmak, ara yerden mutasarrıflıkları hazf etmekle *[kaldırmakla]* beraber bütün medenî memleketlerde mer'î olan "komün" teşkilâtını bize de idhal eylemek üzere yani bir teşkilât yapılmasını kabul etmiştir.

Şu halde İttihat ve Terakki programına ithal edilen bu yeni madde mucibince İttihat ve Terakki hükümeti teşkilât-ı idariyyemizde büyük ta'dîlâtı muhtevî yeni bir kanun yapacak demektir. Teşkilâtın esasını iki noktada mütalâa etmek kâbildir: Mutasarrıflıkların lâğvı ve vilâyet hudutlarının daraltılması suretiyle miktarlarının çoğaltılması ve aynı zamanda uzviyet-i idariyyemizin hüceyresini teşkil eden nahiyelerde "komün" esasının kabul edilmesi.

Bilâ-tereddüt herkes tarafından teslim olunur ki, her iki fikir de büyük bir kıymeti hâizdir. Bugünkü teşkilâtımızda idare işleri o kadar uzun bir teselsül içinde bulunur ki, merkezden müntehâya *[son uca]* doğru giden fikirlerin yollarda ya büsbütün takılıp kalması, yahut büsbütün başka şekillere girmesi hergün vukûa gelen ahvaldendir. Vilâyetlerin adetlerini çoğaltmak, hudutlarını daraltmak suretiyle ve ara yerden sancakları hazf etmekle bu nokta-i nazardan temin edilecek istifade hakikaten mühim olacaktır. Zaten bir zamandan beri hükümetin, bu gayeye doğru bilâ-vasıta vakit vakit yeni bir adım atmakta olduğu da görülüyordu. Müstakil sancakların günden güne artmakta olması hep bu düşüncenin mahsulüdür. Vâkıa âtide yapılacak teşkilâta göre vilâyetlerin miktarlarını ve hudutlarını şimdiden tayin etmek mümkün değilse de, son zamanlarda teşkil edilmiş olan müstakil mutasarrıflıklar bu yapılacak teşkilât için birer nümune olarak kabul edilebilir.

Bizdeki nahiye teşkilâtının "komün" teşkilâtına ifrâğı hakkındaki tasavvurlar ise cidden mühimdir. Bu suretle teşkilât-ı mülkiyyenin hücrelerini teşkil eden nahiyelere bir hayat verilmiş olacaktır. Nahiyeler yavaş yavaş kendi kendilerini idareye doğru yürüyecekler, varlıklarını hissedecekler, kendi hayır ve menfaatlerini takdire başlayacaklar ve kendi kendilerine teşebbüssâta girişeceklerdir. Vâkıa bu teşkilât derhal bütün faidelerini gösterecek değildir; lâkin hükümetin aylardan beri devam eden tetebbuat ve tetkikat ile vaz ettiği esaslar, birer birer, tedrîcî ve tekâmülî bir surette, tatbik edilmeye başlanınca idare-i mülkiyyemizde yeni bir hayat canlanacak, bünye-i cemiyetin hücreleri demek olan köyler ve bugünkü uyuşukluktan kurtulmuş olacaktır.

Bu bahiste şurasını da unutmayalım ki, programa ithal edilen madde, aynı zamanda memalik-i Osmaniyyenin bazı havalisi için bir de hususiyet-i idare esası kabul etmiştir. Bunun da ehemmiyeti nazarlardan kaçmaz: İklimleri ve hayatları itibarıyla aralarında dünyalar kadar fark bulunan muhtelif havaliyi aynı tarz, aynı kanun ve teşkilât ile idareye kalkışmak, şimdiye kadar yapılmış olduğu vechile, hakikaten abesle uğraşmak demektir. Binaenaleyh bu "hususiyet" meselesini nazar-ı dikkate almak zamanı artık tamamen gelmişti ve işte bu da İttihat ve Terakki programına idhal edilmiştir. Bunun nu suretle tatbik edileceği ise bilâhare halledilecek bir meseledir.

Bu meseleler kongrede mevzûubahs olduğu sırada âzâ, senelerden beri edilen tecrübeleri gözönünde tuturak, yapılacak, şeylerin ehemmiyetini pek güzel takdir eyledikleri için fikri bilâ-tereddüt tasvib ediyorlardı. Vukû bulan birkaç münferid itiraz, ancak bu fikirlerin tatbikatındaki müşkilâta münhasır kalmıştı. Bütçe meselesini ve teşkilâtın ânî bir tebeddüle uğraması yüzünden muamelât-ı umumiyyede husule gelecek tezebzüb *[kargaşalık]* gibi ihtimalâta dair bulunan endişeler de Talât Beyefendi tarafından verilen kısa izahat ile anlaşılmıştır. Meselâ vilâyetlerin adetleri çoğalmakla bütçe bundan pek az müteessir olabilir, çünkü ozaman bugün mevcut olan vilâyetlerdeki vüs'at-ı teşkilât elbet alâ-hâle ibkâ edilecek değildir. Muamelâttaki tezebzüb ve teşevvüşe gelince, bu da yeni teşkilâtın tedrîcî ve usulî bir surette tatbik edilmesi sayesinde pek kolay bertaraf edilebilecektir. Binâenaleyh bu gibi endişelere de mahâl yoktur. Kongre bu mesele hakkında tasvib kararını verirken bilhassa "komün" teşkilâtına fazlaca ehemmiyet verilmesi ve buna mümkün mertebe süratle başlanılması arzusunu izhâr etmişti. Talât Beyefendi, hükûmetin de bu arzuda bulunduğunu ve şimdiye kadar bu hususta pek esaslı ve derin tetebbüat ve tetkikât yapılmış olduğunu söyledi. Demek oluyor ki, İttihat ve Terakki Kongresi bu sene teşkilât-ı mülkiyyemiz nokta-i nazarından da pek fâideli kararlar ittihaz eylemiştir.

Çeviriyazı: Ayşe ŞEN

Toplum ve Bilim

ÇIKTI

Kayserili Zartaryan Ailesi ve Kevork Zartaryan Efendi

(1834-1888)

KEVORK PAMUKCİYAN

Tarih ve Toplum dergisinin 1986 Temmuz sayısında, Sayın Ayşe Şen tarafından hazırlanan ve her ay zevkle takip ettiğimiz *"Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay"* başlıklı yazının, *İlân ve Reklâmlar"* bölümünde, Hacı Emin Beyin, piyano ve sair musiki âletleri için, Batı Notası ile kaleme aldığı şarkıların, Zartaryan Efendi'nin matbaasında, mükemmel ve nefi bir şekilde tab' edildiği iş'ar olunmuştu.

Derginin, Ermeni asıllı okuyucularından bazıları hariç, eminiz ki diğerlerinin, mezkûr Zartaryan Efendi'nin kimliğini bilmeleri pek muhtemel değildir. Binaenaleyh, yeni yazımızı, Türk Kültürüne de hizmette bulunan, işbu dirayetli şahsa ve soyuna hasretmeyi arzu ettik.

Kevork Efendi Zartaryan, Kayseri Ermenileri'nin eski, zadegân ve hayratı ile tanınan ünlü bir ailesine mensuptur. 1974 de, bu ailenin ahvadından olan yakın bir akrabamızın ölümü münasebetiyle, Zartaryanlar hakkında mahdut bir çalışma hazırlamağa başlamıştık. Ancak, diğer bazı acele yazılarımız sebebiyle maalesef tamamlıyamadık. İşbu tetebbümüzden istifade ederek, önce bu ailenin eski simalarını tanıtacağız.

Kayserili Zartaryan ailesinin tesbit edebildiğimiz en eski şahsı Karabet, oğlu Boğos ve bunun da oğlu Hagop isimlerini taşımaktadır. Hagop'un da Boğos, Kevork, Gebed, Karabet ve Hagop adında beş oğlu olmuştur. Bu bilgileri, 1796 da İstanbul'da ünlü matbaacı, salnameci, müderris ve müstensih Balatlı Matteos Tıbir Hovnanyan'ın (1741-1827) matbaasında, bazı nüshalarının Hagop Zartaryan'ın maddî yardımı ile basılan İncil'in, muhtırasından elde edebildik. Burada, Zartaroğlu Hacı Agop'un annesinin adının Zartar olduğu kaydedilmiştir. Bu sebeple, soyadlarının mezkûr Zartar'dan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Yukarda sözü geçen kardeşler hakkında, şahsî arşivimizde Ermeni harfli Türkçe üç vesika mevcuttur ki, 1970'de, işbu ailenin ahvadından ikinci derecedeki kuzenimiz, Artaki Zambak(ciyan) tarafımıza hediye etmişti.

İşbu vesikaların birincisinde, Hacı Boğos Zartaryan'ın, Hicrî 10 Sefer 1214 de (Milâdî 14 Temmuz 1799) ölen pederi Hacı Hagop Zartaryan'ın (ismi kaydedilmemiştir), vasiyetnamesini, H. 1 Zilkade 1216 da (M. 5 Mart 1801'de) yerine getirdiği beyan olunup, nerelere ne miktar para ödediği üçgenler içinde kaydedilmiştir.

İkinci vesika, Hacı Boğos Zartaryan'ın, H. 1 Rebiülevvel 1218 (M. 21 Haziran 1803) tarihli vasiyetnamesidir.

Üçüncüsü ise, Gabed Zartaryan'ın düğün masraflarını gösteren H. 15 Cemaziyelâhır 1218 (M. 3 Ekim 1803) tarihli bir listedir. Bu vesikaya istinaden, yaklaşık 1780'de doğmuş olduğunu kabul edebiliriz.

Zartaryan ailesinin bazı eski ferdlerinin adları, Kayseri ve civarından, Kudüs Ermeni Patrikhanesine teberrüde bulunan Ermenilerin isimlerini ihtiva eden, 1810 tarihli bir defterde daha kayıtlıdır. Aslı Ermeni Patrikhanesi Arşivinde ve tarafımızdan istinsah edilen bir kopyası da şahsî arşivimizde bulunmaktadır. İşbu kaynağın başında, Kayseri'deki Surp Astvadzadzin Ana Kilisesine mensup halkdan, Hacı İskender ve Hacı Barutyun Tahtaburunyanların 600 ku-

ruşluk, müteakiben, ünlü matbaacı ve gazeteci Mihran Efendi Nakkaşyan'ın (1850-1944) muhtemelen ceddi olan, Nakkaşcizade Hacı Avedik Ağa'nın 250 kuruşluk, üçüncü olarak Karabet Ağa Zartaryan'ın 200 kuruşluk, dördüncü olarak Hacı Kevork Zartaryan'ın 50 kuruşluk ve nihayet Hacı Boğos Zartaryan'ın da 150 kuruşluk hibeleri kaydedilmiştir.

Bu vesile ile, mezkûr kilisenin, Kayseri Ermenilerinin en eski İbadethanesi olduğunu ve ilk defa Milâdî 1277 senesinde zikredildiğini beyan edelim. Kilise bugün dahi mevcuttur ve bir müddet ıspor sarayı olarak kullanılmıştır. Müzeye çevrilmesi temenniye şayandır.

Hacı Agop'un oğullarından en ünlüsü Hacı Karabet Zartaryan'dır. 1835'de, mezkûr kilise onun himmeti ve nezareti ile yeniden inşa edilmiştir. Keza, Ermeni Mezarlığı'nda bir de kuyu açtırmıştır ki, *"Zartaroğlu Kuyusu"* tesmiye olunmuştur. Tarihçi Arşak Alboyaciyan (1879-1962) onun hakkında aşağıdaki ilginç bilgileri vermektedir[1].

"1826'daki Hayriyye Vak'asından sonra, daha önce tanımış olduğu Kazaz Artin (nam-ı diğer Harutyun Amira Bezciyan, 1771-1834) ve Darphane emini Düzyanlar sayesinde, Saray-ı Hümayun nezdinde büyük nüfuz elde etmiştir."

Alboyacıyan, onun hakkında iki ilginç olay da anlatmıştır ki, birincisi şudur:

"Kayseri'ye yeni gelen bir şehremini, İkinci Sultan Mahmud'a, Zartaroğlu aleyhinde tezviratla dolu bir ithamname gönderir. Ancak, şahsî dostu olan müftü, vaziyetten kendisini haberdar eder. Bunun üzerine derhal İstanbul'a hareket ederek, gönderilen yazıdan daha önce oraya varıp, keyfiyeti ahbabı Kazaz Artin'e anlatır. O da kendisini Padişah'ın huzuruna çıkarır. Sultan Mahmud Kazaz Artin'e şöyle der:

— Bu adam tıpkı bana benzemektedir, binaenaleyh, o yazının muhteviyatına inanmıyorum.

Müteakiben, Zartaryan'a hitap ederek, şunları söyler:

— Şehremininin görevinden alındığına dair fermanımı sen şahsen ona tevdi edeceksin ve bundan sonra Kayseri'nin gayrı resmî şehremini olacaksın."

Bu olaydan sonra, Zartaryan'ın Kayseri'deki nüfuzu daha da artar ve oradaki Ermeniler bundan faydalanırlar.

1845'de vuku bulan Kayseri'nin kıtlığı esnasında, hem Ermenilere hem de Türklere yardım etmiştir. Aynı sene, muhtaç kimselere iş temin etmek gayesiyle, Ermeni Mezarlığı'nın arkasında bulunan 400.000 m²lik bağını, ikibuçuk metre yükseklikte ve yaklaşık bir metre eninde duvarla çevirmiştir. Böylece, işçilerin hem iaşelerini sağlamış, hem de onlara gündelik ödemiştir. Alboyacıyan, bu meyanda şu fıkrayı da anlatmaktadır.

"İşbu kıtlık esnasında Hasan isminde bir efe, biricik bakır kazanını çarşıya götürüp, satmak mecburiyetinde kalır. Setenönü denilen mevkide Zartaryan onu görünce, keyfiyete muttali olduktan sonra, kazanı eve götürmesini ve bir çuval alarak merkebi ile birlikte evine gelmesini bildirir. Zartaryan, bir çuval undan maada, ona bir miktar para da ihsanda bulunur. Hasan Ağa, işbu para ile dostlarına bir ziyafet verip, muhtekir zenginlerin ambarlarını beraberce zaptederek, şehrin halkına bol ve ucuz ekmek temin etmeğe and içerler. Bu esnada, Hasan Ağa'nın ahbablarından biri, Zartaroğlu'nun ambarına da el koymayı teklif ederse de, Hasan Ağa şiddetle buna karşı gelip, onun muhtekir olmadığını, bilâkis hayırsever bir kimse olduğunu beyan eder."

Bundan takriben on yıl kadar önce, Ermeni Patrikhanesi Arşivi'nde, Hicrî 1263 (M. 1847) yılında, Gedikpaşa'da mukim Kayserili Poliçacı Zartaroğlu Artin Ağa'nın, Osmanlı Devleti tebaası olduğuna dair bir ilmühabere tesadüf ettik. Bu şahıs çok muhtemelen, Karabet Zartaryan'ın oğludur ve Küçük Karabet Zartaryan'ın da babasıdır, zira, bu sonuncunun büyük oğlu da Artin ismini taşıyor. İşbu Küçük Karabat Zartaryan, rahmetli pederimiz Mikayel Pamukciyan'ın (1873-1970) halası Sima Pamukciyan'la evlenmiştir. Tomu Artaki Zambak'ın ifadesine göre, dedesi 1824'de doğup, yaklaşık 1870'de tifodan ölmüştür. Artin'den maada, Hagop (1862-1895) ve Magarios (1868-1895) adlı iki oğlu ile, Paris (1865-1957) ve Gülşeni (1870-1916) adlı iki kızı da olmuştur. Ayrıca, Zartaryanlar'ın iş icabı İstanbul'a gelip gittiklerini de tarafımıza beyan etmiştir.

Şimdi de asıl mevzuumuza, Kevork Zartaryan'ın biyografisine geçiyoruz.

Alboyaciyan, pederi Hacı Apraham Zartaryan'ın, Karabet Zartaryan'ın oğlu olduğunu yazıyorsa da[2], hakikatte kardeşi Kevork Zartaryan'ın oğlu olması daha muhtemeldir, zira Apraham'ın oğlu aynı ismi taşımaktadır. Diğer taraftan, Karabet Zartaroğlu'nun, Kevork adında bir kardeşi olduğu eskiden bilinmemekteydi. Apraham Zartaryan 1851'de Kayseri'de vefat etmiştir ve Kevork Zartaryan'dan maada üç oğlu daha dünyaya gelmiştir. Bunlardan Rupen, 1870'de Hasköy'de genç yaşta ölmüştür.

Kevork Zartaryan, 1834'de Kayseri'de doğmuştur. Pederi öldükten sonra aynı yıl, İstanbul'da bulunan dayısı Agop Efendi Frenkyan'ın (1827-1905) yanına gönderilmiştir. Mumaileyh, 1885'den sonra, epeyce zaman Emniyet Sandığı müdürlüğünde bulunmuştur. Dayısı, onu Kumkapı'daki Bezciyan Mektebine göndermiştir. Mektebi bitirdikten sonra, birkaç yıl Valide Hanında sarraflıkla meşgul olmuştur. 1863'de, Hagop Arşak(yan)la (1832-1890) birlikte, Zartaryan adını taşıyan kırtasiye mağazasını açmıştır. 1870'de bir matbaa, az sonra bir mücellithane ve bir de sigara kâğıdı imalâthanesi tesis etmiştir. 1872'de ise, Yedikule'de bir mukava fabrikası kurmuştur. Bir müddet sonra, işsizlik yüzünden iflâs etmişse de, iki sene sonra, borçlarını yüzde yüz ve faizleri ile birlikte ödemeği başarmıştır.

Matbaasını yeniliklerle geliştirerek, İstanbul'da ilk defa olarak sekiz lisanda bir duvar takvimi neşretmiştir. 1873'den itibaren de, bir halk takvimi ile, mufassal ve muhtasar cep takvimleri çıkarmıştır.

Keza, lithografiyi ve tipografiyi de geliştirmiştir. Hattâ kromolithografiyi dahi gerçekleştirebilmiştir. Ali Paşa tarafından hazırlanan ve 24 paftadan mürekkep olan, Osmanlı Devleti haritasını da Zartaryan Efendi basmıştır. Diğer taraftan, notacı ve hakkâk Hacı Emin Beyle birlikte, piyano ve keman için Batının notalarıyla hazırlanan, 31 adet bir şarkılar serisi de basmıştır. Bunlardan 28 numaralısı Ri-

En üstte, K. Zartaryan'ın bastığı 28 No'lu partisyon, üstte, Kevork Zartaryan Efendi.

fat Bey'in (1820-1890?) bir şarkısıdır ki, bir nüshasına müteveffa yazar Sarkis Sakayan'ın (1870-1952) arşivinde tesadüf ettik. Fotokopisini sunduğumuz işbu kaynakdan, matbaasının, Bahçekapı, Sultan Hamam Cad. No. 14 de bulunduğunu öğreniyoruz.

Zartaryan Matbaasında, Ermeni harfli Türkçe birkaç kitap da neşredilmiştir. Bunlardan, 1871'de basılan, Eremya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695), *"Hikâye-i Paris ve Vena"* adlı 139 sayfalık manzum eseri kaydedilmeğe değer.

Kevork Efendi Zartaryan, Ermeni Cemaatı yönetim görevlerinde de bulunmuştur. Ezcümle, 1865'de, Patrikhane Cismanî Meclisi âzası seçilmiştir. Keza, Patrikhane Umumî Meclisi üyesi de olmuştur. 1872 yılı Eylûl ayında, Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastahanesi Yönetim Kurulu başkanlığına atanmış ve 1 Ağustos 1874 tarihine kadar bu vazifede kalmıştır. İşbu dönemde, Hastahanedeki mumhane yeniden faaliyete geçerek, epeyce bir gelir sağlamıştır. 1880 Mayıs-Kasım ayları arasında ise, Patrikhane Meryem Ana Kilisesi'nin İdare Heyeti başkanlığında bulunmuştur. Keza, Hagop Arşak'la birlikte, Şark İktisadî Cemiyeti'nin kurucularından olmuştur. Aynı zamanda, Makriköy (bugün Bakırköy) Meclis-i İdare üyesi de seçilmiştir.

Zartaryan Efendi, 1 Kasım 1870'de, Osmanlı Devleti'nin ilk Hıristiyan nazırı Kirkor Efendi Ağaton'un (1823-1868) yeğeni Ardaşam'la evlenmiştir. Genç yaşta kaybettiği Armine isimindeki kızının ölümü kendisini çok sarsmıştır. Teselli bulmak için, 1887 yılında, Kudüs'deki mukaddes yerleri ziyarete gitmişse de, acısı dinmeyerek, 30 Mayıs 1888'de İstanbul'da vefat etmiştir.

Kevork Efendi'nin, yazar ve araştırmacı iki oğlu da vardır. Büyüğü Vahan Zartaryan, 27 Kaşım 1872'de İstanbul'da doğup, 13 Kasım 1945'de Kahire'de ölmüştür. Pederinin vefatına kadar, Bezciyan Mektebi'nde okumuştur. Müteakiben babasının işini devam ettirmek zorunda kalmıştır. Ancak, çok genç ve tecrübesiz olduğu için, 1892'de, kâğıt atelyesini ve matbaayı kapatmak zarureti zuhur etmiştir. Bundan sonra, 1901 yılına kadar yalnız olarak ve 1901-1923 yılları arasında ise, kardeşi Bimen Zartaryan'la birlikte, kitapçılığa ve neşriyat işine devam etmiştir. 1923'de, ailesi ile birlikte Kahire'ye yerleşmiştir.

Vahan Zartaryan, 1910-1914 yılları arasında İstanbul'da, *"Hişatakaran"* (Abide) adı altında, kardeşinin de yardımı ile, Ermeni ünlülerinin, fotoğrafları ve onlara dair vesikalarla birlikte, üç cilt halinde (372 sayfa) biyografilerini neşretmiştir. İkinci baskısını ise, Kahire'de 1933-1935 yılları arasında beş cilt halinde gerçekleştirmiştir. Bugüne kadar aranan işbu eseri, 1912'de, Hovsep İzmiryantz (?-1883) Edebî Mükâfatını kazanmıştır. 22 Kasım 1905'de doğan Kevork isminde bir oğlu olmuştur.

Yakından tanıdığımız ikinci oğlu Bimen Zartaryan ise, 11 Temmuz 1880'de doğup 1956 yılının ilk günlerinde vefat etmiştir. Tahsilini Galata'daki Getronakan Lisesi'nde yapmıştır. Cemaat işlerinde görevler üslenmiştir. 1923'den itibaren yalnız olarak, Çakmakçılar Yokuşu'nda bir kitapevi de işletmiştir. 1983'de vefat eden Berc Zarter isminde yüksek mimar ve 1950 sıralarında genç yaşta ölen iki oğlu olmuştur. İstanbul Ermeni Basını'nda, şehrin abideleri, Türk Kültürüne hizmette bulunan Ermeniler, Ermeni asıllı Osmanlı Devlet adamları ve Ermeni harfli Türkçe Basın hakkında değerli yazıları intişar etmiştir.

Yazımızın sonunda, Zartaryan ailesinden üç kişi daha tanıtmayı arzu ediyoruz. Ölüm sırasiyle birincisi Rahip Dırtad Zartaryan (1874-1911) dir ki, Kayseri Ermenileri ruhanî reisi olmuştur. İkincisi aynı yerin marhassa vekili Papaz Mardiros Zartaryan (1841-1914)dır. Üçüncüsü Dr.Mihran Zartaryan ise, 1857'de İstanbul'da doğup, 21 Haziran 1926'da orada vefat etmiştir. 1881'de, Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1894—1908 yılları arasında, Yedikule Ermeni Hastahanesi baş operatörü vazifesinde bulunmuştur.

Tanrı cümlesinin ruhlarını şad eylesin.

Not: Derginin 1986 Temmuz sayısında çıkan, Bursa'nın 1855 depremine ait yazımızda, birkaç baskı hatası zuhur etmiştir ki, aşağıda düzeltiyoruz.

22. sayfanın, ikinci sütununun, üçüncü satırında bulunan fasıl sayısı 1256 yerine 125 olacaktır. 24. sayfanın birinci sütununun dördüncü paragrafında bulunan "ve on saniyeden fazla sürerek" kelimelerinin ardından, "Güneyden Kuzey istikametinde yeri titretti. Her iki sarsıntıda da zemin" kelimeleri eklenecektir. İkinci sütunun üçüncü satırında geçen "izleyerek" kelimesi, "inleyerek" olacaktır. Üçüncü sütunun, ikinci paragrafının, 18. satırındaki "olmaları" kelimesinde "olanları" şeklinde düzeltilecektir.

---

1 "Kayseri Ermenileri Tarihi" (Erm.) Kahire, 1937, c. 1 s.1306-8, c.II. s.2181.

2 Mezkür kaynak, cilt II., s.2181-2

1929'DA A.K.P.'NİN SOL MUHALEFET KANADININ YAYIN ORGANI *DIE FAHNE DES KOMMUNISMUS*'TA TÜRKİYE

(Sayı 26, 19 Temmuz 1929, s.203-4)

Türkiye'deki Durum*

1. DEVRİMCİ HAREKETLER

XIX. yüzyılın sonlarından 1908'e kadar Genç-Türk Hareketi

Bu hareket şehirlerde tamamen burjuvaziye dayanmış ve köyleri adamsız, ağır vergi yükü altında bırakmış, aralıksız savaşların sonucu olarak, ülkenin Avrupa kesimindeki köylerde ilgi görmüş olan aydınlar (özellikle yüksek askerî okullar [Harbiyeliler]) tarafından yürütülmüştür. Hareket önceleri Cumhuriyetçi bir nitelikte iken (ideali, Büyük Fransız Devrimi idi), daha sonra ve özellikle zafer elde edildiği zaman parlamenter-anayasacı [Meşrutiyetçi] bir nitelik almıştı. İstekleri şunlardı: vergilerin azaltılması, genel oy hakkı, parlamento, ulusal azınlıklar için eşitlik ve Fransız Devrimi'nin parolası örneğine göre özgürlük, kardeşlik ve eşitlik. Hareketin sonuna doğru yönetim sağ kanada geçti ve 1908'de şu hedeflere ulaşıldı: Sultan Abdülhamid tahttan indirildi [1909 Nisanı'nda!], yerine liberal zihniyetli kardeşi geçirildi; bir anayasa kabul edildi. [1876 Kanunu esasisinde değişiklikler yapıldı!], zenginlerle feodal ağalara ve azınlıkların aynı unsurlarına oy hakkı tanındı. Hareket sadece burjuva ve asker çevrelerinde ortaya çıktığı ve kitlelerce yürütülmediği, hatta kitleler bunun hemen hemen tamamıyla dışında kaldıkları için daha radikal talepler gerçekleşmedi.

Kemalist Hareket, savaş yıllarından 1923'e kadar

Bu hareket çok daha bilinçlidir, kitlelere dayanır. Burjuvazi, parlamento ve kendi yönetim yıllarında çok şeyler öğrenmiştir. Savaş küçük zanaatkârları ve köylüleri fakirleştirmiş, hükûmet ve halife tarafından izin verilen yabancı işgali, halk kitlelerini gazaba getirmişti. Hareketin öncüsü yine aydınlardı; yalnız şimdi bunlar yüksek rütbeli subay ve generallerden meydana geliyordu; Parlamentonun sol unsurları onlarla beraberdi. İstekleri memleketin yabancı işgalinden derhal kurtarılmasıydı. 1922'de "Halk Partisi" (kemalistler) adıyla bir parti halinde örgütlendiler, şimdi şunları talep ediyorlardı: arazi (âşâr) vergisinin kaldırılması, bunun yerine diğer bütün vergileri de kapsayan bir muamele vergisinin konulması, kapitülasyonların, yani yabancılara tanınan ayrıcalıkların ilgası, sekiz saatlik işgünü, kadınlara özgürlük ve eşitlik tanınması; saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyetin kurulması; din ve devlet işlerinin ayrılması vb. vb. 1923'te hareket şu hedeflere ulaştı: Sultan yurt dışına sürüldü [kaçtı!], Cumhuriyet ilân edildi; yabancıların ayrıcalıkları ve âşâr kaldırıldı, muamele vergisi kabul edildi. Daha sonra kadınlar da bazı haklar elde ettiler. İşçileri ilgilendiren istekler toptan ve özellikle unutuldu. Bunun yerine yeni bir parola benimsediler: ulusal sermaye birikimi için ulusal burjuvazinin tam korumaya alınması. Kemalist Parti artık iktidar partisidir ve burjuvazinin çıkarlarının temsilcisidir; yabancı sermayeyi özel ayrıcalıklar tanımaksızın ülkeye çekmeye çalışmaktadır. Parti, şimdi sadece büyük burjuvazinin çıkarlarını temsil ettiği için, işçiler, köylüler ve küçük burjuvaların gözündeki otoritesini kaybetmiştir. Hilâfet kurumuna dayanan feodal unsurlar da, onu kendilerine karşı görmektedirler.

İşçi hareketi savaş sırasında başlamıştı. Türkiye'nin Küçük Asya kesimindeki işçiler, zanaatkârlar ve küçük burjuvazi, Kemalist Hareketin yabancı emperyalizmine direnme ve karşı çıkma politikasını desteklemişlerdi. İstanbul ve Avrupa Türkiye'sindeki nüfusun Anadolu'daki hareketten işgal dolayısıyla ayrı düşmüş aynı unsurları, sendikalist ve sosyalist karakterde çeşitli gruplar meydana getirmişlerdi. Bakû merkez olmak üzere Güney Kafkasya'daki Türk aydınları, savaştan arta kalan subay ve askerler tarafından bir Komünist Partisi kurulmuştu. Ancak bu partinin Türkiye'deki proletarya hareketi ile hemen hemen hiçbir bağlantısı ve onun üzerinde herhangi bir etkisi yoktu (1920-21). 1921'de Merkez Komitesi tam kadro ile Bakû'dan Türkiye'ye doğru yol açıktı: Kemalist hareketi gözlerinde fazla büyütmüşler, onu anti-emperyalist ulusal kurtuluş savaşı yapan, proleter akımıyla sıkı sıkıya bağlı bir hareket olarak görmüşlerdi. Ne var ki, yola çıkanlar ancak Trabzon'a kadar gidebildiler. Burada bir motora kapatıldılar ve katledilip denize atıldılar. Bu sırada, savaş boyunca Almanya'da çalışmış, bilgi ve deneyim edinip yetişmiş işçiler ve aydınlar İstanbul'a dönmüş bulunuyorlardı. Bunlar çeşitli küçük gruplar oluşturmuş ve 1922'de, ertesi yıl toplanan Komintern'in III. Kongresi'nde üyeliği kabul edilen T.K.P'ni kurmuşlardır. T.K.P'nin 1925'e kadar, yüzde 93'ü aydınlardan ve işçi aristokrasisinden meydana geliyordu. Parti köylüler arasında hiç çalışmıyor, işçiler arasında pek az faaliyet gösteriyor, kadınları da tamamen

ihmal etmiş bulunuyordu. 1925'e kadar, ancak iki haftada bir yayımlanan bir dergiye *[Aydınlık* aylıktı!] sahip olabilmişti. Dergi, aydınların bile anlamakta güçlük çektikleri, yüksek düzeyli Marxsist yazılarla dolu çıkıyordu. 1924 sonunda parti haftada dört gün yayımlanan *[Orak Çekiç* de haftalıktı!] bir gazete çıkarmaya başladı. Bu gazete çok daha halkın anlayacağı bir düzeyde idi. Ne var ki, 1925 Nisanı'nda, sözkonusu gazete de dergi de yasaklandı. 1926-27'de Moskova'da öğrenim gören Komünist üyeler Türkiye'ye döndüler. Bunlar hemen Partinin Merkez Komitesi'ne karşı muhalefete geçtiler. 1927'de muhalefetlerini, Komintern'in Merkez Komitesi'ni de kapsayan bir ölçüye vardırdılar. Muhalif bir Merkez Komitesi oluşturdular ve sonra hepsi birden, özellikle Partiden ve Komintern'den atıldılar.

Karşı-devrimci hareket, 1923'te, Sultan'ın yurtdışı edilmesinden sonra İngiltere'nin desteğiyle örgütlendi. Merkezi, İstanbul'da bulunuyordu; fakat asıl Doğu Anadolu'da faaliyet gösteriyordu; çünkü feodal unsurlar çoğunlukla orada idiler. Kışkırtma ve propaganda yoluyla, Doğu Anadolu'nun karanlıklar içindeki cahil halkını Kemalist Cumhuriyete karşı ayaklandırmayı başardılar. İsyan kanlı bir biçimde bastırıldı. Kârlı çıkan yalnız İngiltere idi: zengin petrol yataklarına sahip olan Musul'u Türkiye'den ayırdı ve Irak'la birleştirdi. Ayaklanmanın elebaşıları asıldı. O güne kadar Parlamento'da bile temsil edilmekte olan (karşı-devrimci) parti darmadağın edildi. En büyük bölümü, yurtdışına, Yunanistan'a kaçtı. Dergilerini orada yayımlamakta ve zaman zaman önderlere karşı suikastlar yapmak üzere Türkiye'ye fedailer göndermektedirler. Bunlar İngiltere ve Yunanistan'dan maddî yardım ve destek görüyorlar. Türkiye içinde Kemal Paşa'nın reformlarından hoşnutsuzluk duyan tutucular arasında ve büyük mülk sahipleri çevresinde kendilerine sempatizanlar bulmaktadırlar.

2. EKONOMİK DURUM

1908'den Dünya Savaşı'na kadar (sanayideki yabancı rekabetinden dolayı) sadece ticarette temsil edilmiş olan Türk sermayesi, savaş sırasında sanayide tutunmak olanağını bulmuştu. Bu durumu kaybetmemek için genç Türk burjuvazisi, yabancı emperyalizmine karşı ulusal savaşa katılmıştı. Kemal Paşa'nın zaferinden sonra, 1923'te şu kesin adımlar atıldı: yabancıların siyasal ve büyük ölçüde de ekonomik olan ayrıcalıkları (kapitülasyonlar) kaldırıldı; gümrük himayesi ve bazı mallar üzerinde devlet tekeli ihdas edildi. Daha sonra, burjuvaziye girişimlerinde yardımcı olmak üzere, hükûmet tarafından bir banka kuruldu. Geriye kalan ayrıcalıklar da yavaş yavaş yabancılardan alındı. Yabancı sermaye, son yıllarda ayrıcalıklı olarak değil, yerli sermayeye uygulananlardan daha sıkı koşullara uymak zorunda tutulan bir ulusal sermaye olarak faaliyet gösterebilmektedir.

Ülkenin endüstrileşmesinde alınan yola bağlı olarak sınıf farklılaşması da meydana geliyor. Zanaatkârların ve küçük burjuvazinin arta kalan kesimlerinin proleterleşmesi o kadar hızlı ve kuvvetli olmaktadır ki, durmadan açılan yeni fabrikalar işçileri istihdam edememekte ve böylece ücretlerine ve işçilerin durumlarını sürekli baskı altında tutan büyük bir yedek işsizler ordusu doğmaktadır. Devlet işletmelerinde işgünü 8 ila 9, diğer işyerlerinde ise, bundan çok farklı olarak 8 ile 15 saat arasında değişmektedir. Ücretler asgarî düzeyde bir geçim sağlayamayacak kadar düşüktür. İşçi birlikleri (sendikalar) ve yardım sandıkları gibi şeyler olmadığı için, işçiler tümüyle özel girişimcilerin keyif ve isteklerine terkedilmiş durumdadırlar. Kaza ve hastalık hallerinde yardım almak sözkonusu değildir; hastalanan işçi, işini terketmek zorundadır, yerine bir başkası alınır. Yerel hükûmet tabibi hastalara parasız bakmakla yükümlüdür; ancak bu gibi durumlarda hekim bulmak ender bir şanstır. Kadın ve çocukların çalıştırılması, son zamanlarda özel girişimciler için çok elverişli bir hale getirilmiştir; bazı endüstri dallarında (örneğin tütün endüstrisinde) çalıştırılanların yüzde 95'ini kadın ve çocuk işçiler oluşturmaktadır. Kadın ve çocukların korunması diye bir şey yoktur: çocuk 5 yaşından itibaren çalıştırılmakta, doğum yaptığı için işe gelmeyen kadın, işini kaybetmektedir. Çoğunlukla karı ve kocanın her ikisi de çalışmakta, çocuklar aç ve perişan sokağa terkedilmektedir. Son zamanlarda bazı fabrikalarda çocuk yuvaları sağlanmıştır. Ancak anneler çocuklarının bakım giderlerini ödemek zorundadırlar. İşçiler dayanılmaz derecede kötü konutlarda yaşamaktadırlar. Siyasal hakların, basın özgürlüğünün grev hakkının, toplanma ve örgütlenme özgürlüklerinin zerresi yoktur.

Toprakların en büyük ve en iyi bölümü, bunu ancak kısmen işleyen feodal ağaların elindedir. Köylü ancak küçücük bir toprağa sahiptir; bu onun geçimine yetmez, ayrıca yüksek vergiler de köylüyü çaresiz bir durumda bırakır. Ülkenin iç kısımlarında köylüler zengin topraklarda pek az iş bulabilirler; çünkü arazi ancak kişisel gereksinimlerin karşılanmasına elverecek kadar işlenir. Bunun nedeni, zaman zaman alınabilecek toprak ürünleri fazlasını şehirlere götürmek için yolların bozukluğu, demiryollarınınsa olmayışıdır. Türkiye'nin doğusunda durum özellikle kötüdür. Vergiler ödemek ve ailesini beslemek için, köylü iş bulabildiği batıya veya deniz kıyılarına ya da yurdunda bıraktığı çoluk çocuğunun geçimini sağlayabilmek üzere, binlerce Türkün yalnız Kafkasya'dakilerle kalmayıp, orta ve hatta kuzey kesimlerindeki şehirlerinde iş aradığı Rusya'ya gider.

Bu durumda ne gibi talepler sözkonus olmalıdır?

Her şeyden önce: sekiz saatlik işgünü, hastalık yardım sandığı, işletmelerde tıbbî yardım, hastalık halinde işten çıkarılmama güvencesi, çalışan kadın ve çocukların korunması, ücretinden indirim yapılmaksızın kadınlar için doğumdan önce iki, doğumdan sonra iki hafta izin, loğusa yardımı, çocuk bakım yuvaları, işçi çocuklar için çalışma saatleri içinde meslekî eğitim; işçi konutları yapılması (işçiler çoğunlukla yıkıntı durumundaki yerlerde, yeraltında, havasız ve ışıksız olarak balık istifi halinde yaşamaktadırlar).

Siyasal talepler: kendi partilerinde örgütlenme özgürlüğü, birlik (sendika) kurma özgürlüğü, grev hakkı, basın özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, kadınlar için siyasal haklar, kadınlara oy hakkı tanınması.

Köylü sorunu açısından: vergilerin azaltılması, işlenmeyen toprakların feodal ağalardan alınıp köylülere verilmesi.

Gelecek ay, bu değerlendirme hakkında, aynı yayın organının 20 Eylül 1929 tarihli 35. sayısında çıkan (TKP Sol Muhalefetinden) "Türk Yoldaşların Mektubu"nu sunacağız.

"Die Lage in der Türkei."

* Bu makalenin fotokopisini ricam üzerine, yirmi yıl kadar önce bana Amerikalı araştırıcı George Harris sağlamış, Türkçeye çevirisini de yine o zamanlar arkadaşım Mehmet Selik yapmıştı. Kendilerine gecikmiş teşekkürlerimi sunuyorum.

Mete TUNÇAY

MermerKule

MURAT BELGE

İstanbul

Antik çağın ve orta çağın kentleri, savunma ihtiyaçlarını, öncelikle kendilerini surlarla çevirerek karşılamak durumundaydılar. Kentin büyüklüğüne, zenginliğine ve imkânlarına göre, bu surların kuvveti, sağlamlığı da değişiyordu. Yüksekte, engebeli arazide kurulu kentlerde toprağın doğal yapısı da kent halkının müttefiki olabiliyordu. Düzlüklerde kurulmuş kentlerdeyse, kuşatanın işi görece kolaylaşıyor, dolayısıyla kentin surlara, hendeklere, yani engellere bağlı savunma sistemini sağlamlaştırmak gerekiyordu.

Bizans çağından beri İstanbul bu bakımdan kısmen avantajlı, kısmen o kadar avantajlı olmayan bir doğal konuma sahipti. Üç yanının denizle çevrili olması, buralarda bir çeşit doğal korunma sağlıyordu. Buna karşılık, kara tarafı daha tehlikeliydi ve buradaki surların gerçekten kuvvetli surlarla güvenlik altına alınması zorunluydu. Doğu Roma'nın merkezi olarak İstanbul'un imkânları çoktu; aynı zamanda, çağına göre hayli büyük bir alan kapladığı için, her konuda olduğu gibi savunma konusunda da masrafı fazlaydı. Bizans imparatorları surlarla sürekli uğraştılar. Bunları genişlettiler, takviye ettiler, onardılar. Kentin tarihinde kuşatmalar da eksik olmadı. 13. yüzyıl başında Konstantinopolis kuvvetli surlarına rağmen Batılı Katolikler'in Haçlı ordusu tarafından işgal edildi. Ama bir süre sonra Bizans başkentini geri almayı başarınca bu görece kısa kesintiden sonra İstanbul'un Bizanslı tarihi devam etti. Bizans'ın sonu anlamına gelen 1453 savaşı da, gene sur çevresinde odaklaşan bir mücadele oldu. Dolayısıyla, Bizans imparatorlarının surlara verdiği önem, somut tarih tarafından da haklı çıkarılmış oldu. Osmanlılar ise İstanbul surlarına aynı derecede önem vermediler. Gerçi çeşitli dönemlerde onlar da geniş kapsamlı onarım faaliyetlerine girme gereği duydular, ama Bizans için surların taşıdığı stratejik önem onlar açısından yoktu. Uzun bir zaman, başkenti dışa karşı korumak bir yana, kendileri Batıdaki fütuhatı alabildiğine genişletme derdindeydiler. İmparatorluk zayıflayıp başkentin korunması bir sorun olarak gündeme geldiğindeyse, surların askerî anlamda geçerliliği kalmıştı.

Surlarla çevrili bir kentte, sur kapılarının önem kazanması doğaldır. En azından, kentin giriş ve çıkışları buradan olduğuna göre, yerleşim ve hattâ günlük hayatın akışı, bu kapılara doğru kendini biçimlendirecektir. Bugün bile, yıkıntı halinde surların oluşturduğu somut engel arasında, Bizans çağında yapılmış sur kapılarından trafik işliyor. Surun anlam taşıdığı çağlarda, bu kapılar yalnızca dışarıdan gelen düşmanı engellemiyordu. Kapılardan geçişin zamanları vardı. Geceleri ev kapıları gibi kent kapıları da kapatılırdı. Geceleri zaten kent içinde bile gezilmezdi! Bu zaman zaman yasaklandığı gibi, hemen her zaman insanlar zaten kendi güvenlikleri için, o çağların şimdiyle kıyaslanamayacak kadar karanlık gecesinde sokağa çıkmak istemezlerdi. Bütün kentler gibi İstanbul'da da geceleri özellikle tehlikeli hale getiren bireysel ya da çetelerle birleşmiş haydutlar vardı. Osmanlı tarihinde dönem dönem padişahlar, gece fenersiz sokağa çıkmayı yasaklamışlardı (son sıkıyönetimde arabaların içlerini aydınlatmaları emri gibi). Bu da, öncelikle ne idüğü belirsiz kişilere karşı bir tedbirdi. Birçok Avrupa kentinde, yalnız kent çevresinde değil, kent içindeki mahallelerin arasında da duvarlar vardı ve geceleri bunların da kapıları kapatılırdı. Bunun benzeri Bizans döneminde kısmen görülür. Zaten Konstantinopolis'ten başka Ceneviz egemenliğindeki Galata da surla çevrili, ayrı bir küçük kentti. Konstantinopolis içindeyse öteki İtalyan şehir devletlerinin, Venediklilerin, Pisalıların Haliç'in güney kıyısındaki kolonileri böyle duvarlarla ayrılmıştı. Osmanlı döneminde kent-içi duvarlar anlamını kaybetti tabiî, Topkapı sarayının duvarları dışında.

Bizans döneminde surların birkaç aşamada inşa edildiğine değinmiştim. Kapılara gelmeden önce bu inşaat faaliyetlerine kısaca bir göz atalım.

Daha ilk kurulduğu tarihlerden beri, Bizans çevresinde bazı duvarların yaptırılması doğaldır. Örneğin *İslâm Ansiklopedisi,* İ.S. ikinci yüzyılda Septimius Severus'un yaptırdığı surlardan söz ediyor. O zamanki Bizans kenti Sarayburnu çevresinde toplanmıştı. Surları bugün gördüğümüz yerlere kadar uzanmıyordu. Roma imparatorluğunda önem kazanmaya başladıktan sonra, Konstantin burayı kendine merkez edinmeye karar verdi ve İ.S. 4. yüzyıl başlarında, baş-

Hristos Kapısı *Fotoğraflar: TOLON ARLIHAN*

Kapıları

ka bayındırlık işlerinin yanısıra şehrin ilk ciddî surlarını inşa ettirdi. Gelgelelim, Konstantin surları da, batıda, bugünkü yerlerine kadar gelmiyordu. Unkapanı-Yenikapı arasındaki görece çukur bölgenin batısında kurulmuştu. Bugün bildiğimiz surları, beşinci yüzyılın başında II. Theodosius yaptırdı. Marmara ve Haliç kıyılarında Konstantin surları o zamanlar korunmakla birlikte, daha sonra da sık sık onarım gerektiği için Severus ya da Konstantin zamanından kalma pek fazla duvar kalıntısı yoktur bugün.

Theodosius'tan sonra bu gibi onarımların yanısıra, neredeyse ek denebilecek daha önemli inşaatlar da olmuştur. Örneğin kentin Ayvansaray köşesinde, Vlaherna ve Tekfur saraylarını çevreleyen kısmın surlarını Manuel Comnenos yaptırmıştır (12. yüzyıl).

Osmanlılar bu çapta işlere girişmediler. İlk ciddî onarımı II. Bayezit yaptırdı. IV. Murat zamanında surlar bir daha tamir gördü. Bildiğimiz son onarım da III. Ahmet döneminde yapıldı. Demek ki, onsekizinci yüzyıl başlarından bu yana, İstanbul surlarına bu anlamda artık el sürülmedi (ama başka anlamlarda, epeyce el sürüldü).

Gelelim kapılara. En önemli ve büyük kapılar, mantığa da uygun olarak, kara tarafındaydı. Kimisi kamu trafiğine açık, kimisi de yalnız askerî amaçla kullanılan on dört, on beş kadar kapı vardı. Haliç'e açılan on dört kapı olduğu biliniyor. Marmara kıyısında kaç kapı olduğunu saptamak daha güç, ama herhalde bunların sayısı da onbeşten az değildi. Osmanlı döneminde, Bizans'takilere ek birkaç kapı yaptırıldı, buna karşılık, birçok kapı da, çevrelerindeki surlarla birlikte yok oldu. Bunlardan bazılarının bugün yalnızca adı var: Bahçekapı, Balat kapısı gibi.

Biz şimdi, Kara surlarının Marmara suları ve surlarıyla birleştiği noktadan yolculuğumuza başlayalım. Bu noktadan Haliç'e kadar surların uzunluğu 5632 metredir. Burada şimdi, Bakırköy'e devam eden sahil yolunun deniz tarafında o dar alanda, bir kule yıkıntısı göreceksiniz. Burası Mermer Kule'dir. Kule mimarîsi, askerî bir işlevin ötesinde estetik bir özen gösterir. Kimbilir, şehrin üçgeninde bir köşe oluşturan bu noktadaki kule belki imparatorların bir dinlenme yeri olarak da kullanılıyordu. Mermer Kule ile kara surlarının bugünkü başlangıç noktasından karayolu geçiyor. Yoldan sonra, epey mezbelelik arasında görülen ilk kulede, Birinci Askerî Kapı olarak da bilinen Hristos kapısı var. Kamu kullanımı için yapılmış kapılarda, hendeği aşmak için köprüler vb. vardı. Askerî amaçla kullanılan kapılar ise, dışarı açılmazdı. Bunlardan, yalnızca surun içine girilirdi.

Yolculuğa başladığımız bu noktada henüz yorulmadık, enerjimiz yerinde. Bu enerjiye ihtiyacımız var çünkü sur dışındaki (Kazlıçeşme'nin başlangıcı) dericiler henüz faaliyette ve kokuları hatırı sayılır güçte. Sumner-Boyd ve Freely, Evliya Çelebi'nin de debbağhanenin burada olduğunu anlattığını aktarıyorlar. Bu akla yakın çünkü başlıca mezbaha uzun süre Yedikule çevresinde çalışmıştı. Demek ki et içeri gönderilirken deriler de buraya getiriliyordu. Dilimizde acele edenlere, tabakhaneye bir şey mi yetiştirdiklerini soran bir deyim vardır. Biz tabakhaneye doğru değil de, oradan uzağa doğru hamle edelim ve bir an önce kendimizi Yedikule'ye atalım. Orada koku en azından hafifler.

Bu yolculuğu surun üstünden yürüyerek yapmak en iyisi, şüphesiz. Ama bu her yerde mümkün değil. Kimi zaman surlar yıkık olduğu için, kimi zaman da sura tırmanacak bir geçit bulmak, mezbeleler ya da özel bostanlar dolayısıyla mümkün olmadığı için. Mermer Kule ile Yedikule arasını, en iyisi, surun dışından yürüyerek geçelim.

Yedikule'yi bağımsız bir kale haline getiren Bizanslılar değil, tarih olmuştu. Dışa bakan duvardaki dört kule Bizans zamanından kalmadır. Zindanları, idam yerleriyle biraz ürpertici ama ilginç bir yer olan, şu sıralarda bir müze olarak da epey iyi düzenlenmiş görünen kaleyi şimdilik ele almayalım; yalnız kapısıyla ilgilenelim.

Yedikule'nin içinden, yani müze olan kısımdan dışarı çıkmak, bildiğim kadarıyla zor. Kalenin dışa bakan yüzündeki duvar çıkıntısında bulunan bir tahta kapıdan içeri süzülmek gerekiyor. Buraya gelince, Bizans'ın ünlü Yaldızlı Kapı'sı ile karşı karşıyasınız. Bunu 390 yılında I. Theodosius (Büyük) yaptırmış. Yani,

adını taşıyan ikinci imparator buradaki surları yaptırmadan önce; demek ki, o zamanki surların dışında. O zaman bu yapı, bir sur kapısı değil, bir zafer takıymış. Ortadaki daha yüksek olan üç kemerden ikisi, burası sur kapısı olduğunda, yani Bizans zamanında örülmüş. Sultanahmet'teki, Mısır'dan gelme ünlü Dikilitaş'ı da şehre getiren I. Theodosius, Yaldızlı Kapı (Porta Aurea) üstüne heykeller de yaptırmıştı. Bunların arasında Herakles'in ve Prometheus'un heykelleri olduğu söyleniyor. Onu izleyen birçok Bizans imparatoru, kazandığı zaferden sonra şehre törenle bu kapıdan girdi. Bunların sonuncusu, 1261'de Mihail Paleologos'un, İstanbul'un Latin Haçlılardan geri alınması üstüne, beyaz atıyla gelişidir.

II. Theodosius, Yaldızlı Kapı'yı surlarla bitiştirirken, günlük kullanım için daha küçük bir kapı yaptırmış olabilir. Bugün trafiğin aktığı kapı, Yedikule kapısı böyle bir amaçla yapılmış olabilir. Bu kapının iç tarafında, kemerin üstünde, kartallı Bizans arması duruyor.

Yedikulenin dışında eski hendek de kolaylıkla farkediliyor -özellikle kalenin tepesinden geniş bir alana kuşbakışı baktığınızda. Hendeğin içi şimdi genellikle yemyeşil bir bostan.

Yedikule'den kuzeye doğru yolumuza devam ederken, surların üstünden gidebiliyoruz. İç ve dış duvarlar, kuleleri, bu bölgede oldukça sağlam kalmış. Ve çok geçmeden, Belgrad Kapısı'na geliyoruz. Burası ilkin bir askerî kapı olarak yapılmış. Ama Türkler burayı kamu kapılarından biri haline getirmişler. Bugünkü adı, Belgrad'ın fethinden kalma. Kanunî Süleyman Belgrad'ı fethettikten sonra oradan getirdiği birçok zanaatkârı buraya yerleştirmiş (Bizans zamanındaki adı Ksilokerkos). Belgrad kapısı şimdi pek parlak bir durumda değil.

Kapılarla yatırlar arasında mahiyetini çözemediğim bir ilişki olduğundan şüpheleniyorum. Çünkü, gördüğümüz ve göreceğimiz bütün kapılarda, bir iki istisna dışında, yatır mezarları var. Gerçi yatırlar ille de kapı çevrelerinde değil, birçok yerde görülebilir. Ama yukarıda anlatmaya çalıştığım gibi, kapı toplumsal hayatta önemlice bir yer tuttuğu için, bu mezarların buralarda özellikle bulunmasının sosyo-psikolojik nedenleri olabilir.

Şimdi Belgrad Kapısı'ndan, Silivrikapı'ya doğru yola çıkıyoruz. Bu sefer sur üstünden yürümek biraz daha zor ve maceralı. Çünkü iç taraftan tırmanmaya çalıştığınızda, bostanlar yolu tıkıyor. Gene de, bostan sahipleri turistik çabanıza saygı duyup izin verebilirler. Gelgelelim, bizimkiler yabancıların her yere tırmanmasına anlayış gösterdikleri halde, kendi yurttaşlarının buralarda cambazlık etmesine anlam veremiyorlar. Dış taraftan yürünebilir -yoğun trafik gürültüsü işitmezlikten gelinerek- ama buradan da sur üstüne tırmanmak imkânsız değilse de zor. Oysa bu bölgede de surlar, iç ve dış duvarlar, sayıları -Yedikule-Belgrad Kapısı arasındaki gibi- on civarında olan kuleleri sağlam.

Silivrikapı, şimdiye kadar gördüklerimizin en sevimlisi. Kamu kapılarından biri olduğu için iç ve dış kapıları var. Bu iki kapı arasında da şirin bir ahşap ev göreceksiniz. Yer yer de teneke parçalarıyla takviye edilmiş. Ama cumba pencereleri kafesli, ayrıca saksılı. İç kapının kemerinden, bir eski zaman güllesi sarkıtılmış.

Bizans döneminde bu kapının adı Peges'miş. Balık anlamına geliyor. Bu da, az ilerideki Balıklı kilisesinden ötürü. Bizans'ın en önemli ayazmalarından biri üstüne kurulu bu kilisenin şimdiki binaları oldukça yeni. Ayazmasının balıklarından daha ilginç yanı, arkasındaki Patrik mezarları (çoğu Patrikler burada gömülü) ve ön avlusundaki, Yunanca harfli, Türkçe sözlü "Karamanlı" mezarları.

Ayazmanın bir hikâyesi var. Rahip tavada balık pişirirken, İstanbul'un fethedildiği haberi gelince balıklar tavadan zıplayıp havuza atlamışlar. Hikâyenin temeli, balıkların yalnız bir yanlarının benekli olmasına dayanıyor (bu ne kadar doğruysa!). Gelgelelim, bu Türk-sever balıklar ya da onların torunları 6 Eylül'de zıplayacak yer bulamadan yok edilmişler. Şimdi ayazmada bildiğimiz kırmızı süs balıkları var.

Balıklı, sur dışında, mezarlıkların içinde. Buraya kadar gelmişken, turu biraz uzatıp kapıdan içeri girebilir ve Sinan yapısı İbrahim Paşa Camii'ne de bakabilirsiniz. Onarım isteyen bu cami oldukça güzel bir yapı.

Silivrikapı'nın Bizans tarihinde en şanlı anı, gene Latin istilasıyla ilgili. Paleologos gelip zafer alayıyla Yaldızlı Kapı'dan girmeden önce, asıl zaferi onun komutanı Aleksius Strategapulos kazanmış, Haçlı ordusunun büyük kısmının sefere çıkmasından yararlanarak küçük bir birlikle bu kapıdan girmiş ve şehri geri almıştı. 1422'de II. Murat şehri kuşattığında çadırını Balıklı ayazması yakınlarına kurmuştu.

Bu kapıda da iki yatırla karşılaşıyoruz. Biri, IV. Murat'ın Bağdat'ı aldığını rüyasında görmüş ve müjdeyi verdikten sonra kendini surdan aşağı atmış. Karşıda ise Fatih'in askeri olduğu iddia edilen Elekli Dede'nin mezarı var. *Cumhuriyet*'in dergisinde, bu yakınlarda bu Dede'nin asker filan olmayıp, çevrenin bir meczubu olduğunu anlatan bir yazı yayımlanmıştı.

Aslında İstanbul'daki yatırların çoğu, sonradan, genellikle de birilerinin gördüğü rüyalar sonucu keşfedilmiştir. İşin tuhafı, birçok yatırın bulunması II. Mahmut zamanındadır. Birçok önemli alanda geleneksel hayat tarzının akışını koparan bu Padişah, belki de böylece eksilen maneviyatı yeni -ve zararsız- yatırlarla dengelemeye çalıştı.

Silivrikapı'dan sonra surların bir hayli yıkık durumda olduğunu görüyoruz. Arada ayakta kalmış kısım görseniz de çıkmayın, çünkü bir süre sonra geçit kalmıyor. Büyük kapılardan Mevlevihane Kapı'ya gelmeden önce, şimdi örülü durumda olan üçüncü askerî kapının önünden geçeceğiz. Burada Bizans zamanında II. Theodosius'un heykeli dikiliymiş.

Eski adıyla Rhegium, bugünkü adıyla Mevlevihane (ve bazen Mevlana) Kapı, gene bir iç ve bir dış kapıdan oluşuyor. Sümbül Efendi'nin (onun mezarı Koca Mustafa Paşa'da) damadı Merkez Efendi burada bir tekke kurduğu için Osmanlı döneminde bu adı almış.

Rhegium, Bizans Hipodromunun ünlü taraftar gruplarından Kırmızı-

Solda, Yıldızlı kapı, sağda Yedikule, altta Belgrad Kapısı.

lar'ın kapısıydı. Dış kapıda bir de Yunanca yazıt var. Theodosius surlarının bu kısmının imparator Justin ve karısı Sophia ve ayrıca komutan Narses tarafından tamir ettirildiğini anlatır. Şehsuvaroğlu da Rhegium hakkında şu bilgiyi veriyor: "912'de, Hıristiyan olmadıkları için Eyüp taraflarında oturtulan Rusların şehre girmek hakları olduğunu göstermek üzere reisleri Ayioz bu kapıya kalkanını asmıştır."

Mevlevihane Kapı'dan Topkapı'ya doğru sur üstünden yürüyebilirsiniz. Yalnız, asıl Topkapı'ya gelmeden Millet Caddesi'nin açıldığı yer karşınıza çıkacak. Buradan aşağıya atlayarak inmeniz gerekiyor. Gene de, caddeden karşıya geçmek için göstereceğiniz maharet daha fazla olmalı. Öbür tarafta, durakların olduğu meydanda, eski adıyla Haghios Romanos, bugünkü adıyla Topkapı karşınıza çıkacak. Burada, tarihseverlik duygularınızı uzun süre ayakta tutmanız güç olabilir. Çünkü "bugün" olanca gücüyle önünüzde, arkanızda, çevrenizde. Çevrede yatır da yok; var idiyse bile şimdiye kadar çoktan çiğnenmiş olmalı.

Topkapı, İstanbul'un kuşatılması sırasında stratejik bir noktaydı. Fatih karargâhını burada kurmuş, ağır toplarını da Topkapı'ya doğrultmuştu. Zaten Topkapı adı da buradan geliyor. Silivrikapı'daki gibi burada da fetih çağından kalma gülleler kapıya asılmış durumda.

Zorunlu geçit yeri olarak kapıların günlük hayatı belirlemelerine değinmiştim. Çevre sokakların belli bir yöne doğru akışı, bazan kapı artık kalmadığı zaman dahi bir vakitler orada bir kapı bulunduğunu gösterir. Balat, Fener böyledirler. Daha büyük ve önemli kapılar ise yalnız o çevrenin değil, ta içlere kadar uzanan yolların da belirleyicisi olurlar. Topkapı ve Edirnekapı, bugün olduğu gibi Bizans çağında da, o zamanki adı Forum Boris olan Aksaray'la bağlantılı yolların geçtiği kapılardı.

Şehrin ana caddesi olan Mese (merkez), Sultanahmet-Ayasofya yöresinden başlayıp batıya uzanırken, bazı kavşaklarda "Y" harfini andırır şekilde iki kola ayrılıyordu. Böylece, Mese'nin güneye ayrılan kolu Yaldızlı Kapı'ya, kuzeye ayrılan kolu da Edirnekapı'ya çıkıyordu. Bugün üzerinden gidip geldiğimiz ana caddeler, Bizans zamanında da aşağı yukarı aynı yerdeydiler.

Bugünkü Vatan Caddesi'nin uzandığı yerde o zamanlar Lykos deresi akıyordu. Aksaray'a vardıktan sonra suyu çevre sarnıçlarda toplanıyordu. Zamanla dere kuruyunca, yatağı, bir yolun doğal güzergâhı oldu. Dere yatağının alçaklığı, aynı zamanda savunmada da zayıflık yaratıyordu. Fatih de bu nedenle Topkapı-Edirnekapı arasını merkez seçmiş, nitekim sonunda şehre ilk bu bölgeden girilmişti.

Edirnekapı'ya doğru yürürken, Sulukule bölgesinden de geçebiliriz. Burada beşinci askerî kapı var. Eski adı Pempton. Fetih sırasında adı Hûcum Kapısı olmuş. Şimdiyse Sulukule Ka-

pısı olarak biliniyor. Şehsuvaroğlu'nun Eremya'dan aktardığına göre, 17. yüzyılda da burada çingeneler yaşarmış. Edirnekapı, eski İstanbul'un yedi tepesinin en yüksek olanı. Burada rakım yetmiş metreyi geçiyor. Bizans dönemindeki adı Kharisios olmakla birlikte, Edirne yolu buradan başladığı için aynı zamanda Porta Adrianopoleos da deniyordu. Sur dışında, başlıca Edirnekapı, Mevlevihane ve Silivrikapı'daki mezarlıklar da Bizans döneminden beri vardı (şehir dışındaki nekropolis geleneğinin devamı olarak).

Fatih Mehmet, fetih gerçekleştikten sonra, şehre törenle, Edirnekapı'dan girmişti. Kapıya asılan mermer levhada bu olay anlatılıyor. İç ve dış kapılar arasında, bir kıyıda, gene bir yatır mezarı görülüyor.

Edirnekapı çevresinde ve buradan Haliç'e doğru yürürken çeşitli tarihî yapılar göreceğiz. Rum Ortodoks Kiliseleri, hemen Edirnekapı meydanındaki Aya Yorgi ile daha ilerideki Hançerli o kadar eski değil. Buna karşılık Kariye, dünyaca ünlü. Sinan'ın önemli eserlerinden Mihrimah da burada, şehrin en yüksek tepesinde.

Surlara paralel dar sokakta ilerlerken, solumuzda, küçük bir park içinde, Tekfur Sarayı'nı (Porphyrogenetus) göreceğiz. Bu sarayın Bizanslı geçmişi hakkında fazla bir şey bilinmiyor. Paleologlar zamanında, yani 13. ve 14. yüzyıllarda yaptırıldığı tahmin ediliyor. Çok yakınında, bugün pek az izi kalan, ama Haçlı işgalinden sonra Bizans imparatorlarının ikametgâhı olduğu bilinen Blaherne sarayı olduğuna göre, onun bir eki olarak da yapılmış olabilir. Tekfur Sarayı'nın sokağa bakan dış duvarında, önündeki koca ağacın yapraklarının arasından biraz zor seçilen sevimli bir balkonu var. Ama asıl iç tarafı güzel (parmaklıklı kapının anahtarı orada oturan bir kadında-bu iyi huylu kadını bulursanız, kapıyı açtırabilirsiniz). Eskiden ne durumda olduğunu tahmin etmesi güç bir açıklığa bakan, üç katlı olduğu anlaşılan bir bina. Son dönem Bizans süslemeciliği tarzında, kırmızı tuğla ve beyaz mermerle yapılmış geometrik desenleri var. Dış duvara tahta bir merdivenle tırmandıktan sonra, sur dışına bakan kulenin içini de görebiliyorsunuz.

Bu saray fetihten sonra bir süre filler ve zürafalar gibi eksotik hayvanların beslendiği ahır olarak kullanılmış. Summer-Boyd ile Freely, Fynes Morrison adlı bir gezginin 1579 tarihinde, kendisini yalamaya çalışan zürafadan söz ettiği bir kaynaktan alıntı veriyorlar. Daha sonraları saray bir çini imalâthanesi haline geliyor. İznik çiniciliği yozlaştıktan sonra, 18. yüzyılda, onlar kadar olağanüstü güzel olmayan Tekfur Sarayı çinileri ortaya çıkmış. Haliç'teki Ferruh Kethüda Camii'nden Silivrikapı'daki İbrahim Paşa Camii'ne kadar birçok yerde bu çinileri görmek mümkün.

Ancak sarayın çini imalâthanesi olması da uzun sürmüyor. Zamanla ara katları da yıkılıyor. Bir ara, Robert College için yer aranırken, burası da düşünülmüş, ama vazgeçilmiş.

Tekfur Sarayı ile birlikte Theodosius surları da bitiyor. Daha doğrusu, Theodosius surları oldukça düz bir çizgi halinde Haliç'e kadar uzanırken, bir nedenle Manuel Komnenos bu bölgede yeni bir surla batıya doğru bir çıkma meydana getirmiş. Komnenos'un surları bütün surların en güçlü kısmı kabul edilebilir. Bu bölgede, kara surlarının son kamusal kapısı olan Eğrikapı'ya geliyoruz. Eski adı Kaligaria; "Çarıkçı" anlamına geliyor, çünkü burada çarık imalathaneleri varmış. Söylentiye göre son imparator Konstantin Oragazes'in son görüldüğü yer de burası.

Eğrikapı gene sevimli, pitoresk kapılardan. Kemerinin iç kısmında ahşap malzeme de kullanılmış, şimdiki durumunda. "Eğrilik" kapının kendinde değil. Eski bir Arap kuşatmasında şehit düşenlerin mezarları, 18. yüzyılda burada keşfedilince, Kızlar Ağası Beşir Ağa kapının hemen dışına bir türbe yaptırmış, böylece yol "eğrilmiş" (Beşir Ağa'nın Cağaloğlu'nda, Vilâyet'in karşısında bir de camisi vardır).

Eğrikapı yatır bakımından oldukça zengin. Sur dışında zaten mezarlık ve kapıya bitişik olanın ötesinde bir başka açık türbe var. Kapının içinde ise daha popüler bir yatır izlenimi veren "Kesik Baş"ın mezarı duruyor.

Eğrikapı'dan sonra, Blaherne Sarayı'nın terasına geliyoruz. Ama burada saraydan pek bir eser kalmamış. Buradaki İzak Angelos kulesinin, sarayın bir parçası olduğu tahmin ediliyor. Gene tahminlere göre, hemen yanındaki kule, zindanıyla ünlü Anemas kulesi olmalı. İzak Angelos'ta bazı mermer sütunların tonoz olarak kullanıldığı görülüyor. Yüksek olduğu için, sur dışına bakan yanında manzara güzel. Anemas kulesi olduğu söylenen öteki kulenin dehlizlerini gezmek için buraya kuvvetlice bir el feneriyle gelmeniz gerekiyor. İki kule yer altında birleşiyor ve ayrıca oldukça derinlere inen dehlizler var. Burada, altta, sarayla ilgili olduğu düşünülen, şimdi örülü durumda, Gyrolimnos kapısı var.

Kulelerin bulunduğu, bir zamanlar Blaherne'nin merkezî bir parçası olduğunu tahmin edebildiğimiz terasta ise şimdi ilginç bir cami görüyorsunuz; İvaz Efendi Camii. Sinan'ın olduğu söylenen ama Sinan'ın tezkiresinde adı geçmeyen bu caminin girişi alışıldığı üzere ortada değil, iki yanda iki dar kapısı var. Minaresinin yeri de olağandışı.

Böylece kara surlarını ve kapılarını bitirdik. Şimdi Haliç'e devam edeceğiz (sahiden yürüyor olsak halimiz kalmazdı, ama geziyi "kâğıt üstünde" yaptığımıza göre sorun yok). Haliç'te çoğunun yeri bile belirsizleşmiş birçok kapı vardı. Ama bunlar, kara tarafındakiler gibi, şehri başka merkezlere bağlayan yolların kapıları değildi. Şehir halkının deniz kenarına inmesini sağlıyordu. Haliç, hele ağzı zincirle kapatıldıktan sonra, Bizanslılar için görece güvenli bir bölgeydi. Bu nedenle buradaki surların sağlamlığı çok fazla önemli değildi. Haliç surları 5230 metredir (Sarayburnu'na kadar) ve arada 110 kadar kule bulunan tek bir duvardır. Kara surlarındaki gibi hendek, iç ve dış duvar sözkonusu değildir. Bugün en fazla yok olmuş durumdaki surlar da bunlardır.

Bizans zamanındaki kapıları kısaca sıralayalım: Kiliomeni (Ayvansaray Kapısı), Kynegoi, Basilike (bu son ikisinden biri Balat Kapısı olabilir). Aya Prodromou, Diplophanarios ve bugünkü Fener Kapısı, Aya Theodosia, Peges, Cibali Kapısı (Platea),

Silivrikapı

Ayazma Kapısı, Drungari (Odun Kapısı), Cornibus (Zindankapı), Perama (Balıkpazarı), Porta Hebraica (Çıfıt Kapısı), Hikanatisse, Porta Veteris Rectoris, Eugenios Kapısı ya da Marmora Porta (Mermer Kapı).

İstanbul üçgeninin kuzey köşesini kaplayan Blaherne, adını değişik şekillerde o çevreye vermiş. Türkçe Ayvansaray'ın "saray"ı herhalde Blaherne'yi anlatıyor. Öte yandan, komşu semt Balat'ın adı da, saray anlamına gelen Palation'un bozulmuş şekli.

Aya Prodromou, adını, civarda bulunan, şimdi izi kalmamış bir kiliseden alıyordu (Prodromos: "önceden gelen", İsa'yı vaftiz eden Yahya'nın sıfatıdır).

Bugünkü Fener'in önünde, Petrion adında, bağımsız denebilecek bir kale vardı. Tepedeki Yavuz Selim'den aşağı uzanan kayalıktan ötürü buraya "petre" (taş) adı verilmişti. 1203'teki Haçlı kuşatmasında Venedikliler gemilerinin burunlarını Petrion'a dayamış, yaşlı ve kör komutan Doge Dandalo da bayrağı buraya dikmişti. Oldukça sağlam bir kale olduğu halde, bir yıl sonraki Haçlı kuşatmasında ilk gedik veren ve şehrin ele geçmesine yol açan yer gene Petrion oldu. Ama Fatih'in kuşatmasında Petrion kahramanca dayandığı için Fatih de bu bölgeyi yağmalatmamıştı. Bu bağımsız kalenin Sidera Pyle (demir kapı) adlı ayrı bir kapısı vardı. Şimdi bu çevrede Petrion'un da eseri yok.

Aya Theodosia, bugün Gül Camii olan kiliseydi ve surdaki kapı da onun adını taşıyordu. Haliç'teki kapılar arasında bir tek Yeni Aya Kapı, bir kapı olarak duruyor ki, o da zaten fetihten sonra, Osmanlı nüfusun geçişini kolaylaştırmak için inşa edilmişti. Bir de, gene harap durumda, Cibali Kapısı var.

Söylentiye göre Cibali, "Cebe Ali"'nin kısalmış şekli. Bir derviş ve Şeyh olan Cebe Ali, Fatih ordusunda ekmekçibaşılık yapmakta ve işini hiç aksatmamaktaymış. *Yurt Ansiklopedisi* efsaneyi şöyle anlatıyor: "Fatih, gemileri karadan denize indirdiğinde Cebe Ali bu gemilere binmez. Üç yüz Zeyni fakiriyle postlarını denize yayar, def ve kudüm eşliğinde denize açılırlar. Bunu gören Bizanslılar korkuyla kaçışırlar. Günümüzde Cibali Kapısı'nın bulunduğu yere geldiklerinde surlara saldırır ve kente girerler."

Zindankapı da yok. Ama onunla ilgili bir kalıntı, Bedrettin Dalan'ın buldozerlerinden sonra da yerinde duruyor. Bu Eminönü Yemiş iskelesinin hemen başındaki, "Baba Cafer Zindanı" adıyla bilinen kule. Buradaki kapı da, bu kule nedeniyle Zindankapı diye anılmıştı. Söylentiye göre Cafer Baba Harunreşid'in elçisi olarak Bizans'a gelmiş, ama bilinmeyen bir nedenle hapse atılmış ve hapiste ölmüş. Kulenin Bizanslılardan sonra Türkler tarafından da hapisane olarak kullanıldığı tahmin ediliyor. Yetmişteki Drungari (Odun Kapısı) yıllar öncesinde bir hayli perişan bir yıkıntı halinde duruyordu. Yakınlarda görmedim, ama Dalan operasyonuna -yetişebildiyse- göğüs gerdiğini sanmıyorum.

Perama, şimdi karşı kıyıya dolmuş sandallarının -ve Kadıköy'den gelen motorların- yanaştığı yerdeymiş. Daha Bizans döneminde bile bu sandal trafiğinin varolduğunu *İslâm Ansiklopedisi* yazıyor.

Çıfıt Kapısı, şimdiki Yenicami'nin bulunduğu yerdeydi. Fetihten önce İstanbul'un Yahudi nüfusunun çoğunluğu bu bölgedeydi. Daha sonra Hasköy ve Balat'a gittikleri halde, hakaretamiz "Çıfıt" adı bu yörede kalmış. Karşı kıyı, yani Karaköy, üstü daha örtülü bir Yahudi izi taşıyor olabilir. Çünkü Osmanlıların İspanya'dan getirttiği Safarad'lardan önce, Bizans'ta, Karayim Yahudileri oturuyordu (Karay-köy-Karaköy).

Neorion'un bugünkü Bahçekapı olduğu sanılıyor. Hikanatissa kapısının yeri bilinmiyor. Porta Rectoris, bugünkü Sirkeci araba vapuru iskelesinin bulunduğu bölgedeydi. O dönemde orada Latinler oturduğu için adı böyleydi. Eugenios ya da Mermer Kapı ise Sarayburnu'na varmadan son kapıdır. Buralardaki Kentenarion adlı yapı ile karşı kıyıda, şimdi Yeraltı camii olan kule arasında, Haliç'in koruma zinciri çekilir ve uçları bu binalara bağlanırdı.

Haliç'te pek fazla duvar ve hemen hemen hiç kapı kalmadığı için, bu yolculuğumuz kâğıt üzerinde bile pek fazla sürmedi. Şimdi Marmara surlarına ve kapılarına geçiyoruz. Ama buradaki yolumuz çok daha uzun olduğu halde, görecek kapılar gene çok fazla değil.

Yunanca adıyla Demetrios burnundan (Sarayburnu) Yaldızlı Kapı'ya kadar, 8260 metrelik sur var. Haliç'tekiler gibi bunlar da tek bir duvar halinde uzanıyordu. Haliç'tekinden belki biraz farklı olarak, bu surların mümkün olduğu kadar denize yakın olmasına çalışıldığı anlaşılıyor. Bu, gemiyle kuşatmaya gelecek askerlerin, fazla yayılacak kadar kara bulamamasını sağlamak içindi.

1871'de yapılan demiryolu, deniz kenarından geçtiği için, Marmara sularıyla rekabet halinde ilerledi. Pek çok yerde, o güne kadar zamana dayanmış duvar parçaları, demiryolu inşaatına yol açmak için yıkıldı. Özellikle Sirkeci'ye yaklaşırken, yıkım fazlalaşır. Demiryoluna kurban giden ilk kapı, Sarayburnu'nun çok yakınında, çeşitli adlarla (Adalar Kapısı,

Bey Kapısı, Şark Kapısı vb.) bilinen Aya Barbara kapısıydı. Daha güneyde Değirmen Kapısı vardı. Bunun da, sonraki Demirkapı'nın da, Bizans çağındaki adları bilinmiyor. Surların bu bölgesinin üst kısmında, hayli görkemli olan Manganalar Sarayı vardı. Bugün buralarda gördüğümüz yüksek ve kalın duvarlar, herhalde bu sarayı desteklemek için yapılmıştı. Surların içinde, Freely ve Sumner-Boyd'un Philanthropus sıfatıyla andıkları bir kilise ya da *İslâm Ansiklopedisi*'nin Khristos Manastırı dediği binanın kalıntıları var. Prof. Semavi Eyice'den öğrendiğime göre ellili yıllarda bir Kayserili burada tarihî atmosferi olan bir lokanta açmak için yetkililerden izin istemiş. "Tarihî eserde lokantanın ne işi var?" gerekçesiyle reddedilmiş. Tarihî eserde yemek yemek, soylu nedenlerle reddedilmiş olduğu halde, yeme ve içmenin hiç de soylu olmayan sonuçları şimdi bu yıkıntının içini doldurmuş. Çevrede ne olduğu pek bilinmeyen daha birçok kalıntı var. Bir kısmı da askerî bölgede olduğu için görülemiyor.

Mangana Sarayı'nın altında, III. Murat'ın pek sevdiği İncili Köşk'ün yıkıntısı var. Sultan, son günlerini mermerden yapılma bu köşkte geçirirken, seferden dönen donanma kuru sıkı top atışıyla onu selamlamaya kalkışınca köşkün tavanı sultanın ve çalgıcıların üstüne çökmüş.

Gene buralardaki bir girintiden içeri kıvrıldığınızda, Topkapı Sarayı'nın duvarlarıyla Marmara surlarının birleştiği noktayı görüyorsunuz. Kulelere, Cankurtaran spor kulübünün futbol sahasından geçerek tırmanabiliyorsunuz. Bu çevrede, adı şimdi bilinmeyen dört tane daha Bizans kapısı bulunduğunu öğreniyoruz.

Ahırkapı'nın pek kapılık hali kalmamış. Demiryolunun altından bir geçitle, iç taraf, sahil yoluna bağlanıyor. Buranın Ahırkapı olmasının hikmeti de, Topkapı Sarayı ahırlarının burada bulunması. Daha önce, Bizans imparatorlarının ahırları da buradaymış.

Ahırkapı'dan Kumkapı'ya doğru yürürken surların görünüşünde bir değişiklik göze çarpıyor. Geniş pencereler, pervazlar, duvarda süslemeler beliriyor. Burası, Bizans imparatorlarının 1204 Haçlı işgaline kadar kullandığı Bukoleon Sarayı'nın kalıntısı. Burada Porta Leonis adlı bir kapı varmış; yani, Aslanlı Kapı -çünkü, şimdi Arkeoloji müzesinde bulunan iki aslan heykeli kapının denize açılan yanını süslüyormuş. Porta Leonis'in açıldığı yer, sarayın küçük özel limanı oluyor. Kapının bugünkü adı, Çatladıkapı. Muhtemelen bir deprem sonrasında bu ad takılmış olmalı. Toprak düzeyi yükseldiği için, kapı fazla yüksek görünmüyor. Ama yapraklı kabartmalarıyla, Justinyen'in armasıyla, bir zamanların oldukça görkemli bir yapısı olduğu anlaşılıyor.

Biraz ileride, sur içinde Küçük Ayasofya'yı (Aziz Sergius ve Bakhus Kilisesi) görüyoruz. Onun yanında da küçük ve onarım görmüş bir kapı var. Bu, eskinin Sideroporta'sı (De-

Yan sayfada solda Edirnekapı, sağda Narlıkapı, altta Eğrikapı, üstte Tekfur Sarayı, yanda Ahırkapı.

mir Kapı) olabilir.

Sur içinde, bugün Kadırga ve Cinci meydanlarının bulunduğu alan, Bizans zamanında denizdi, limandı ("Kadırga" adı da bunu hatırlatıyor). Yaptıran imparator ve karısının adlarıyla Julianos veya Sophianos adlarıyla anılıyordu. Hemen ileride, bugünkü Kumkapı'nın bulunduğu yerde de, biraz daha geniş olan Kontoskalion limanı vardı. Bu limanlar hep surlarla korunmuştu ve tabiî hepsinin çeşitli kapıları vardı; ama şimdi eski adları da, yerleri de bilinmiyor. Kumkapı, herhalde Türklerin kullandığı bir kapıydı.

Kumkapı'ya gelmişken, kapıyı andırır tek yer olan demiryolu altındaki geçitten içeri girip, herhangi bir meyhaneye oturup, bir iki kadeh içkinin yardımıyla Bizans kapılarını hayal etmek de mümkün.

Kumkapı ile Yenikapı arasında bir başka küçük liman, Kaisariou vardı. Ama asıl büyük liman, bugün Yenikapı dediğimiz bölgedeki Eleuterius ya da Theodosius limanıydı. Yukarıda sözünü ettiğim Lykos deresinin sürüklediği toprak, bu limanın dolmasının başlıca sorumlusudur. Bizanslılar limanı korumak için bu birikintileri temizliyorlardı. Osmanlılar ise, hangi nedenle olduğu bilinmez, Marmara kıyısındaki bu küçük limanlara fazla önem vermediler. Belki de denizden toprak kazanmayı kâr saydılar.

Yenikapı'yla ilgili folklorik bir hikâye, *Yurt Ansiklopedisi*'nde yer alıyor. Tebdil gezen IV. Murat'ı, remilci Üsküdarlı Ahmet Ağa tanır. Padişah, "Şimdi bir remil daha at bakalım, ben İstanbul'un hangi kapısından gireceğim?" diye emir verir. "Adam remilini atar, bu kez hemen söylemez, bir kâğıda yazıp Padişah'a uzatır. Kâğıdı kapıdan geçtikten sonra okumasını rica eder. Padişah kâğıdı cebine koyar, kayığın kıyıya çekilmesini buyurur. Karşısına gelen sur bedeninde nöbet tutan dizdara, hemen bulunduğu yerden bir kapı açılmasını buyurur. "Kapı açılıp, padişah bu kapıdan kente girince, kâğıdı çıkarır ve okur. Kâğıtta: "Padişahım, yeni kapınız hayırlı olsun" yazılıdır."

Yenikapı'yı da geçtikten sonra, Samatya'ya geliyoruz. Buralarda surlar yer yer ayakta. Kimi zaman, deniz tarafında oldukça sağlam kalmış surlar görüyorsunuz. Eski Samatya kapısı bir kapı olarak artık yok. Ama gene demiryolu altındaki geçit, iç taraftaki sokakların durumu, buranın orası olduğunu anlatıyor. Bu bölgede eski haliyle duran tek kapı, Bizans dönemindeki adı bilinmeyen Narlıkapı. Narlıkapı'dan sonra, surlar yer yer devam ediyor ve nihayet yola çıktığımız ilk nokta olan Mermer Kule'ye geliyoruz. Bu arada kapı yok; muhtemelen Bizans çağında da yoktu.

Eski İstanbul'un kapılarıyla ilgili gezintimiz böylece sona eriyor.

Not: Bir eski kapı kalıntısı da Cenevizlilerin Galata'sında vardı. Galata surlarının ayakta kalan tek kapı kalıntısı, Arap camii yakınlarındaki Yarıkkapı. Azapkapı adı da, bir başka kapının anısını dilde yaşatıyor.

Kaynaklar:
İslâm Ansiklopedisi
Yurt Ansiklopedisi
H. Summer-Boyd ve J. Freely, *Strolling through, İstanbul* Ç. Gülersoy, *Guide d'Istanbul* H. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul.*

Türkçe Arapça Karışımı Dille Yazılan Aşk Şiirleri

ORHAN KOLOĞLU

Bekârlıktan bıkıp evliliğe can atmak, evlilikten sıkılıp bekârlığın bağımsızlığını özlemek ve sonra yine aynı kısır döngüye girmek... İşte Kuzey Afrika'daki bir Anadolu delikanlısının kaçınılmaz yaşam yazgısı. Her normal insan gibi o da bir yuvanın, bir ailenin sıcaklığını özlüyor olmalıydı... Tabiî arada kaçamaklarını yapmak özgürlüğünü yitirmeden: Mesleği her yıl, ya başka kentlere, ya da Akdeniz'in diğer ülkelerine sefer yapmak olan birinin başka türlü olması da kuşkusuz pek kolay değildir.

İnsanın aklına bu noktada önemli bir soru geliyor. Anadolu'dan çıkmış, Türkçe'den başka dil bilmez bir delikanlı tüm bu gönül maceralarını nasıl sürdürebiliyordu. Bu yazıyla birlikte sunduğum âşık Dalyarak'ın[1] Türkçe-Arapça karma şiiri bu konuda bize hayli bilgi verecek nitelikte. Pek genç yaşlarda insanlar konuşmaktan çok koklaşmayı yeğleyebilirler. Ama az zaman sonra konuşup anlaşmak gereksinmesi kaçınılmaz oluyor. Nitekim, tam olarak bilmediği bir dilde duygularını açıklayabilmek için Dalyarak şairimiz ne cambazlıklar yapmıyor ki. Bir tümcesi Türkçe, diğeri Arapça yakarmalarla aşkını anlatmağa çalışıyor:

El na tena bihasretek (Hasretinden ölüyorum)
Ağlamağa gelmez misin?

Onda da yeterli görmeyince, yarısı Türkçe, yarısı Arapça karma dizeler bile kuruyor:

Vahid nehar (Bir gün) varsa haber

İşin önemlisi karşısındaki de Türkçe bilmiyor ama, şairimizin dediklerini anlayabiliyor.

Burada ister istemez, 16-19. yüzyıllar Akdeniz dünyasında Türkçe'nin ve Arapça'nın durumundan bahsetmek gerekiyor. Daha 1390 yıllarında ünlü bilim adamı İbni Haldun, Arapça'nın tüm bu bölgede nasıl ikinci plana düşmüş, Farsça ve Türkçe'nin arkasında kalmış olduğunu yapıtlarında örneklerle anlatmıştı.[2] Halkı yalnız Arapça konuşan ülkelerde bile yönetimde işler daha çok Türkçe ile dönüyordu. 16. yüzyılda ise Türkçe yönetimin dili olmayı aşmış, ticaretin de, genel anlaşmanın da (halk düzeyinde) aracı durumuna ulaşmıştı. Osmanlı yönetimi altında olan Akdeniz'in üçte iki bölgesinde, evlenmelerin de katkısıyla Türkçe, tüm yerel dillerde de kullanılır hale gelmişti.

"Sahih" denilen Arapça'nın din dili olma niteliği hiçbir zaman tartışılmamış ve Türkler Kuran dili olması gerekçesiyle büyük saygı göstermişlerdir. Türkçe'ye pek çok Arapça sözcük girdiği gibi, klâsik Arapça ile eser veren Türk bilim adamları da çok görülmüştür. Buna karşılık halk düzeyine inince, yerel dillerin -Türkler arasında Türkçe'nin olduğu gibi- egemenliğini Arapça alt edememiştir. Örneğin Kuran'a çok saygılı Türklerin en çok okudukları dinî eserin "Türkçe Mevlid" olması kuşkusuz rastlantı değildi.

Ayrıca, tüm Türk din adamlarının Arapça'yı çok iyi bildiklerini ve konuşabildiklerini sanmak da yanlıştır. Kuzey Afrika'ya İstanbul'dan gönderilen ve ayrımsız hepsi Türk olan, Hanefî Kadı ve müftilerin Arapça bilgilerinin de -dinî bilgileri demiyorum- yeterli olmadığı sayısız örnekle saptanmıştır.[3] Hele hele din alanından çıkıp günlük konuşma alanına inince, yerel lehçeler karşısında şaşıp kalmamaları olanaksızdı.

Bu alanda sadece Türkleri eleştirmek insafsızlık olur. Düşünülmelidir ki, yerel ağza varınca, Atlas Okyanusu'ndan Hint Denizi'ne kadar yayılmış Arapça lehçelerinin hiçbiri de diğerini kolay kolay anlayamıyordu. Hattâ bu, bugün bile geçerlidir. Şimdi bir de yerel lehçelere Türkçe'nin güçlü etkisini ekleyiniz. 16-19. yüzyıllarda, değil yalnız ko-

EK 1

Niçin Dayı?

Türkçe'den Arapça'ya ve Avrupa dillerine geçen sözcüklerin en ünlülerinden biri de, bunlar tarafından *"dey"* diye söylenen *"Dayı"* sözcüğüdür.

Garp Ocakları'ndaki Yeniçerilerin İstanbul'dan gelen ağa, ya da paşa'lara başkaldırıp, kendi aralarından seçtikleri ve iktidarı gerçekte elinde tutan kişiye *"Dayı"* denirdi. Padişaha bağlılıklarını yadsımamakla birlikte bunlar kendi başlarına buyruk, hattâ Avrupa devletleriyle antlaşmalar dahi imzalayabilen yetkilere sahiptiler.

İnsanın aklına gelen, neden Dayı dendiği, örneğin amca, ağabey, denmediğidir. Atasözlerimizde, "Dayı"nın hemen daima daha güvenilir, daha güçlü kişileri belirlemek için kullanıldığı görülür:

Dayısı kim, gâvur kim belli değildir
Dayısı olan dayısına dayanır
Dayısı dümende

deyimleri bunun kanıtıdır. Gerçi *"Amcam Dayım, hepsinden aldım payım"* da derlerse de, Dayı'nın üstünlüğü tartışmasız şekilde *"Dayı ile dağ dolan, amca ile bağ dolanma"* tekerlemesinde ortaya konmuştur.

18. yüzyıl sonunda Danimarka donanmasının saldırısı sırasında Cezayir'in savunmasında Dayı'nın gösterdiği kahramanlığa aşıklarımızdan birinin yazdığı övgü, Barbaros Hayrettin'e benzetmesi Dayı'nın ocak'lardaki yerini kanıtlamak için iyi bir örnektir.

Bu işler Dayıya hep malum oldu
İbtida Burc Pulat'ın temelin kurdu
Danimark kralı bombayla geldi
Var ise yetişmiş dayımız bizim

İspanyol kralı hamletti geldi
Beşyüz elli alayın kurdu
Gaziler kılıncın biledi vardı
Var ise evliyadır Dayımız bizim

Küffar karaya askerin dökdü
Yetişti gaziler hep gülle attı
Topunu bombasını bıraktı gitti
Gerçekden evliyadır Dayımız bizim

Küffar üçüncüde fend ile geldi
Kereste kestirdi lanconlar kurdu
Hayreddin Paşa gibi cenk etti
Ahd olsun evliya Dayımız bizim

Dördüncüde küffar hışımla geldi
Dayımız İslâm memleketlerinin Dayısın oldu
Küffar donanması tarümar oldu gitti
Billah evliya Dayımız bizim

Seferlioğlu Dayının çok methini etti
Ceneran kavalyer hep yaralı gitti
Hayrettin Paşa'nın yerin tuttu
Vallah evliya Dayımız bizim

nuşma dilinde, Arapça yazı dilinde bile ilginç değişmeler görülmüştür. Böylece, Türkçe ve Türkçe aracılığıyla Farsça, Rumca, İtalyanca gibi dillerden alınmış sözcüklerle de genişleyen bir günlük konuşma dili, hattâ denizcilik alanında olduğu gibi, bir teknik dil ortaya çıkmıştır.

İşte Yeniçerilerimiz, yerli halk ve sevgilileriyle bu dilde anlaşıyorlardı. Özel sanat ve bilim konularına girişmedikçe insanların ortalama 500 sözcükten oluşan bir sözlükle tüm gereksinmelerini karşılayabilecekleri ileri sürülmüştür. Konu üzerinde az sayıda araştırma yapılmış olduğu halde, Kuzey Afrika lehçelerinde (Mısır dışında) 1200-1500 Türkçe ya da Türkçeleştirilmiş sözcük bulunduğunu belirtenler çıkmıştır.[4]

Ayrıca politik alanda da Türkçe'nin önemli bir yeri vardı. 1629'da Tunus'taki Fransız konsolosu üstlerini uyarıyor, mesajlarının Fransızca değil Türkçe gönderilmesi gerektiğini *"ancak böyle olursa daha saygı ile karşılanacağını"* belirtiyordu.[5] 19. yüzyılın başında da hâlâ ocakların yazışmaları Türkçe olarak yapılıyordu. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın yazışmaları da Türkçeydi.

Sonraları sömürgeci yönetimleri eski bağlantıları koparmak için Türkçe'nin etkisini küçültmek yolunda büyük çaba sarfetmişlerdir. Oysa Türkçe bir anlamda kurumsallaşmış durumdaydı ve bunu kanıtlayan, 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan örnekler vardır.

G.H.Bousquet'nin 1952'de yazdığına göre[6] Tunus'ta Cuma namazlarında Arapça vaazdan sonra bütün Hanefî camilerde Türkçe bir hutbe okumak gelenekti. 1830'a doğru ölen Mustafa bin İsmail adlı bir kişi bu geleneğin yerleşmesi için çok çaba sarfetmiş. 1950'lerde Hamuda Paşa Camii'nde içeriği hiç değiştirilmeden bu hutbe her hafta okunmaktaymış.

Bardo Sarayı'ndaki bayram törenlerinde Bey, biri Türk, biri Arap, biri de Yahudi üç kişi tarafından karşılanırmış. Türk olan Başhamba'nın (Protokol şefi) Bey'e Türkçe olarak hoşgeldin demesi gelenekmiş. Hanefî cenazelerinde de imamın tezkiyesi Türkçe yapılır, cemaatten cevap Türkçe alınırmış.

Türkçe'nin Kuzey Afrika'da yüzeysel değil, aksine günlük yaşama yerleşmiş, sanatlar ve meslekler açısından çok önemli bir egemenlik sürdürmüş olduğunu ısrarla belirten araştırmacılar vardır. Bunlardan biri *"Bu deyimlerden birçoğu dilimize öyle yerleşmiş ki, üzerinden 1.5 yüzyıl geçtiği ve geleneksel yaşam türü ve araçları tamamen yok olduğu halde, hâlâ kullandığımız birçok Arapça-Türkçe fiilleri bile yaratmışlardır"* diyor.[7]

Durumun diğer Arap ülkelerinde de, halk kütlelerinde olmasa bile, aydınlar düzeyinde buna benzer olduğu yadsınamaz. Dolayısıyla, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında, dile dayalı milliyetçilik akımları başladığında, Türk ve Arap düşünürleri arasındaki çekişmenin neden öyle şiddetli olduğu, bir tarafın yüzyıllardan gelen üstünlüğünü kaybetmemek, diğerinin kaybettiğini yeniden kazanmak yolundaki çabalarının katılığı kolaylıkla anlaşılır.

Kuzey Afrika'daki Türk etkisini irdelerken, o dönemdeki (16-19. yüzyıllar) Türk ve Arap sözcüklerinin içeriğini kavramadan sonuca varmak güçtür.

Osmanlılık kavramı ancak 19. yüzyılın ürünüdür. Batı etkisiyle milliyetçilik akımları başlayınca, "İslâm Devleti" kavramını yeni çağdaki egemen görüşlerle bağdaştırmak için öne çıkarılmış bir kavramdır. Ondan öncesinde birleştirici öge İslâm dünyasının savunulması ve bunun önderliğini Âl-Osman saltanatının yapmasıydı. Genelde Sultan-Halife'ye bağlılık ilke olarak kabul edilmiş idiyse de, tüm Kuzey Afrika'yı dikkate alırsak, bu bağlılığın kayıtsız şartsız olduğunu söylemek ola-

...ARP OCAKLARINDA ANADOLU DELİKANLILARI

naksızdır. Daha Barbaros'un günlerinden başlayarak, yerel koşullar, kişisel ya da grupsal çıkarlar sonucu bu ilkeye karşı çıkanlar, baş kaldıranlar, hattâ ortak düşman sayılan Avrupa-Hıristiyan güçleriyle işbirliği yapan yerliler görülmüştür. Ancak genelde bir uyuşmanın, or-

Barbaros'ların ve diğer Türk Reis'lerinin Kuzey Afrika'ya yerleşmelerini sağlayan çağrılarda, Avrupa'nın (özellikle İspanya-Almanya) tehdidinin korkusu pek köklüydü. Bu sürekli tehdit ve yarattığı endişe, ünlü Cezayir tarihçisi ve eski Ankara Büyükelçisi *Tevfik El Medenî*'nin *"Cezayir ile İspanya arasındaki üç yüz yıllık savaş 1492-1792"* isimli kitabında pek güzel yansıtılır.

Tanıttığımız cönkte, 1784 yılında İspanyolların Cezayir'e yaptıkları saldırıyı anlatan şiirler bulunması, bize 18. yüzyıl sonunda da hâlâ bu ne denli güçlü olduğunu kanıtlama olanağını vermektedir.

Bugün bir acib seyran eyledim
Ehl Cezayir'e düşdü velvele
Şaşırmış aklını neylesin bilmez
Kalplerine düşdü bir azim zelzele

Kıranlılar (Köylüler) beldelerin överler
Fındık (Han) önünde boyunların eğerler
Kafir niçin gelir deyu söverler
Anlara da bir güna düşdü gulgule

Kirli Fatma nice olur deyu düşünür
Kalkub hayvana saman vermeye üşenür
Kâfir faslı oldukça geri'yanı boşanır
İçlerine bir acib düştü velvele

Böylesine bir korku karşısında, içlerinden bazan düşmanla birleşen de çıksa, genellikle herkesin (Türkün, Arabın) aynı amaçla ve birlikte savaştıklarının kanıtına da yine bu cönkte rastlıyoruz:

Küffarın geleceğin haber aldılar
Cezayir vatanına kâğıt sundular
Allah Allah dediler cenge durdular
Din mübin uğruna kılınç saldılar

Küffarın donanması geldi göründü
Askeri İslâm cümle yalıya indi
Lanconlar donandı cenkler kuruldu
Din mübin uğruna kılınç saldılar

Her topun başında bir fitil yanar
Gaziler din için pervane döner
Kanlar dökülür analar ağlar
Din mübin uğruna kılınç saldılar

Seferlioğlu içti aşkın şarabın
Daima zikr eder gazi sübhanı
Berhudar olsun Türkü Arabı
Din mübin uğruna kılınç saldılar

Mademki bir İslâm yapısı içinde anlaşma ve kaynaşma vardı, niçin *"berhudar olsun Türkü, Arabı"* deyimine gereksinilmiştir? Bunun sadece bir dil farklılığından ileri gelmediği açıktır.

Önce Arap kavramından başlayalım. Bunun, günümüzdeki Arap milliyetçilerinin anlayışıyla hiçbir ilgisi olmadığı bilinir. Bununla, kentin Türk olmayan yerlilerinin belirlenmek istenmediği de açıktır. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl, Avrupa etkisiyle modern milliyetçilik kavramı iyice yerleşinceye kadar, Arap ya da Urban denince anlaşılan, göçebe Bedevilerdir. Kentliler (Medeniler) uygarlığın ileri bir düzeyine erişmiş Müslümanlar sayılırdı. Toplumları, aşiretleri, kişileri bir insanlık anlayışı içinde birleştirip eritmeyi amaçlayan İslâm, Türkler arasında da, Araplar arasında da bu ilkesini güçle yerleştirmiştir.

Bedeviler ise en aşırı yermelere *(Örneğin İbni Haldun'da: Evcilleştirilemeyen vahşi hayvanlar)* lâyık görülen uygarlık tanımaz kişilerdir. Hem de İbni Haldun, Arap Bedevisini, Türk ve Berber göçerlerden de *"daha Bedevi"* sayar.[8] Sade onda mı, Cezayir atasözlerinde bile aynı değerlendirmeye rastlanır:[9]

— Eşek tarçından anlamaz, Arap evden
— Araplaşınca harabe olur (iza uribet, huribet)
— Araplar uyuz gibidir, onlara yaklaşmamalı (El arab cerab, ma yetekarrab)

Örnekleri bir hayli artırmak olasıdır. Tıpkı aynı dönemde *"Türk-ü bi-idrak" (anlayışsız Türk), "Kaba Türk"* türü deyimlerin kullanılması gibi. Hattâ 1908 Meşrutiyet meclisinin Arap kökenli milletvekilleri bile "Urban"dan küçümseyerek, aşağılayarak bahsederlerdi.

Anlaşılıyor ki âşığımız, tam bir vatansever gibi davrandığı için Arapları övgüye lâyık görmüş... Peki neden bir de Türk demek gereksinmesini duymuş.

Kuzey Afrika'daki *"Türk"* kavramının anlamı, içeriği, Osmanlı Devleti'nin merkez yapısını oluşturan Anadolu-Rumeli'deki anlayıştan farklıydı. Orada köylü ve göçebe (kentleşmemiş = medenileşmemiş) sayılana uygun görülen bu deyim, bu serhat bölgesinde aksine *"uygarlığı savunacak derecede uygarlık bilincine sahip kişi"* anlamına kullanılmaktadır. Garp Ocakları'nın kuruluş ilkeleriyle *"Türkiye'de doğmuş olmak. Türkçe konuşmak ve Müslüman olmak"* koşullarına bağlanmış bir ayrıcalıklı insanlar grubunun varlığı kabul edilmişti. Bir Türk'ün *"şaşmaz ağırlığı", "yürüyüşündeki kurum ve*

duruşundaki kabarmadan'' tanınabileceğini ileri süren Kuzey Afrika'da bulunmuş gözlemciler vardır.[10] Hattâ eklerler:

''İsterse dükkâncı olsun, Türk asla bu askerî heybeti-vakarı kaybetmez.''

Bu yüceltici yaklaşıma Cezayir atasözlerinde de rastlanır:

Birinin bilgisizliğini anlatmak için *''Boku mühür mumu, dağlıyı (Kabili) Türkle karıştırmak''* deyimi kullanılır.[11] Kendisini beslemeye gücü olmadığı halde hediye vermeye kalkışana, haddini aşana *''Türkler doydu da, sadece hizmetçiler mi kaldı''* denir.

Türk kadınına da bu övgüden bir pay vardır:

''Güzellik seven Gürcü kadını alsın, hileyi seven Yahudiyi, sessizliği seven Hıristiyanı, gurur ve fanteziyi (alışılmışın dışında yenilikler) seven Türkü, ve cömertlik seven Arap kadını alsın.''

Bu karşılıklı bağlılığın önemi, Fransız İşgali başladığı zaman Koloniyalistlerce hemen farkedilmiştir. Ezen ve sömüren Türk propagandası kısa sürede *''şimdi bizim yüz bin kişiyle sağlamaya çalıştığımız güvenliği Türkler acaba 14994 kişiyle nasıl sağlayabiliyorlardı?''* sorusunu sormak gereğini duymuştur.[12]

Türk'e bu övgü Anadolu delikanlısının genelde üstlendiği görevin sonucuydu. Shaw'un dediği gibi *''bir Türk ancak Cezayir'de askerse saygı görür''*[13] Yani gereğinde vatan savunmasında canını hemen vermeğe hazır ise. Bu yüzden de Türk'e saygı, onun âdi suçlular gibi cezalandırılmaması şekline bile dönüşmüştür. Açıkta herkesin ortasında asla cezalandırılmaz, falakası da, boğdurulması da (asla iple idam edilmezdi, bu, âdi suçluya uygulanırdı) kapalı yerlerde gözlerden ırak olarak yapılırdı.

Kültür emperyalizminin henüz o bölgelere sinmediği çağlarda da -yani dış etken olmadan da- Türkleri eleştiren, yeren, şiddetle suçlayan Arap yazarlar görülmüştür. Ama genelde, topluma sevdirmek, benimsetmek için, eskinin pek geçerli yöntemlerine başvurdukları dikkatlerden kaçmıyor. Türkleri *Nuh'un oğlu Yafet*'e bağlamak[14], hattâ asıllarının Hicaz'dan geldiğini söylemek[15] bunlar arasındadır. Ünlü Libyalı tarihçi *İbn-i Galbun* (öl. 1732?) daha da ileri gider, Medinelidirler, der. Yine aynı yazarın Anadolu sözcüğünün lügat anlamının ''İslâm toprağı'' olduğunu ileri sürmesi de kuşkusuz bu çabanın bir diğer işaretidir.[16]

KARMA AŞK ŞİİRİ

(A) Ya hubbi talet gurbetek	Ey seygilim uzun zamandır gurbetteyim
(T) Her kez vefa kılmaz mısın	Her kez vefa kılmaz mısın
(A) Elma tena bihasretek	Hasretinden ölüyorum
(T) Ağlamağa gelmez misin	Ağlamağa gelmez misin
(A) Kesil firak eskiytini	Ayrılık kâsesinden bana içirdin
(A) Min aynek ermeytini	Beni gözlerinden uzaklaştırdın
(A) Min hicrek ebkayteni	Beni terkederek ağlattın
(T) Gözüm yaşın silmez misin	Gözüm yaşın silmez misin
(A) Ya men lehu vech el kamer	Ey yüzü kamer gibi olan
(A) Erma ala abduk nazar	Kölene bir nazar et
(A-T) Vahid nehar varsa haber	Bir gün alırsan haber
(T) Ahvalimi sormaz mısın	Ahvalimi sormaz mısın
(A) Ya menlehu vech al munir	Ey yüzü nur gibi parlak olan
(A) Elbese zeheb harir	Elbiseleri altın ipek olan
(T) Seni gören âşık olur	Seni gören âşık olur
(T) Sen Allahdan korkmaz mısın	Sen Allahdan korkmaz mısın
(A) Ya menlehu beyn el-ada	Ey düşmanlar arasında olan
(A) Ruhi ve mali leyke feda	Ruhum ve malım sana feda
(A) Telka min Allah el kada	Allahın takdir ettiğine uğrayacaksın
(T) Bir şefkatli vermez misin	Bir şeftali vermez misin
(A) Met elhamun evcankum	Yanağın ..... gibidir
(A) Almey tena hicrankum	Hicranından öleceğim
(A) Lakin edhal cenankum	Ama kalbine gireceğim
(T) Bir taze gül vermez misin	Bir taze gül vermez misin
(T) Dalyarak eydir İbn Mahmud	Dalyarak der ki Mahmud'un oğlu
(A) Hisset yatar yurid el mevt	Sanırım ölmeyi ister
(A) At elkeffin at tabut	Kefeni getirsinler tabutu getirsinler
(T) Sen namazın kılmaz mısın	Sen namazını kılmaz mısın

AŞIK: Bu dizide tanıttığımız cönk'deki deyişler, kahvehanelerde aşıklar arası atışmalar yapıldığını da kanıtlıyor.

[1] Dal = yalın; Yarak = silâh, âlet; Yalın silâh, anlamınadır.

[2] İbn Khaldûn, *Discours sur l'Histoire Universelle*, çev. Vincent Monteil, Sindbad, Paris, 1967, c: 3, s.1266 vs.

[3] Al Kayrawani (1681), *Kitab al-Mu'nis*, Tunus'taki Türk kadıların çoğunlukla Arapça'yı kötü konuştuklarını belirtir (2. bas. Tunus, 1350 h., s.263). Bu konuda her dönemde şikayet olmuştur. Bu yakınmada Türk kadı ve müftülerin Hanefi, Kuzey Afrikalılar'ın ise Maliki olması ve işin içine çekememezlik girmesi de unutulmamalıdır.

[4] Türkçe'nin etkisi konusunda Mohammed Ben Cheneb'in araştırmaları önemlidir. Libya'da Doktor Abdülkerim Abuşvereb'in henüz yayınlanmamış bir araştırması vardır. Libya tarih enstitüsünce yayınlanan Hasan Al Fakih Hasan'ın *Yevmiyet Libya*'sı da 19. yüzyılın ilk yarısında Türkçe'nin etkenliğini gösteren örnekler içermektedir.

[5] Eugéne Plantet, *Correspondance des Beys de Tunis et des Consuls de France avec la Cour. 1577-1830*. Paris, 1893, c.I, s.97.

[6] Revue Africaine, 1952 no.1, s.220, "Survivance des formulaires Turcs en Tunisie".

[7] Mohammed Salah Belguedj, "Les Mots Turcs dans le Parler Algérien, Turcica, c: III (1971), s.134.

[8] Ibn Khaldûn, a.g.e., c.1, s.244.

[9] Mohammed Ben Cheneb, *Proverbes Arabes de l'Algérie et du Maghreb*, Paris, 1905-1907, 3 cilt, atasözü no: 674, 2099, 2643.

[10] E.Pellissier, *Description de la Régence de Tunis*, 1853, s.13.

[11] Ben Cheneb, a.g.e., sırasıyla: 1904A, 502 M, 337 M.

[12] Rozet et Carette, *Algèrie*, 1846, s.115.

[13] Shaw, a.g.e., s.186.

[14] E.Rossi, *La Cronaca Araba Tripolina di Ibn Galbun*, Bologna, 1936, kitabında Al Kutbi'nin (öl.1580-82 Mekke) *Al Bark al-Yamani fi'l-fath al-utmani* adlı eserinde bunu kaydettiğini bildiriyor. İbn Galbun da bunu tekrarlamaktadır.

[15] Muhammed Ibn Muhammed Ibn Abi's-Surur as-Sıddıki (öl.1619), *Durar al Atman fi manba'muluk beni Utman* kitabında bahsettiğini E.Rossi belirtiyor.

[16] İbn Galbun'un bu iddiaları E.Rossi'nin kitabı 69 ve 102. sayfalarındadır.

EK 2

Türkçe'den Alınan Sözcük ve Deyimler

Neler yoktur Kuzey Afrikalıların Türkçeden aldıkları sözcüklerin içinde!.. Önce günlük yaşamla ilgili olanlara bakalım.

Gezginci şerbetçilerin sokakta bağırırken kullandığı "Aslan gibi" deyiminden yirminci yüzyıl başı Cezayirlisi'nin hiçbir şey anlamadığını, ama şerbetin bu sözler olmadan satılamayacağına da inandıklarını bir araştırmacı belirtiyor.

Yalnız her sözcük ya da deyim Türkçe'deki gibi aynı şekilde söylenmiyor. Eğer sözcük salt Türkçe ise Araplar onu kendi söyleyişlerine uyduruyorlar. Arap gırtlağının söyleyemediği sesler vardır: (ç) gibi, (ı) gibi. Yok sözcük Arapça kökenden alınıp Türkçeleştirilmiş ise o zaman da iki kez çarpıtılabiliyor; önce Türkçeleştirilirken sonra da yeniden Arapçalaştırılırken. Özellikle "ci" eki konarak oluşturulan meslek ya da eğilim belirleyici sözcükler var ki, çoğu kez Arapça kök kullanılarak yapılıyor:

Alaci (müzikçi), babucci, baskulci (baş kolcu), haznaci, tobci, baltaci, birinci, beryanci, beşmakci, blagci (çedik pabuç yapan), bleyci, buçakci, bumbaci, bitalmalci (beytülmalci), tabernaci (tavernacı), çakmakci, çerçici, suçu, hlatci (deri işleyen), halvaci, halyaci, hammamci, zurnaci, saatci, sakalci (iskeleci), sukarci (sarhoş), şarbatci, şammamci (enfiyeci), sabunci, salavaci (cazgır), tabeci (mücevher kontrolörü), tanburci, anbarci, mumci, lablabici...

Örnekleri daha pek çok artırmak olasıdır. Bunlardan halvaci, şammamci gibi birçoğu Arapça köke yapılan ekle oluşmuştur.

Bunun yanısıra Türkçeden deforme edilerek kullanılan sözcüklerden de örnek verebiliriz:

Kusala (kösele), kusa (köse), keşk (köşk), legm (lağım), lilek (leylak), matarez (metris), merkuş (marpuç), magna (mengene), Yalalay (âlayı vala ile), budali (budala), çak çamlak (çırıl çıplak), birlek (birlik), cabadoi (cübbeli) çebir (çember), setlac (sütlaç), şerşer (çırçır).

Bir de Türkçe'den aynen yerleşen sözcükler var. Sayma (Yeniçeri'nin ücreti), sancak, şah, şal, şayak, şiş, samsa, tabya, tas, tavan, anbar, ferman, kara, baş, kalfa...

Bunlar arasında en ilginç bir bölümü de gündelik yaşamda çok kullanılan bazı emirler, küfürler ve argo deyimler oluşturuyor.

Kuşkusuz en önemlilerinden biri "Yasak"tır. Yasanın sınırlandırdığı şeyden sadece bir engelleme anlamına dönüşen bu sözcük, tüm Kuzey Afrika'da Türklerle özdeşleştirilen en önemli sözcüklerden biridir. Eski kurumlarımızda resmî dairelerin girişlerinde "yasakçı" denilen görevlilerin bulunması kuşkusuz yerlilerin tüm bir yönetimi bu kuruma bağlamaları sonucunu yaratmıştır.

Sus, çaleç (çalış), Hadırbaş (baş üstüne), berakat versin gibi deyimler de bu bölüme girebilir.

Küfürlere gelince aralarında yerli koşullara uyanları pek ilginçtir. Örneğin "S... barra", Türkçe-Arapça'nın bir karışımı. Barra "dışarı" demektir. böylece "çık dışarı"nın yerel koşullara uygun bir türü beliriyor. Bir benzeri de "sekma fih"dir. Sekma yine "s..."-in Arapçalaşmışı. Deyimin anlamı yine "defol, cehenneme kadar" oluyor. Aslında bizzat "s... git".

Fazlasıyla Arapçalaşmış bir diğeri de "sna sıkdım'-'dır. "Anasını s..."im yerlileşmişi.

Özetlersek başlıca şu alanlarda sözcüklere rastlıyoruz: Yönetim ve askerlik, alet edavat, meslekler, yiyecek (yemek adları), denizcilik.

Son yıllarda sayısı hayli artmış olan Arabistan'da çalışan vatandaşlarımız ve onlarla ilişkideki Araplar üzerinde yapılacak bir araştırma kuşkusuz bu konuda ilginç örnekler verebilir. □

Büyük Petro'nun Rastrelli tarafından 1723'te yapılmış büstü. Göğüs zırhında, heykeltraşın keskisinin altından Yeni Rusya ortaya çıkıyor.

Büyük Petro ve Modern Dünya

R.L.LEWITTER

"Öteki uygarlaşmış ulusların yüzünü kızartma"yı amaçlayan çar Petro, "hâlâ karanlıkta yönünü arayan" bir Rusya'yı yükseltmek için Batı Avrupa'nın bilgi ve deneyiminden yararlanmıştır.

Modernleşmenin kesin bir tanımını yapmayı bir yana bırakarak, şunda fikir birliğine varalım: İlerlemeyi arzulama ve yenilikten yana olmak, herhangi bir kuşak ya da devirde yenilik getirenlere özgü bir zihinsel tutum, Büyük Petro'nun mentalite'sinin başlıca temel unsurlarıdır. Bu düşünce tarzı, aynı zamanda, insan toplumu hakkında tarihsel bir anlayışa toplumun ve insanoğlunun değişim durumunun, zaman ile ölçülen bir sürecin sonucu olduğuna ilişkin inanca da bazı şeyler borçludur. İyimserler için, insanın gayretleriyle bilerek gerçekleştirilen değişim, daha iyiye ulaşma demektir. "Bugün dünden daha iyidir ve yarın bugünden daha iyi olacaktır." Dünya bilinebilir, tanımlanabilir ve daha iyiye götürülebilir. İnsan, şans tekerleğinin dönüşünün pasif bir nesnesi olmayıp, görkemli bir geleceğe yükselen patikada kendi iradesi ile ilerleyen *homo faber*'in emeğiyle toplum dönüştürülebilir. Onun bu ilerlemesindeki itici güçlerden biri, yenilik ya da yaratıcılık için duyulan arzudur. Daha iyiye doğru değişimin etkin aracı, reformları plânlamak için gerekli zekâya, uygulanmaları için de gerekli güce sahip olan yöneticidir.

Bu düşünce biçimi, Piyotr Alekseviç'in de özelliğini oluşturmaktadır. Onun yenilik aşkını, geleceğin Büyük Friedrick'i, aynı yüzyılın sonlarına doğru şöyle yorumlamıştı:

"Büyük Petro oldukça yeni hayaller tarafından yönlendirilmişti..." Petro bütün yenilikçiler gibi sabırsızdı ve zamanın kaçınılmaz akışının oldukça farkındaydı. 1701'de, topçu sınıfının yeniden donatımı ile görevlendirdiği subaya şöyle yazmıştı: "Acele et, çünkü zaman ölüm gibidir."

Bir yıl kadar önce, Moskof Prensliği yeni yılın başlangıcını, çok eski bir geleneğe uygun olarak yaratılışın 7208. yılı diye 1 Eylül'de kutlamıştı. Fakat Aralığın sonlarına doğru Çar Petro umulmadık bir şekilde, yaklaşan Ocak ayının ilk gününün Yılbaşı olarak kutlanmasını yılın da 1700 diye numaralandırılmasını emretmiştir. Böyle yapmakla, yalnızca Rusya'nın tarihî zamanını

Batı Avrupa'nınkiyle uyumlu hale getirmekle kalmayıp (Julien ve Gregorien takvimleri arasındaki benzeşmezlik dışında), aynı zamanda, 1699 ve 1700 yıllarının şu iki nedenden kaynaklanan önemli konumlarının açtığı olanakları sonuna kadar kullanmıştır: Bunların birincisi, büyük korkulara yol açan Kıyamet sayısına çok yakındı; ikincisiyse, yeni bir sayfanın açılması olayının uğurlu bir örneğiydi. Bunun yanında, saat kulelerinde saat yüzlerini değiştirme konusunda da bir emir çıktı: Böylece, saatler (eskisi gibi) sabahtan akşama kadar, bir'den onyedi'ye kadar uzanan rakamlarla değil, Avrupaî tarzda oniki'ye kadar, yani öğlenden ve geceyarısından itibaren zamanı gösterecek biçimde düzenlendi. Yeni başlangıç Moskova'da, âyin, havaî fişek gösterisi, aydınlatmalar, zafer takları ve üç pare top atışı ile kutlanmıştır. I. Petro Moskof Prensliği'nin üzerine kapıyı hızla kapamış ve yeni bir çağa girmiştir. Fakat önündeki toprak kurak gözüküyordu. Daha 1697'de Leibniz, Rusya'nın bir *tabula rasa*, (boş bir lëvha) yani, *"Moskof*ların bilim alanında henüz gelişmemiş olmaları yüzünden, tarıma açılmak istenen yeni bir toprak gibi" olduğundan söz etmekteydi.

Fakat geçmişin dersleri unutulmayacaktı. Petro'nun kütüphanesindeki katalog, onun Bizans tarihine büyük ilgi duyduğunu göstermektedir; Petro gerek özel görüşmelerinde, gerek kurul toplantılarında bir çok kere Bizans'ın çöküşü üzerinde durmuş ve bunun nedeninin, karada ve denizde silâh kullanılmasının ihmal edilmesi ve hukuka saygısızlık olduğunu söylemiştir. Kütüphanesinde, Rusya tarihinin değişik dönemlerinde gerçekleşmiş olaylara ait kitapların varlığı, onun, yaşadığı dönemle bu tarihsel mirasın bağlantılı olduğundan tam olarak haberdar bulunduğunu göstermektedir. Çok yakın geçmişe, onyedinci yüzyılın son çeyreğine karşı tutumu, ancak eleştirel ve olumsuz olabilirdi; yeniliklere tutkunluğu ise, eskiye karşı duyduğu nefretin bir sonu-

Petro'nun 1698'de (büyük hayranlık duyduğu) İngiltere Kralı'nı ziyareti sırasında, Godfrey Kneller'in III. William için yaptığı Çar'ın yağlıboya tablosu.

cuydu. Birbiri ardına gelen *Strel'tsi* isyanlarının (ve bunlardan sonuncusunun bastırılışında kendisinin oynadığı ürkütücü rolün), Sofya Aleksevna'nın çalkantılı saltanatının, son iki patriğin politikaya bulaşmalarının ve Evdokiya Lopuhina ile evlenmeye zorlanması olayının anılarını zihninden silmek için her türlü nedeni vardı; Mussorgskii'nin *Hovanşcina*'sında yeniden canlandırılan tüm *dramatis personae*'yi, (oyun kişilerini) kostümleri, mekânı ve boğucu havayı unutulmaya terketmeye hazırdı.

Daha sonra, 1713'den itibaren, kendi inşa etmekte olduğu Rusya'nın, eski Rusya'nın durgunluğuna ve geriliğine dönme tehlikesinden korkmaya başladı. Bu tehlikenin başını, onun çok geçmeden tembellik, ikiyüzlülük ve öğrenmeye isteksizlik ile suçladığı oğlu Aleksey çekmekteydi. Bu endişesinin dışında, yaşadığı döneme gururla bakıyor ve uygarlık tarihine döngüsel ya da göçsel bakışa yaklaşan bir inanç ile geleceğe güveniyordu. Hanover elçisi Weber'e göre Çar 1719'da, St. Petersburg'da bir savaş gemisinin suya indirilişinde şunları söylemiştir:

Kardeşlerim, bundan otuz yıl önce, burada Baltık'da gemi marangozluğu işinde benimle çalışmayı, Alman elbisesi giyip, zahmet ve cesaretimizle ele geçirdiğimiz bu ülkelerde yerleşmeye gelmeyi, Rus kanı taşıyan, çok sayıda cesur ve muzaffer askerleri ve denizcileri görmek için yaşamayı, oğullarımızın yabancı ülkelerden yetenekli erkekler olarak dönüşünü görmeyi, topraklarımızda yerleşmiş çok sayıda yabancı sanatkâr ve el sanatçılarını görmeyi ve bize o kadar çok itibar eden en uzaktaki hükümdarları görmeyi düşünebilen biri var mı aramızda? Tarihçiler, zamanın akışıyla İtalya'ya ve daha sonra tüm Avrupa'ya dağılan bütün bilimlerin çıkış yeri olarak Yunanistan'ı kabul ederler; ne var ki, bu bilimler atalarımızın basiretsizliği yüzünden Polonya'ya giremediler. Oysa Almanlar gibi Polonyalılar da, eskiden bizim şimdiye kadar yaşadığımız aynı karanlıkta arayış içinde oldukları halde, yöneticilerinin bıkıp-usanmaz ilgisi sayesinde gözlerini iyice açmış ve öncelerı Yunanistan'ın iftihar ettiği bütün bu sanatların, bilimlerin ve yaşam biçiminin geliştirilmesinin ustası olmuşlardır. Tasarılarıma arka çıkar, körü körüne olan itaatınıza gönüllü bil giyi ekler ve kendinizi iyiyi ve kötüyü araştırmaya verirseniz, şimdi de sıra bize gelmiştir. Bu bilimlerin bir yerden diğerine hareket etmesini, insan vücudundaki kan dolaşımından daha iyi hiçbir şeye benzetilemez. Ve şuna inanmam için nedenim var ki, bu bilimler er ya da geç İngiltere, Fransa ve Almanya'daki yerlerini terkedip, birkaç yüzyıl bizimle kalmaya gelecekler ve belki daha sonra, yeniden Yunanistan'daki asıl evlerine dönecekler. Bu arada uygulamaya geçirmeniz için sizlere şu Latin deyişini ciddiyetle öneriyorum: *Ora et Labora*, dua edin ve çalışın. Böyle yaparsanız, inanınız ki, yaşamımız süresinde bile öteki uygar ulusların yüzünü kızartabilir ve Rus'un muhteşem ismini en yüksek düzeye çıkarabilirsiniz.

Petro'nun tanımladığı sürecin otomatik olmadığı ve *homo faber*'in çabalarıyla hareketinin sürdürülmesi gerektiği açıktır: Uygarlık yalnızca, insan tarafından elverişli kılınmış koşullarda gelişir. O kendisi, Zaandam ve Deptford'da gemi yapmaya kendi elleriyle yardım eden tahttaki işçi, *"Zar und Zimmermann"* bu kalıptaydı. Kendisi bir işobur olarak, tembelliği "her türlü kötülüğün kökü" diye damgalamıştır. Bu damgalama ne kadar modern görünse de, Bizans

Berber Çar. Petro, boyar *denilen Rus soylularının kabasakallarını bir bağnazlık işareti ve bir ilerleme engeli saymış ve onları vergiye bağlamıştı. Çağdaş Rus tahta oyması.*

geleneğinden alınmış olması bize şaşırtıcı gelmemelidir. Petro'nun kişisel kötü alışkanlıkları -ki çok fazlaydıonları kamusal erdemlere dönüştürecek kadar mal ve hizmetlere büyük bir talep yaratacak türden değillerdi. Kendi kişisel gereksinimleri son derece mütevaziydi. 1697'de Hollanda'daki ilk kalışı sırasında tasarruf alışkanlığı kazandığından söz edilmiştir. Tutumluluğu giderek, 1717'de Versailles ve Paris'de yakından gözlemek fırsatını bulduğu israf ve gösteriş türüne karşı yoğun bir nefrete dönüştü. Bu kez muhafazakâr, fakat sağlam bir tavırla, lüksün Fransa'nın çözülüşü olabileceğini öngörmüştü. Kamuya mal olmuş bir şahsiyet olarak bile, prestijini mimarî güzellik gösterisiyle artırmanın gerekli olduğunu düşünmemiştir; ikametgâhları gösterişten ziyade içinde yaşamaya göre düzenlenmiştir.

Daha önce sözlerini alıntıladığımız Prusya Veliahdı, Petro'nun yenilik sevgisini kendisine kılavuz edindiğine doğru olarak işaret etmiş, fakat onun, insanları etkilemek *"göz kamaştıracak bir parıltı yaratmak"* arzusunun ötesindeki güdülerini farkedememiştir.

Yeniliğe olan ilgisi, Petro'yu 1697-98'de Hollanda ile güney İngiltere'deki rüyalarının ülkesine itmiştir. Burada, materyalist oldukları kadar dindar, etkin girişimcilikle uğraşan insanları, deniz ticaretinin ve yerel endüstrinin meyvalarıyla giderek zenginleşen kapitalistleri, coğrafî keşiflerin, teknik icatların ve paranın hünerli kullanılışının desteklediği gelişen bir kent uygarlığını görebilmiştir.

Aynı güç ve refah derecesine erişmek için, dünya ticaret yollarından yararlanmak zorunluydu. Ve bu amacı gerçekleştirmek içindir ki, Türkiye ile süreli olarak zaten savaşan I. Petro, İsveç'e karşı da büyük kuzey savaşına gitmiş (1700-1721), ve nihayet İran'ı istilâ etmiştir (1722-1723). Karadeniz bir yana, Azak denizinde bile ayak basacak sağlam bir yer edinememiş, ama Rusya'nın başlıca limanı ve ticaret merkezi olan Arkhangel ile eski başkenti olan Moskova'nın yerlerini almak üzere, 1704'te Petersburg kurulmuştur.

Savaşın zaruretleri Petro'yu askerî bir önder yapmış ve onun her şeyde düzenlilik, örgüt ve disipline değer vermesine yol açmıştır. Askerî yaşam ve savaş meydanı deneyimi Petro'yu her türlü mevkideki insanlarla ilişki kurmaya itmiş, ona cesaret, girişkenlik ve yeteneğin önemini ve bireyleri geleneksel soy ve servet ölçülerinden ziyade yararlıklarıyla değerlendirmeyi öğretmiştir. Meritokrasi anlayışı formüle edilmeden çok önce, Petro herhangi bir görev ya da rütbeye yükseltmenin, adayın görevi yapmadaki uygunluğuna bağlı olması gerektiği görüşüne varmıştı. Mantıksal sonucuna götürüldüğü takdirde, bu prensip Rusya'daki kalıtsal monarşiyi sona erdirebilirdi. Çar ile 1718'de hapishanede ölen Çareviç Aleksey arasındaki çatışma ve daha önemlisi 1724'de tahtın vârisinin kim olacağı konusundaki ferman, Petro'nun ilk evlât olmayı, hattâ akrabalığı tahtın mirasçılığı için belirleyici nitelikler olarak dikkate almadığını göstermiştir: Çar kendi vârisini atama hakkını elinde tutmuştur. Petro ahlâkî açıdan güçlü bir konumdaydı. Kendi hayatını, ülkesine ve halkına hizmete adamıştı. Küçük yaşlarından itibaren profesyonel eğitim ve yetenek ölçütünü kendisine son derece sertlikte uyguladı; orduda topçu erliğinden başlayıp yarbaylığa kadar bütün basamakları tırmandığı gibi, donanmada da buna koşut olarak tuğamiral rütbesine yükseldi. Olağanüstü yararlık özel ödüller ile belirlenmeliydi. Havari Aziz Andreas Nişanı 1698'de; Azize Katerina Nişanı ise 1714'te, Çariçe'nin doğum gününde, 1711'de Türklerle yapılan barışı anmak için kurulmuştur.

1712'den itibaren Petro'nun eşi, öncéleriyse metresi olan ve 1724'de imparatoriçe tacı giydirilen Katerina, Prut ırmağında Türklerle yapılan savaşta, serinkanlılığını koruyarak ve düşmanı görüşme yapmaya razı ederek, Rusya'yı ve Petro'yu felâketten kurtarmıştır. Doğruluğu kanıtlanmamış ilgi çekici bir hikâyeye göre, Katerina Sadrazamı görece yumuşak koşullarda, kuşatılmış Ruslar ile barış yapmaya ikna etmek için, kendisinin ve Petro'nun maiyetindeki diğer bazı kişilerin mücevherlerini kullanmıştı. Katerina fermanının önsözünde, Rus kuvvetlerinin ümitsiz zor durumu anlatılmış ve kurtuluşları Tanrı'nın karışması sonucu diye nitelendirilmiş, fakat Katerina'nın olayda oynadığı belirgin rolden hiç söz edilmemiştir. Bu nişan kurtuluş nişanı olarak bilinmekteydi ve Çariçe'nin koruyucu azizesine adanmıştı. Kurucusuna ve onun cinsiyetine yapılan övgü, dolaylıydı: Nişanın bütün sahipleri kadın olacaktı. Başlıca görevleri, dua etmekti; kendilerine gösterilen, uygulamayla ilgili iş kölelerin barbar tutsaklığından kurtarılması ve imansızların Ortodoks dinine kazandırılmasıydı. Çar'ın bu nişanı kurmadaki gerçek amacı, Çariçe'nin itiba-

Yukarıda, Petro'yla ikinci karısı Katerina'nın düğün şöleni. Şubat 1712.
Yanda Büyük Petro'nun Fransa Sarayı'nda (henüz bir çocuk olan) XV. Louis tarafından kabulü. Desmarets'in çizimi, 1717.

rını artırmak ve onun etrafını uygun kişilerle kuşatmaktı. Bunun doğal bir sonucu olarak, Rus toplumunun en yüksek düzeydeki kadınlarının statüsünde ufak bir gelişme oldu; fakat nişanın hâkim dinsel niteliği, dünyevî alandaki itibar eşitliğinin hâlâ düşünülemez olduğunu gösterir. Aziz Aleksander Nevskiy şerefine bir nişan oluşturma kararı Petro'nun sağlığı sırasında verilmiş, fakat ancak onun ölümünden sonra uygulamaya konulmuştur.

Katerina'ya gelince, onun, Petro'nun çok değer verdiği ve -fizik zerafet ya da coşkudan yoksun olmasa bile- ilk karısı Evdoksiya'da bulunmayan niteliklerden birçoğuna sahip olduğu açıktı. Bu nitelikler şunlardır: Canlılık, sıcaklık, doğal zekâ ve belki davranışlarının kendiliğindenliği ve sadeliğiyle başkalarını hoşnut kılma yeteneği. Katerina'nın kökeni karanlıktı, aile çevresi Pietizme yönelmiş Lutherci mezheptendi; bu tersane işçisi kralın gereksinimleri karşılaması, giderek de onun çabalarını paylaşması alnına yazılmış bir *Hausfrau* (ev kadını) için iyi bir başlangıçtı.

Özel yaşamlarında Petro ve Katerina, mobilyada olsun, resimde olsun, hep Felemenk stilini yeğleyen, sonradan Ruslaşmış profesyonel bir kara ya da deniz subayı ile karısının hayat tarzını izlemişlerdi.

Petro'nun maskeli balolarda en çok sevdiği kostümü, hiç kuşkusuz Katerina'nın uygun bir kılıkla eşlik ettiği Felemenk denizci giysisiydi. Dindar babasından farklı olarak, Petro'nun bitmek bilmez kilise törenlerine katılmaya ne eğilimi ne de vakti vardı; fakat özel durumlarda, seyahatlerinde sık sık kendisine refakat eden kilise korosuna (bu koro hâlâ "patrik'in" diye biliniyordu) kutsal âyin için katılırdı. Whitworth (İngiliz elçisi) 1710 öncesi dönem hakkında yazarken, Çar'ın kilise tarafından emredilmiş oruca uymadığına işaret etmiştir. Herhangi bir inanmış kişi açısından bu, Lutherci din sapkınlarının kaba davranış biçimlerine benzetilmeye uygun olan ciddî bir eksiklikti. Yalnızca 1716'dadır ki, Petro Konstantinopolis patriğinden, seferde iken kendisi ve ordusu için oruçtan muaf olma hakkını resmen elde etmiştir.

Petro'nun köpeklere ve gemiciliğe olan sevgisinde oldukça modern ve Anglosaksonca olan şeyler vardı. Köpekler (Print ve Sobaka türleri dahil birçoğu) onun sürekli arkadaşları gibiydi. Bunlar, onunla birlikte Hazer seferine gitmiş ve Aralıkta hava soğuduğu zaman, sıcak yataklara konulmuş ve koyun postlarıyla örtülmüşlerdir. Hükümdarlığının sonuna doğru, Çar hizmetindeki birçok yabancının evlerinde ve keza 1697 ve 1716-17'de Hollanda'ya ziyaretleri sırasında gördüğü sosyal toplantıların keyifli ortamını uyruklarına tanıtmaya çalışmıştır. Petro Rusyası'nda epeyce yıl geçirmiş olan İngiliz Mühendis John Perry, Rusya'da eskiden bütün eğelencelerde, kadınların -bazen kendi dairelerine dönmeden önce misafirlerine bir yudum konyak ikram etmeleri haricinde- erkeklerin huzuruna kabul edilmeme geleneğinin olduğuna işaret etmiştir. Perry'nin İngiltere'ye dönüşünden bir süre önce, Çar, kadınların düğünlere ve diğer genel eğlencelere davet edilmeleri, erkeklerle aynı odaya alınmaları ve akşamların müzik ve dansla sona ermesi gerektiği yolundaki isteğini zaten açıklamıştı. 1817'de St. Petersburg'daki cinsiyetler, sosyal gruplar ve milliyetler arasındaki sınırları yıkmak için, Petro bilinçli bir çabayla toplantılar yapılmasını emretmiştir. Çar şöyle açıklamıştır: *"Assambleiia"* (toplantı) anlamı Rusçada tek bir kelimiyle ifade edilmeyecek Fransızca bir terimdir: Boş zaman demektir; özel bir evde yalnızca eğlenmek için değil, aynı zamanda iş için biraraya gelme, insanların birbirleriyle tanışmaları, ilgi alanları hakkında konuşmaları ve aynı zamanda eğlenmeleri için bir fırsattır. Toplantıların düzenleme usulü aşağıda birer birer belirtilmiş olup, gelenek halini alıncaya dek bunlara uyulmalıdır.

Evsahipleri -ferman devam ediyor- erkek ve kadın ayrımı olmaksızın her-

kesin evlerine gelebileceğini duyurmalıdırlar. Partiler saat dört ile beş arasında başlamalı ve on'dan sonraya kalmamalıydı. Misafirler bu saatler arasında tercih ettikleri herhangi bir zamanda gelip gidebilmeliydiler. Evsahipleri misafirlerini ne karşılamalı ne de uğurlamalı veya onlara herhangi bir yiyecek ya da içecek ikram etmelidirler; hattâ evde bulunmaları bile gerekmezdi. Fakat birkaç odayı boşaltmalı, masaları, mumları, içecekler ve bazı oyun araçlarını sağlamalıydılar. Konuklar törensiz oturmak, ayağa kalkmak, etrafta dolaşmak veya oyun oynamakta serbest olmalıydılar, gelirken ve giderken birbirlerini yalnızca başlarını eğerek selâmlamalıydılar. Aşağıdaki kategoriler toplantılara katılmalıydı; Subaylar ve *dvoriane* [seçkin şehirliler] keza ünlü tacirler ve önde gelen zanaatçılar ve yüksek hükûmet memurları. Aynı uygulama dişi cins, yani yukarıdakilerin eşleri ve kızları için de geçerlidir. Üniformalı hizmetçiler ve uşaklar toplantıda bulunmamalı, toplantı odasının girişinde beklemeliydiler. Çar Petro sık sık toplantılara gelir ve orada bulunan en yaşlı erkeğe, gerçekten bir *danse macabre* (ölüm dansı) ve yaşlı nesilin gençlere aşağılatıcı bir hürmet sunması olan ilk dansı açmasını emrederek, çirkin espri anlayışını uygulama fırsatını bulurdu.

Yalnızca pek seyrek serbest zamanlarında bir aile babası olmasına rağmen, Petro bir kurum olarak evlilik üzerinde de düşünmüştür. Perry'nin naklettiğine göre, "körlemesine görücü pazarlığı" evliliklerine son vermek için Çar, hiçbir genç çiftin kendi özgür istek ve rızaları olmaksızın evlenmemeleri ve düğünden önceki altı hafta süresince birbirlerini görmeleri gerektiğine dair kural koymuştur. Perry'nin kastettiğinin, ilgili tarafların aileleri arasında sonuçlandırılmış nişan akitlerini yerine getirmedeki para cezasını da kaldıran 1702 fermanı olduğu açıktır. Perry'nin söylemediği, sözkonusu fermanın, (patriklik görevlisinin yokluğu yüzünden zaten uygulanamayan) kilisenin yetki alanına tecavüz ettiğidir. Kilisenin yaşadığı bu ara dönem, 1721'de Çar, ana-babalara ve efendilere çocuklarını ve kölelerini evlenmeye zorlamalarını yasaklayan ilâve bir ferman yayınladı. Şu görülmekteydi ki, ileride evlenecek kişiler, birçok durumda utançtan ya da korkudan, baskı altında oluşlarına karşı çıkmaya hâlâ cesaret edemiyorlardı. İtirazlar -ferman devam ediyor- yalnızca olaydan sonra, taraflar arasında anlaşmazlık ortaya çıktığı zaman yapılır. Bunun gerçekleşmesini önlemek için, gelin ve damadın ana-babalarından çocuklarının baskı altında evlenmediklerine yemin etmeleri istenmiştir. Ferman özgür insanlarla kölelerin çocukları arasında hiç bir resmî ayrım yapmamakla beraber, *dvoriane* ya da şehir halkından olan ana-babalara yemin etmeyi zorunlu kılarken, daha alt sınıfta bulunanların yalnızca yazılı açıklama yapmalarını gerekli görmüştür.

1723'te evlenme merasiminin uzunluğu, muhtemelen Çar'ın dinin güncel yaşama girmesine tahammülsüzlüğü yüzünden kısaltıldı. Evlenmek için asgarî yaş, 1714'deki miras usülüne ilişkin yasa çerçevesinde erkekler için yirmi, kadınlar için onyedi olarak saptanıldı. Bu sınırlamaya kilise yetkililerince uyulup uyulmadığı açık değildir. Evlilik dışı cinsel ilişkiler Çar'ı şaşırtmazdı; onun hoşgörülü tutumu insanî düşünceler kadar, nüfus artışını isteyişinden de ileri gelmiştir. Petro, Imparator V.Carlos'un evli olmayan kişiler arasındaki cinsel ilişkiyi ölümle cezalandırdığını belirterek, Rusya'nın bu tür kayıpları kaldıramayacağına işaret etmiştir.

Ölümsüz Petro'ya işaret eden James Thomson", Etkin bir hükümetin nelere gücü yetmez ki, yeni biçim bir insan yaratmaya mı?" diye sormuştur. Sosyal mühendise yakışır bir tarzda Petro aynı zamanda bir kültür örgütleyicisiydi. Diğer uğraşılarının arasında, yalnızca Bilim Akademisini kurarak eğitimin gelişmesini sağlamaya çalışmakla kalmamış, aynı zamanda teb'asına, kendisininkine benzer lâik ve ileri görüşlü bir zihniyet de aşılamıştır. Havaî fişek gösterileri, zafer alayları, ışığa tutunca görülebilen cam üzerine yapılmış resimler ve madalyalar gibi görüntü araçlarını kullanmak suretiyle, yandaşlarına modern çağın sembolik ilkelerini tanıtmıştır. Fikirleri yayma ve haber nakletme için, herhangi bir propagandacının yapacağı gibi yazılı basına, kitap ya da süreli yayına başvurdu - ilk Rus gazetesi *Vedomosti* 1703'de çıkmaya başladı. Fakat hükümranlığının ilk yıllarında kullanılan Slav hurufatı, yapılması ve okun-

Petro'nun 1724'te kurduğu St. Petersburg'taki Bilimler Akademisi.

ması kolay olmadığı gibi, matbaada kullanmak için de uygun değildi.

Gerekli değişiklik, 1707 ve 1708 yıllarında Çar Petro'nun aktif girişim ve katılımıyla yapılmıştır. Kilise dışı yayınlara dinsel hurufatın yerini alan lâik harfler açık, çarpıcı, belirgin şekilde Latin görünüşlü ve askerî ya da idarî hizmetlerin okuma zorunluluğuyla karşı karşıya bıraktığı sayıları giderek artan kişilerin gereksinimlerine ve yabancılar açısından da, onların Rusça okumalarına elverişlidir. Yeni çağın *grazhdanskiy şrift*'den daha hoşnut edici ve daha tesirli bir simgesini bulmak güçtür. Karakteristik olarak, yeni hurufatla basılmış ilk eser, 1708'de yayımlanan bir geometri el kitabıydı.

Telif eser yazımının yavaş olmasından ötürü, Petro'nun döneminde yayımlanmış kitapların birçoğu Batı Avrupa dillerinden yapılmış çevirilerden ibaretti. Halkın isteminden daha çok devletin sunusuyla ilgilenen bir propagandacı olarak Çar, özellikle matematik, makina, operatörlük, botanik, askerî ve sivil mimarî, hidrolik ve benzerleri gibi uygulamalı bilimlerde, çevirilere ve çevirmenlere duyulan gereksiniminin sınırsız olduğunu düşünmüştür.

Petro'nun, Batı Avrupa'yı ilk ziyareti sırasında bütün konularda öğrenme ve bilimsel araştırma için -kitaplar, modeller, âletler gibi- yardımcı malzemelerle ilgisi ve bunları elde etme arzusu yıllar geçtikçe kuvvetlenmiş ve nihayet, ülkesine bilim adamları getirtmeye dek uzanmıştır. Bu, Çar'ın kütüphanecisi J.D.Schumacher'a 1721-22'deki Batı Avrupa yolculuğu dolayısıyla verdiği ayrıntılı talimatlardan görülebilir. Schumacher, diğer şeylerin yanısıra; rasathanelerde bulunan modelleri çizerek kopyasını yapmak, Rahip Sebastian (Truchet)'dan akustik tüpler hakkında bilgi almak, Du Vermey'e balmumundan yapılmış anatomik modeller hakkında sorular sormak, Parisli anatomist Duvernoy'u ve coğrafyacı ve kartograf Delisle'i Majeste'nin hizmetine girmeye çağırmak, profesör (Johann Christian) Wolff'u davet etmek, Orfireus (ya da (Orffyré) ile, onun *sürekli hareket (devr-i daim)* icadı hakkında tartışmak, Fahrenheit'dan taşınabilir ve deniz ısı ölçerleri, Musschenbroek'dan fizik deneylerine ilişkin araç ve makinalar ısmarlamak, İngiltere'de, bilimsel deneyleri idare etmeyi ve gerekli âletleri yapmayı bilen bir adamla iş anlaşması yapmak, özel ve kamusal müzeleri ziyaret edip koleksiyonları incelemek ve Majeste İmparator için tam bir kütüphane plânlamak zorundaydı. Schumacher araştırmalarında ayrıntılara inecek ölçüde (akkuratniy) titizdi ve Majeste'ye birçok şey yanında şunu da rapor etmişti:

Oxford'daki üniversite kütüphanesi hemen hemen Cambridge'dekine eşdeğerdedir. İlki elyazmalarında, diğeri Ely piskoposunun kütüphanesini kitaplığına dahil ettiğinden beri basılı kitaplarda daha zengindir.

Petro hiçbir konunun sistematik bir öğrencisi değildi: Oldukça geniş olan merakını ferman ustası Bruce, kişisel hekimi Dr. Robert Areskin ya da muhtemelen matematikçi Henry Farquarson gibi insanlara ve hiç kuşkusuz Rusya içinde ve dışında diğer birçoklarına doğrudan sorular sorarak tatmin ederdi. Petro kitap sevgisini gençliğinin ilk yıllarında geliştirmişti. Bir rivayete göre, 1694'de, kütüphanesinin düzensiz ve ihmal edilmiş durumundan ötürü patriği azarlamış ve bundan dört yıl sonra Canterbury Başpişkoposunun (Lambeth sarayındaki) kütüphanesinin büyüklüğünden duyduğu şaşkınlığı ifade etmiştir; daha önce tek bir yerde bu kadar çok kitap hiç görmemişti. Düzensiz bir okuyucuydu: Beğenisi (muhtemelen kendisine çevirisinden okuttuğu) Sezar'dan, Hazar seferinde yanında götürdüğü elyazması, Peter ve Fevronya'nın hikâyesine dek uzanır-

Petro Rusya'yı aydınlatma programının bir parçası olarak, çocuk kitaplarının yayımlanmasını da desteklemiştir.

dı. Bu hikâye, bir prens ile basit bir köylü kızının büyük aşkından söz eder. Prens kız uğruna tahtından vazgeçer ve ölüm bile onları ayıramaz. Petro, acaba Fevronya ile kendi eşi Katerina arasında bir benzerlik mi görmüştü?

Çar'ın ve yönetici ailenin diğer mensuplarının onyedinci yüzyılda sahip oldukları, Rusça ve Slavca kitap ve elyazmaları çoğunlukla dinsel nitelikliydi: Kutsal yazılar, Kutsal Kitab'ın yorumlarına ilişkin eserler, Kilise Babaları'nın yazıları, azizlerin hayatları, hitabeler, âyin kitapları ve teolojik incelemeler. Bu eserlerin sayısı, ancak çağın ikinci yarısında, konuları coğrafya, tıp, yabancı diller öğretimi ve -oldukça tuhaflıkla- binicilik olarak tanımlanan ve Rusça'dan başka dillerde de yazılmış lâik nitelikteki eserlerle artırılmıştır. Tavan arasında unutulmadan önce, tesadüfen yığılmış izlenimini veren ve -okul kitapları hariç- daha çok, satın almayla değil de hediye yoluyla elde edilmiş olan bu yapıtlar ve elyazmaları, Çar'ın kütüphanesinin miras yoluyla kalmış eserler kısmını oluşturmuştur. Çar yönetimi sırasında, tamamı yaklaşık 1600 basılı kitabı bulacak bazı yeni eserler dahil etmiştir ki, bunların bazıları geleneksel Moskof dindarlığının standartlarına uygun olmakla birlikte, bir kısmı da bunu incitebilecek türden ve onun Katolikliğe ve Protestanlığa duyduğu sağlıksız ilgiye ve istediği dinamik yeni dünyanın pratik kavranışına ve entellektüel başarılara yoğun bir ilgi duyduğuna tanıklık eder.

Dinsel yazımdan sonra en çok örnekleri bulunan kitaplar şunlardır: Denizcilik ve gemi yapımı, askerlik bilimi (topçuluk ve istihkâm dahil), tarih ve armalar, coğrafya (kozmografya ve atlaslar dahil), mimarî (çevre ve bahçe düzenlemesi dahil), edebiyat, fen (matematik, fizik, kimya) ve teknoloji. Eserlerden ikisi, Bruce'un varlığıyla ilişkilidir: Bruce'un sahip olduğu iki kopyadan birisi olan, Newton'ın *Philosophiae Naturalis Principia-Mathematica'sı* ve 1717'de Bruce'un Rusça çevirisinde yayımlanmış olan, Constantine Huygens'in *Kosmotheoros*'u. Koleksiyonda, birisi *Hükümdarın Devlet yönetme sanatı veya kullanmasıyla kendisini güçlü ve tebasını zengin kılacağı sonu gelmez altın kaynak* başlıklı Almanca bir eser (1703), diğeri John Law'un *Para ve ticaret üzerine düşünceler* eserinin Fransızca çevirisi olmak üzere, ekonomiye ilişkin yalnızca iki bilimsel eserin varlığı, Petro'nun ekonomiye çok az ilgisi ve güveni olduğunu akla getirmektedir. Bununla beraber o, Almanca eser hakkında bir zamanlar iyi düşünmüş olmalı ki, onun Rusçaya çevrilmesini istemişti. Bu kayıtsızlık, dış ticaretle ilgilendiği genellikle bilinen Petro'nun, onun işleyiş mekanizmalarını hiçbir zaman anlamadığı iddiasını haklı kılmaktadır.

Augsburglu Johannes Benner tarafından Petro için yapılmış bir saat.

Petro'nun bilimsel araçlara ve tabiatın gizemlerine duyduğu ilgi, bilimsel araştırma metod ve ruhuna olan ilgisiyle yakından bağlantılıydı. Bu alanlarda da alıcı ve koleksiyoncuydu. 1717'de Hollanda'da doğa bilimci Albertus Seba'dan, "kara ve deniz hayvanları" (kuş, yılan ve böcek) koleksiyonunu 15.000 guldene; ünlü Dr. Frederick Ruysch tarafından elli yıllık bir dönem boyunca hazırlanmış anatomi örnekleri dolabını sini 30.000 guldene; Pieter ven Musschenbroek'dan da bilimsel araç koleksiyonunu satın almıştır. Seba'nın koleksiyonunda şunlar vardı: Doğu ve Batı Hint adalarından yetmişiki kutu deniz hayvanları kabuğu, sirkede muhafaza edilmiş tuhaf ve canavarımsı hayvanları içeren dörtyüz kavanoz, diğer şeyler yanı sıra, "balığa dönüşen kara kurbağalar"ı (ya da daha doğrusu kurbağaya dönüşen balıklar; "Axalot'lar) ve "yavruları omurilikten üreyen" Amerikan kurbağası *(Surinam toad)* örneklerini içeren dörtyüz kavanoz daha, uzun kulakları ve boynuzlarıyla Virginia kurbağası (*hornel toad*); timsahlar, armadillo'lar, kertenkele cinsi iri hayvanlar (kayman), semenderler, Habeş (baboon) maymunları, uçan yılanlar, uçan balıklar, ahtapotlar, deniz kedileri, deniz fareleri, tarantula örümcekler ve bin kelebeği kapsayan otuziki kavanoz; Asya, Afrika ve Amerika sürüngenleri, Doğu Hint adaları, Çin, Macaristan ve Almanya'dan mineral örnekleri, doldurulmuş kuşlar ve aralarında Asya ve Afrika'dan yapıntılar da dahil olmak üzere daha birçok farklı nesneler.

Ruysch ve Seba'nın koleksiyonları kısa bir süre içinde, 1714'de açılmış olan ilk Rus müzesi *Kustkammer*'a ya da ender bulunan nesneler sarayına nakledilmiştir. Yerel arkeolojik bulguların gizli bilimsel değerini anlayan Çar, 1718'de tebasına, eski eserlerin, yazıtların, canavarların ve garabetlerin nerelerde olduğunu yetkililere bildirmelerini emretmiş ve bunun için aşağıdaki ödülleri koymuştur: Ölü getirilmiş insan ucubeleri için on ruble, aynı şekildeki hayvanlar için beş ruble, kuşlar için üç ruble; canlı getirilen insan ucubeleri için yüz ruble, aynı şekildeki hayvan-

Çar'ın 1698'de ihdas ettiği Havari Aziz Andreas Nişanı'nın yıldızı.

lar için onbeş ruble, canlı kuşlar için yedi ruble. Nesnenin tuhaflığının fazla olması halinde ödül artırılır, az olması halinde azaltılırdı. Ölü örnekler sirke veya votkada saklanmalı ve bozulmalarını önlemek içine konulduları kap sıkıca kapatılmalıydı. Çar'ın eczanesi alkol için yapılan masrafı karşılardı. Büyük hükümdar ayrıntılara olağanüstü dikkat gösterirdi.

Ayrıca Çar'ın o kadar büyük bir küresi vardı ki, kirişlerini yağlama vaktinde iki kilo kadar makina yağı, yüzeyini temiz tutmak için otuz arşın keten bez ve sekiz kilo yağlı mum kullanması gereken bir bakıcının gözetiminde, özel bir binada bulundurulmak zorunda kalınmıştı. Yaklaşık olarak 1650'de yapılmış olan ve Danimarka kralı IV. Friederich tarafından Çar Petro'ya 1713'de armağan edilen bu nesne -meşhur Gottorp Küresi- gerçekte bir planeteryumdu (gök küre maketi). Seyirciler en alt kısımdaki küçük kapıdan girip, daire şeklindeki bir sıraya otururlardı. Küre, su çarkına bağlanmış olması gereken, fakat muhtemelen el ile hareket ettirilen bir mekanizmayla ekseni üstünde döndürülmekteydi. İç yüzeyde resmedilmiş ve kırmızı mumlarla aydınlatılmış gezegenler sunî ufukta doğup batmaktaydılar. Kürenin dış yüzünde ise bir dünya haritasına yer verilmişti.

Petro'nun şerefine basılmış madalyalardan birinde, onun adına şu yazı bulunmaktaydı: "Ben bir öğrenciyim ve öğretmenler arıyorum." Bu alçakgönüllülük ve eksiklik gösterisinin saygı uyandırması kaçınılmazdı. Fakat Petro, modern dünyanın eşiğinde ona hayranlık duyarak durmanın çok az bir pratik yararı olduğunu, oysa akademisyenler ve bilim adamlarıyla doğrudan ilişkiler kurmakla daha çok prestij kazanılacağını anlayacak kadar akıllı bir politikacıydı. Hakkında,

Sredı voénnykh bur
Nauki nam otkryl

"savaş fırtınasının ortasında, o bizi öğrenmeye doğru götürdü" denmesini hak etmiş ve böyle bir hükümdar olarak tanınmak istemişti. Fakat politika ve savaşın vaktini alması ve kaynak eksikliği, onun filozof ve akademisyenlerin önemli bir koruyucusu olmasına olanak bırakmamıştı. Petro tarafından avlanmış olmaktan ziyade, kendisini onun koruması altına kurnazlıkla sokan Leibniz gizli danışman olarak sadece bir tek kere para almıştır. Petro'nun Batı Avrupa baş propagandacısı Baron Huyssen'den, anlaşmasının (1707'de yapılmış) hükümleri gereğince, diğer şeylerin yanısıra, Hollandalı, Alman ve diğer akademisyenleri, Çar ve ailesi mensuplarına ya da bakanlarına, tarih, politika ve mekaniğe ilişkin eserleri ve Rusya'ya övücü makaleler yazmaya ikna etmesi talep edilmiştir. Çoğu Huyssen'in bizzat kendisi tarafından olmak üzere, bazı makalelerin yazılmasına karşın, diğer birçoğunun yazımı gerçekleşmemiştir.

Büyük Petro'nun kişiliği ve aklı hakkında, şimdiye kadar söylediklerimizden çok daha fazla anlatılacak şey vardır. Âlicenap bir bilgiç, cesur Katerina'nın kocası olan bir kişi izleniminin yaratılmış olması, yanlış fikre yol açabilir. Hepimizin bildiği gibi Petro bir eylem adamı, birçok günahı olan, erdem ve yeteneklere de fazlasıyla sahip efsanevî bir kişilikti. Bu niteliklerinden biri, o derece yoğun ve o derece engin bir düşünsel meraktı ki, sahibinin temel gerçeği, yani modern kültürün bir bütün olduğunu kavramasını olanaklı kılmıştı. David Hume "Astronominin farkında olmayan ya da ahlâk biliminin ihmal edildiği bir ülkede yün kumaşların yetkinleştirilmesini mantıksal olarak bekleyemeyiz" demiştir. Zaten Petro da, Farquharson'a, astronomiyi öğretmesi ve halka mal etmesi için talimat vermiş ve gerçekten de Rusya'da iyi kumaşlar üretilmişti. Hume'ın söylemek istediği, madde ve düşün kültürünün karşılıklı bağımlılık içinde bulunduğu ve her türlü modernleşmenin hem teknik hem de düşünsel bir süreç olduğudur. Bunu farketmesi, Petro'nun zihniyet ya da mizacının modernliğini belirtir; fakat eylemleriyle çağdaşlığı ülkesine ve halkına tam olarak yayılmamıştır. Onun çoğu kez koşulların zorlamasıyla belirlenmiş sosyal ve malî siyasetleri, kitlelerde kapitalizmin gelişmesi ve modern dünyaya dahil olmak için gereken tutku, girişkenlik ve girişimcilik ruhunu canlandırmamıştır.

Çeviren: Nükhet TURGUT

Bazı İngilizce kaynaklar:

- ☐ Valentin Boss, *Newton and Russia: the early influence 1698-1796* (Oxford Univ. Press, 1972);
- ☐ Paul Hazard, *The European Mind* 1680-1715 (Penguin B., 1973);
- ☐ (Der.) Marc Raeff, *Peter the Great changes Russia* (Heath and Co., 1972);
- ☐ Adriano Tilgher, Homo Faber - İngilizceye D.C.Fisher tarafından *Work, what it has meant to men through the ages* başlığıyla çevrilmiştir (Londra, 1931);
- ☐ Ve bir makale: Arthur M.Wilson, The 'philosophes'in the light of present day theories of modernisation", (der.) Theodore Besterman, *Studies on Voltaire in the 18th Century*, cilt LVIII, 1967.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Ali Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İSTANBUL HAVADİSİ

☐ Dest-res olduğumuz [elde ettiğimiz] malûmat üzerine Pazar günkü nüshamızda Tuzla'da kaçakçılar ile reji kolcuları beyninde [arasında] şiddetli bir arbede vukû bulduğunu yazmıştık. Bu kere istihbar olunduğuna göre tahkikatı lâzımanın icrası zımnında Şehremaneti celilesinden Alaybeyi izzetlu Süleyman beyefendi mahall-i vak'aya [olay yerine] izâm olunmuş [gönderilmiş] ve mîr-i mumâileyhin mücerreb [denenmiş] olan gayret ve hamiyet-i meftûresi icabınca vak'a-i müellime-i mezkûreye mütecâsir olanların meydana çıkarılacağı emrinde dirîg-i himmet ve muâvenet etmeyeceği [esirgemeyeceği ve yardım etmeyeceği] kaviyyen me'mul bulunmuştur [umulmuştur]... (1 Teşrin-i evvel 1886)

☐ Yağlıkçı esnafından Ahmet beyi katl kasdıyla ve bıçakla darb ve cerh ve dayısı İbrahim efendiyi ustura ile tehdid eden yorgancı esnafından Rifat'ın muhakemesinin mahkeme-i cinayette icra kılınmakta olduğunu ve birinci muhakemesinin zabtını yazmışıdik. Dünkü gün icra kılınan muhakemede Rifat'ın kanun-ı cezanın 180'inci maddesine tevfîkan [uyarak] beş sene müddetle küreğe konulmasına ve masârif-i mahkeme ve cerrahiyye ve tazminat-ı sâire ahzine karar verilmiştir... (1 Teşrin-i evvel 1886)

☐ Vefa meydanında su çeşmesinin üzerine çıkan on iki yaşlarında bir çocuk yere düşerek fena halde ceriha-dar olduğu [yaralandığı] gibi Vefa türbesi ittisalinde bulunan kebir ağaca çıkan bir çocuk dahi yere düşerek dünkü gün müteessiren vefat eylediği işitilmiştir... (24 Teşrin-i evvel 1886)

☐ Beyoğlu'nda Tepebaşı bahçesinde kâin tiyatroda icrâ-i lû'biyyat edecek olan kumpanya, müdürleri bulunan Mösyö Klodiosi ile beraber dünkü gün şehrimize muvasalat etmişlerdir. Mezbur kumpanya birkaç güne kadar icrâi lu'biyata mübâşeret edeceği haber veriliyor... (24 Teşrin-i evvel 1886)

(Fransızların Zarafetine Bir Nümune)

☐ (Alsas ve Loren) valisi müteveffa Mareşal (Mantayfel) Fransa üdebâsından birisiyle muhavere etmekte iken Fransalı edib "Fransa'nın sanatkârlarına en kaba ve nâçiz bir şey verilse musanna' [süslü] ve zarif bir hale ifrâğ edebilir iktidarını hâizdirler!" demesi üzerine Mareşal pür infial olarak ak sakalından bir kıl koparıp "Sizin sanatkârlar bakalım şu kılı ne gibi zarif bir şeye ifrâğ edebilirler?" demiş ve Fransız kılı Paris'e bir kuyumcuya gönderip muhavere-i câriyyeyi hikâye eylemiş ve aradan bir hafta mürûr etmeksizin üzeri "Mareşal Mantayfel'e verilmek üzere Mösyö ..."ye ibaresiyle (Strazburg)a Paris'ten bir kutu gelip Mareşale verilmiş ve Mareşal dostu olan Fransızı davetle kutu açıldıkta derûnunda boyun bağına saplanır bir iğne bulunup bu iğnenin baş tarafı Prusya devletinin arması olan karakuş yapılıp bu kuşun ağzına Mareşalin sakalından koparılıp kuyumcuya gönderilen kıl geçirilmiş ve kılın ucuna altından mamul iki kürecik rabt olunup küreciklerin birine (Alsas) ve diğerine (Loren) lûgatları ve kuşun durduğu mahallin altına "Alsas ve Loren işte şu kıl ile Almanya'ya merbuttur!" ibaresinin yazılmış olduğu görülmüş ve Mareşal (Mantayfel) dahi şu zarafete taaccüb etmekten kendisini alamamıştır... (7 Teşrin-i evvel 1886)

TEVCÎHAT

☐ Baron Hirş'in muallakta [sürüncemede] olan mesâlihini [işlerini] tesviye için iktiza eden hükümleri tayin eylemesi kendisine iş'âr buyurulmuştur... (5 Teşrin-i evvel 1886)

☐ Merhum Miralay Tahir beyin haremi ve Dersaadet'te kâin mekteb-i inas müdiresi hanımefendiye sanayî ve fünûn madalyası inayet ve ihsan buyurulmuştur... (5 Teşrin-i evvel 1886)

☐ Canik tabur ağası izzetlû Hüsrev bey bu kere terfî-i rütbe ile Musul vilâyeti Alaybeyliğine tayin kılınmıştır.

Mîr-i mumâileyh müerâ-i çerâkeseden [Çerkes emirlerinden] olup hayli müddetten beri Trabzon vilâyetinde ve bâhusus Canik sancağında alız ü istîsâli eşkıya [eşkıyânın kökünü kurutmak] hususunda cansiper-âne hizmet ve

isbat-ı sadakat ve besâlet [yiğitlik] etmiş olmasıyla bu vechile taltifi şâyân-ı memnuniyet-i mevâddandır... (7 Teşrin-i evvel 1886)

MUKTEBESAT

☐ Tesviye olunan hudut icabınca Edirne vilayeti idaresine alınan Kırcaali kazası merkezine temdîdi muktezâ-i idare-i seniyye-i hazret-i padişahîden bulunan telgraf hattının inşaatı bu kere resîde-i hüsn-i hitam olarak gelen Pazar gününden itibaren muhaberâta mübâşeret edilmiş ve bu vesile ile dahi da'vât-ı mefrûza-i hazret-i hilâfetpenahînin ifâ kılınmış olduğu mahallî gazetesinde görülmüştür... (11 Teşrin-i evvel 1886)

Rusya Matbuatı

☐ (Jurnal de Sen Petersburg) diyor ki: "İngiltere devleti muvafakat-i düveliyyeyi muhafaza ve müşkilatı sulhen fasl etmek [sonuçlandırmak] azminde bulunduğu halde Rusya tarafından Bulgaristan'da icra olunan gayrete muâvenet edeceğini ümid ederiz. Biçare Bulgaristan'da ihtilaller zuhur ederek birçok seneler müzebzeb [karışık] bir hal ihdas olunduğundan hükûmeti der-dest ederek sû-i istimal eden birkaç erbab-ı heyecanın muhakeme-i nizamiyye nâmı tahtında muamelât-ı i'tisâfiyyelerine [yolsuzluk işlerine] müsaade olunması ve kuvve-i askeriyyenin taht-ı idaresinde dayak ile intihabcıların [seçmenlerin] cem'i ve habasetlerinin [kötülüklerinin] tasdiki zımnında meclis-i meb'usânın küşâdı İngiltere kabinesi tarafından tahlil olunan makasid-i sulhiyyenin [barış niyetlerinin] icrasına muvâfık düşemez. Rusya işbu ahval-i müessifeden Bulgaristan'ı vikâye etmek [kayırmak] ve agrâzın [garezlerin] kesb-i sükûnu zımnında zaman vermek arzusunda bulunduğundan İngiltere'nin bu hususta muvâfakati münasip olur zannederiz!"... (13 Teşrin-i evvel 1886)

☐ İtalya'da Suçi nâmında biri Afrika'nın Sahrâ-i Kebîrinde on sene beytûtet edip [kalıp] aç kaldıkça sahrada topladığı bazı otlardan başka taâm bulamadığından bu otların ekliyle [yiyerek] yaşayabildiğini ve bu tecrübesi üzerine mezkûr otlardan imal eylediği şurubtan bir mikdarını aldıkta haftalarla aç kaldığı halde kat'en [asla] kuvvet-i bedeniyyesine za'f-târî olmaksızın [zayıflık gelmeksizin] yaşayabilmiş olduğunu der-miyan ile [öne sürmekle] otuz gün taâm etmeksizin yaşayabileceğini ilân etmiş ve filvâki etibbânın taht-ı nezaretinde bulunduğu halde otuz gün kat'en tagaddî etmeksizin [asla gıdâ almaksızın] yaşayabilmiş ve her ne kadar vücuduna bir dereceye kadar nahâfet [zayıflık] zâhir olmuş ise de kuvvet-i bedeniyyesine za'f-târî olmadığı tahakkuk etmiştir.

Mumâileyh bu kere Paris'e gidip kırk gün taâm etmeyeceğini ilân etmiş ve inanmak istemeyen bir tabib fukaraya tevzî olunmak üzere on bin Frank itâsı için mukavele eylemiştir.

Bunun üzerine bazı etibba insanın gıdâsız yaşayabilip yaşayamayacağını tecrübeye kalkışıp Hindistan'da bir İngiliz tabibi mahbus bulunan Hintlileri hedef-i ticareti ittihaz etmiş ise de zavallıların kendilerine verilen gıdânın adem-i kifâyetine [yetersizliğine] mebnî bazısı âmâ olmuş ve bazısı vefat etmiş olmakla İngilizlerin şu vahşiliği aleyhinde Paris'in "Semen Medikal" nâm risale-i tıbbiyye şedîd ül-meâl bir bend yazmıştır... (19 Teşrin-i evvel 1886)

İLÂN VE REKLÂMLAR

Maarif Nezaret-i Celîlesinden

☐ Dersaadet rüşdiye mekteplerinde haftada iki defa ders vermek üzere birkaç coğrafya muallimine lüzum görünüp erbab-ı ehliyyetten bu hizmete rağbet edenler müsabakat tarikiyle ba'del-imtihan tayin olunacağından talip olanların Eylül'ün yirmi beşincî Perşembe günü Maarif Nezaret-i celîlesinde mekâtib-i rüşdiyye idaresine müracaat eylemeleri için ilân-ı keyfiyete ibtidar kılındı... (6 Teşrin-i evvel 1886)

(Doktor Ayer'in Vigor Denilen Saç Suyu)

☐ Rengi bozulmuş saçı reng-i aslîsine tahvil ve saçın dökülmesini men'ettiği gibi baş derisinde bulunan illeti dahi def'eder ve saça revnak verir. Hoş râihalı ve kuvvetli ve dahi külliyen mazarrattan halîdir. Bir iki hafta zarfında her gün saça sürülmesiyle saçın kökünü ve renk hâsıl eden bezeleri ol derece kuvvetlendirir ki rengi bozulmuş veya ağarmış veya sararmış saçlar tedrîcen siyahlanır ve bu suyun ara sıra istimaliyle [kullanılmasıyla] o halde hıfz olunur. Saçın dökülmesi baş derisinin veyahut saç köklerinin iltihablanmış olmasından ileri gelir ve bu suyun istimaliyle hem deride olan illet def olur, hem de saç kuvvetlenir ve seyrek saçlar sıklaşır.

Renksiz ve hoş râihalı olup saçı dahi yumuşak kıvrım ve parlak kılmasıyla kadınların saçını güzel göstermek hususunda bî-misl bir çare olduğu gibi zayıf ve illetli saçları dahi kuvvetlendirmesi ve revnak ve hüsn [güzellik] vermesi cihetiyle dahî dünyada saç için istîmal olunan âhir [son] ilaçların en âlâsı ve en ucuzudur.

Asitânede Galata'da Yenicami kapısı ittisâlinde lenz acentaları bulunan M. Minasyan ve Şürekâsı Amerikan mağazasında ve sair eczacı dükkânlarında furuht olunduğu gibi taşralarda dahi satılıyor... (7 Teşrin-i evvel 1886)

☐ Bahçekapısında meşhur şekerci merhum Elhac Bekirağa'nın mahdumu Mehmet Muhittin efendinin 16 numaralı dükkânında mevsim-i şitâda [kış mevsiminde] safâ-bahş-ı mecâlis-i erbâb-ı mezak olmak [zevk erbabı meclislere safâ vermek] için gayetle âlâ ve nefis kestane şekeri ve kaymaklı lokum ve güllü akîde ve ağaç çilekli lokum ve akide ve sakızlı akide ve sâir nefis lokumlar ve şekerlerin furuht olunmakta [satılmakta] idüğü hulviyyât-ı nefîse [nefis tatlılar] ile hakikaten telziz-i damağ-ı afiyet edileceği ilân olunur... (11 Teşrin-i evvel 1886)

QUİNA-LAROCHE
Kina-Laroşi (Şaraplı Şurup)

☐ On altı bin Frank itâsıyla mazhar-ı mükâfat olmuş olduğu gibi bir hayli madalya itâ olunmuştur.

(Kina Laroşi) şurubu sâir meşrûblar gibi tertibat-ı âdiyyeden olmayıp bir hayli tecrübe ve muamele-i mühimmeden sonra tertib olunmuş bir şurub olmakla sahib-ı tertibine daî-i mükâfat-ı âliyye [hazırlayanına yüksek mükâfata sebep] olmuştur.

Üç kına kına tertibatını cem' ile en leziz ve nâfî bir şurub tertib olunmuştur.

(Kina Laroş) şurubunun sâir şurublara rüchaniyeti [üstünlüğü] mücerreb [denenmiş] olup mide ve fıkdan-ı dem [kansızlık] ve sürekli sıtma gibi hastalıkların def'i için istîmal olunur. Paris'te Derviö Sokağında 19 ve 22 numaralı mağazalarda ve sâir eczâhanelerinde bulunur... (13 Teşrin-i evvel 1886)

(Karabisar-ı Şarkî Harîk-i Hâili [korkunç yangını])

☐ Karahisar-ı Şarkîde dehşetli bir harik zuhur etmiş ve bin adede karîb [yakın] hane ve dükkân ve sâire mahvü muhterik olmuştur [yanmıştır].

Bu harik-i hânman-sûzda [evi barkı kül eden yangında] beş yüz hâne ve üç yüz elli beş dükkân ve elli sekiz oda ve dükkânlı bir ticaretgâh-ı cesim ve bir cami-i şerif ve üç mescit ve sekiz odalı bir medrese ile bir Ermeni kilisesi ve iki odalı bir daire-i belediyye ve on bâb furun ve yirmi dokuz kahve yanmıştır.

Binlerce aile âfet-zede olmuş ve hükûmetçe muâvenet-i lâzımaya şitâb olunmuştur... (13 Teşrin-i evvel 1886)

Aziz Nesin'in 6/7 Eylül (Hapishane) Anıları

BİR AÇIKLAMA

Geçen Temmuz sonlarında bir gün, (dostluğundan onur duyduğum) Aziz Nesin'i telefonla aradım. Dergimizin Eylül sayısında 6/7 Eylül Olaylarını ele alacağımızı, kendisi de bu konuda bize bir yazı verirse sevineceğimi söyledim. Kabul etti ve Böyle Gelmiş Böyle Gitmez *başlıklı özyaşam öyküsünün ileriki ciltlerinde yer alacak bir bölümü, şimdiden yazıp göndermeye söz verdi. Sözünü tuttu da. Ama, yazısının elimize geçmesi biraz gecikti (bizim teknik üretimimiz, nedense on gün sürüyor), ayrıca yerimize göre çok da uzundu. Kendisinden izin alarak yapacağımız bir özeti, bu sayıya ertelemeyi kararlaştırdık. O arada yazısının bizde yayımlanmadığını görünce, Aziz Bey hazırladığı bölümün tümünü tefrika edilmek üzere* Sabah *gazetesine vermiş. Bana da, "sizin için ayrı bir yazı yazacağım" diye haber gönderdi. Sonra bizim Eylül sayımız piyasaya çıktı. Sözkonusu gazete de, 6-9 Eylül günlerinde, "Aziz Nesin Sabah'a 6/7 Eylül'ü Anlattı" başlığı altında, Aziz Bey'in anılarının sadece başlangıcını yayımladı. Bölüm bu haliyle havada kalıyor, elbette. Ama bırakalım, o konuyu Aziz Nesin düşünsün.* Sabah *gazetesinden bizim de yakınacaklarımız var. Aziz Bey'in yazısını, sanki kendileri bir araştırma yapmışlar gibi,* Tarih ve Toplum*'dan "arakladıkları" bilgilerle süslemişler. İlk tefrikada "basında 6/7 Eylül Olayları" seçmesi, adımız hiç anılmadan, bizden "apartılmak"la kalmıyor, sayfalarımızda hazırlop buldukları Hükûmet Tebliği de bir başka çerçeve içinde alıntılanıyor. Fakat, okuduğunu -yazdığını anlamayan bir "gazetecilik" örneği verilerek, Komünist tertibinden söz eden Hükûmet Tebliğiyle, TBMM'ni toplantıya çağıran Cumhurbaşkanlığı Tebliği karıştırılıyor. Atılan başlıkta, (yeni öldü ya, zahir onun adı ilginç olur diye) Bayar'ın ağzından Komünistler suçlanıyor. Anlaşılan,* Sabah*'ın* Hürriyet*'in tirajını geçmesi, büyük gazete olmasına yetmeyecek.*

Aynı bir resmi, üç gün arayla bir tersinden bir yüzünden basmak ayıp değil mi? Üçüncü tefrikada, kendileri tutanak taramışlarcasına, hiç kaynak göstermeksizin bizim sayfalarımızdan, İsmet Paşa'nın Meclis konuşmalarını kaldırmak olur mu? Hele, yine bizden aldıkları, Fuat Köprülü'nün (hangi tarihte ve hangi gazetede çıktığı belirtilmeyen) demecini, neresinin önemli olduğunu farketmeden aktarmaya başladıktan sonra, sıkılıp ya da ilân girdi- yer kalmadı diye kesivermek iş mi?

Sayın Aziz Nesin'e, bütün bu toz-duman arasında, anılarından yaptığımız özeti, hiçbir maddî karşılık beklemeden, yayımlamamıza izin verdiği için tekrar teşekkür ediyoruz. (Durum böyle olunca, kendisinden yeni bir yazı istemedik, tabiî.) Sabah*'ta, Aziz Bey, 6 Eylül gecesi bir arkadaşıyla birlikte Beyoğlu'na yemeğe gidip olaylara nasıl tanık olduğunu anlatmışken, ertesi gün tutuklanarak Sansaryan Hanı'ndaki Emniyet Müdürlüğü'nden Harbiye'ye gönderiliyordu ki, yayın bitiverdi. Biz de, bu öyküyü hapishanede sürdürelim.*

KEMAL TAHİR'LE HÜCREDE

Hücrelere atıldığımız daha ilk gece 6/7 Eylül olaylarının sorumlusu olarak buraya getirildiğimizi öğrenmiştik, ama nasıl öğrendiğimizi şimdi anımsamıyorum. Çünkü resmî olarak bildirilmedi ve resmî bir kişiyle de karşılaşmadık. Böyle bir nedenle bizleri tutuklamaları için deli olmaları gerekirdi. Oysa onlar, İstanbul'daki yıkımın ve kıyımın etkisiyle deliden de beter olmuşlardı.

Aklım çocuklarımdaydı. Onları parasız ve kimsesiz bırakmıştım. Ama onlara yardım için hiçbir umarım yoktu.

Değişik cezaevlerinde yattım. Benimle olanlar bilirler ki, bu ağır koşullara dayanıklıyımdır. Cezaevlerinde insanlar yıkıntıya uğrayıp "bozulur"lar. Benim cezaevlerinde bozulduğum hiç olmamıştır. Buradakinden çok daha ağır koşullarda da cezaevlerinde bulundum. Böyleyken bir gece o hücrede sabaha karşı bozuldum. Bozulmak ruhsal bir bunalımdır. Yaşadığım bu bunalımı anlatmam zor, ama anlatmaya çalıcağım. Neydi o bunalımın nedeni? Anlatınca belki şaşacaksınız. İçinde bulunduğum oylumun (hacmin) bütün yüzeylerini aynı anda duyumsayabiliyordum. Hücremiz dört duvarlı, tavanlı, döşemeli, yani altı yüzeyli bir beton kutuydu. Sabahleyin ayrımsadım ki, ben bu altı yüzeyi birden aynı anda duyumsuyorum. Nasıl? Sırtüstü yattığım yerde yüzüm tavana dönük, tavanı, hem öndeki, hem arkadaki hem de iki yandaki duvarları görüyor ve altımdaki beton döşemeyi de iki elimle değinerek duyumsuyordum. Böyle bir şeyi tasarlamaya çalışın lütfen. Belki neden bunalıma düştüğümü, bozulduğumu anlarsınız. Bir insanın içinde bulunduğu altı yüzeyli bir hücrenin altı yüzeyini birden duyumsamasının ağır bir işkence olabileceğini yaşamadan tasarlamamanın olanağı yoktu. Bozuldum da ne yaptım?

Hiç... "Kendine gel Aziz... Dayan ve alış" diye kendime telkinde bulundum. İyice sabah olunca, nasıl bozulduğumu Kemal'e anlattım.

— Tek kişi yatsaydık hücrede böyle olmazdın.. Alışacağız, dedi.

Ben de,

— Alışırız elbet, dedim.

Buraya gelmeden önce de Kemal Tahir'le tanışıyorduk, ama yakın arkadaş ve dost değildik. Kemal Tahir ile dostluğumuz burda başladı. Aynı zamanda Kemal'le uyuşamayacağımız da burada anlaşıldı. Dostluğumuz, yakınlığımız ölümüne dek sürdü, anlaşmazlıklarımız da.. O'nunla pek çok konuda anlaşamazdık. Yine de dosttuk. Ben Kemal'i çok sevmişimdir, bütün yanılgıları, eksikliklerıyle.. O'nun da beni sevmiş olduğuna, dünyada sayıları az olan gerçekten beğenerek sevdiği insanlardan biri olduğuma inanırım. Ama beni bunca sevmiş olması, karakterinin gereği olarak, arkamdan ve aleyhimde konuşmasına hiç de engel olmamıştır. Yazabilirsem, "Birlikte Öldüklerim" adını alacak yapıtımda sevgili Kemal'in geniş yeri olacaktır.

BİR İLKOKUL ARKADAŞI

İkinci gece için altımıza sermeye paramızla gazete almamıza izin verdiler. Paraları verdik askere. Geceleyin gazeteler geldi. Çok eski tarihli gazetelerdi. Çünkü gazete okumamız yasaktı.

Altımıza ikişer üçer yaprak gazete serdik. Hangi koşulda olursa olsun insan gülmeceyi ve gülmece duyarlığını elden bırakmamalı.

Tuvalete gitmek isteyen hücresinin kapısını vurarak nöbetçi eri çağırıyordu. Nöbetçi erlerden biri gelip kapıyı açıyor, helâya götürüyor, helâ kapısında bekliyor, helâda işi biteni yeniden hücresine kapıyordu. Erler, hangi hücreden kimi aldıklarını akıllarında tutamadıklarından, helâdan dönenler kendi hücrelerine değil, başka bir arkadaşın hücresine girip orda cansıkıntısından bisüre söyleştikten sonra, yine helâya giderek kendi hücresine dönüyordu. Bu, yaşamımızdaki tek değişiklik, eğlenceydi ve biraz konuşup söyleşmenin dışında hiçbir amacı da yoktu. Şunu da ekleyeyim, ben bu kandırmacayla hiçbir arkadaşımın hücresine gitmedim.

Bu oyunun tatsızlıkları da oluyordu. Nöbetçi erin de canı sıkılıyor bizim gibi, eğlenmek ve üstünlük duygusunun doyumu için birden gözetleme deliklerinden birinin kapağını açıveriyor ve içerdeki başka bir hücredeyse, hücre numarasının adını söyleyerek onu aramaya başlıyordu:

— Ulaaan, yedi numaradaki ne oldu? Yedi numara nereye gittiii? Nerdesin yedi numaraaa?

Günde iki üç kez böyle şeyler olmaktaydı. Yine helâya gitme numarasıyla işler yoluna sokuluyordu.

Günlerden bigün yine nöbetçi er bağırmaya başladı, ama bu öbürlerinden hem sert bağırıyor, hem de ağır sövüyordu:

— Ulan bu sekiz numaradaki hayvan kim?

Bu 6/7 Eylül olaylarının bence iki-üç başsorumlusundan biri ve bizi suçlu sorumlu diye buraya attıran, bana göre zamanının İçişleri Bakanı Namık Gedik'ti. İçişleri Bakanı'nın buyruğu olmadan, bu faciada hiçbir yeri olmayan insanların suçlu gösterilerek cezaevine atılması olanaksızdı.

Nöbetçi er bangır bangır bağırıyordu:

— Sekiz numaradaki kim?

Birden aklıma geldi, hücremden seslendim:

Sekiz numara Namık Gediik... Namık Gedik.

Nöbetçi er şöyle bağıra bağıra dolaşmaya başladı:

— Ulan Namık Gediiik, nerdeesin ulaaan?

Sövüp sayarak dolaşıyordu. Hücrelerden de kahkahalar yükseliyordu. Tam o sırada cezaevi müdürü binbaşı Muzaffer'in içeri girdiğini sesinden anladık. Ere bağırıyordu:

— Kim? Ne diyorsun ulan? Ne Namık Gedik'i, hangi Namık Gedik?

Bu binbaşı Muzaffer, Süleymaniye'de Kanunî Sultan Süleyman İptidaî mektebinde (sonradan adı İstanbul 7. İlkokul oldu) üçüncü sınıftayken sınıf arkadaşımdı (6/7 Eylül'den otuz yıl önce). O zamanlar gecekonduyu Türkler daha icat etmemişlerdi. İstanbul'un çok yoksulları medreselerde yaşarlardı. Bu Muzaffer de okulumuzun karşısındaki Süleymaniye camisinin medresesinde anası, babası ve kardeşiyle oturuyordu. Yoksulluğundan ve yaşam koşullarının zorluğundan gelen başarısızlığı yüzünden ezik, silik bir çocuktu.

Bulunduğumuz Askerî Tutukevindeki hücrelerde, yanılmıyorsam altmış tutukluyduk. şimdi birden anımsayabildiklerim şunlar: Muştafa Börklüce (Sarı Mustafa), Hamdi Şamilov, Kemal Tahir, Kemal Tahir'in kardeşi Ratip Tahir (Kemal Tahir'in kardeşi olmaktan başka hiçbir suçu yoktu. Ne bir eyleme katılmış, ne bir örgüte girmiş, ne bir kovuşturmaya, sorgulamaya uğramış. Ama Kemal Tahir'in kardeşi. Yetmez mi?), Dr. Hulusi Dosdoğru, Lütfü Eripçi, Hüsamettin Özdoğru, Hasan İzzettin Dinamo, Muzzaffer Özkolçak, Asım Bezirci, Sabahattin Ali'nin katili Ali Ertekin'i Sabahattin Ali'ye tanıştıran ve çıkar karşılığı Sabahattin'in Bulgaristan'a kaçışını düzenleyen Edirnekapı'da berber Ali (Bulgaristan göçmeni), Örfi, Veli, Fehmi, Aslan Kaynardağ, Tornacı Emin, Ahmet Fırıncı, Hadi, Ferid, Medet... Ve adlarını anımsayamadıklarımla unuttuklarım. Anımsadıklarımın çoğu ölmüş.

Ne Emniyet Müdürlüğü'nde, ne tutukevinde sorguya çekiliyorduk. Zor koşullarda günlerimiz umarsızlık içinde geçiyordu. "Ne suçumuz var, hangi suçtan sanığız? Neden sorgulanıyoruz?" diye verilen dilekçeler yanıtlanmıyordu. (Ben dilekçe vermemiştim.) Çok doğal olarak sinirleri bozulanlar oluyordu. Bir sabah çok erken saatte hücrelerden birinden sürekli horoz sesi gelmeye başladı. Birisi horoz gibi ötüyordu. Bunun Faik Muzaffer Amaç olduğunu anladık. Rahmetli Faik Muzaffer Amaç... Altın yürekli, altın beyinli iyilik ve güzellikler insanıydı. Üniversitede önce felsefe bölümünü, sonra da hukuk fakültesini bitirmişti. Bir Anadolu kentinde lise öğretmeniydi. Böyle bir aydın kafaya o yoz ortam, o bağnaz kafalar, o despot yöneticiler nasıl dayanabilir? Kovuşturmada, sorgulamada aklanıyor. Ama varsın aklansın... Eğitim Bakanlığı buyruğuyla işine son verildi. Böyle bir güzel aydının çok yoksul bir taşra lisesinde öğretmenlik yapmasının bir özveri olduğunu kim anlayacak! Faik Muzaffer İstanbul'a geldi, avukatlığa başladı. Öğretmenliktekinden iki-üç kat

daha çok para kazanmaya başladı. Bizimle birlikte bu hücrelere atılanadek hiç tutuklanmamış, cezaevine girmemiş, adlî sorgulamaya uğramamıştı.

Faik Muzaffer Amaç'ın horoz gibi ötüşünden ya bir, ya iki gün sonra, hücrelerin kapıları açılmıştı. Eskiden Harp Okulu yemekhanesi olan ve içi hücrelerle doldurulmuş o salonda artık özgürdük. Rahmetli Faik Muzaffer Amaç'ın sinirleri yatışmıştı, topluluk arasına katılıp söyleşmeye başlayınca.

· Başka sinirleri bozulanlar da oldu. Aramızda tanımadıklarımız da vardı. Tanımadıklarımızdan biri bir genç şoförddü. O'nun solculuğu sağcılığı yokmuş. Kimbilir hangi siyasî polisin hangi numarasıyla o da solcular dizelgesine katılıvermişti. O da hiçbir kovuşturmaya uğramamış bir gençti. Bir sabah herzamankinden çok ayak sesleri, koşuşma oldu, sesler duyuldu.

Genç şoför, o tavandaki kör lâmbanın demir halkasına kendisini iple asmış. Kurtardılar. Ölmedi. Birkaç gün sonra da, aramızdan aldılar.

Yağmurlar yağmaya başlayınca çok ilginç şeyler oldu. Rutubetten, arkadaşlardan kimisinin hücre duvarlarında mantarlar çıkmaya başladı. Dr. Hulusi'yle Muzaffer Özkolçak'ın hücrelerinde mantarlar çıktığını çok iyi anımsıyorum. Mantarlar, duvarlarda, duvar köşelerinde ve karyola altında döşeme köşelerinde çıkıyordu. Sık sık bu mantarları seyretmeye giderdim. Bunların olağanüstü güzellikleri vardı. Bu mantarlar renk renk gül gibi açarlardı. Toz pembe, sarı, açık mavi, uçuk yeşil, ve gri, hepsi pastel renkler ve o renklerin tonları.. Bu renkleri nerden alıyorlardı? Yıllardan beri duvarlara üstüste ayrı renklerde badana vurulmuş. Olsa olsa mantarlar, renklerini bu değişik renkli badanalardan alıyorlardı. Kuşkusuz hepsi de zehirliydi. Bu olağanüstü görünümü yazmaktan ve okumaktan yorulunca, bir sanat yapıtı seyreder gibi gider gider seyrederdim. Beni dinlendirirdi.

Rutubetli hücreler etkisini gösterdi. Bir sabah kalktık ki, hulusi'nin yüzü çarpılmış, ağzı kaymış, yanağının bir yanına doğru yukarı çıkmış. Acılı bir durum ama, yakın arkadaşımızın her zaman konuştuğu yerden başka bir yerdeki ağzından konuşması bana bir tuhaf geldi. Gülmemek için uzaklaştım. Görse, haklı olarak alınabilirdi. Ama benim ağzım çarpılsa da kendimi aynada görsem yine ve daha çok gülerdim. Hulusi'nin bu yüz felci bir süre tedaviden sonra geçti. Ama Fehmi'nin yüz felçi geçmedi...

SALKIM SALKIM ASILACAK ADAMLAR

6/7 Eylül olayının gerçek sorumlu ve suçlusu Menderes hükûmetiydi. O olayın çapulcu, talancı ve yağmacıları da hükûmetin elaltından kışkırtıp sonradan dizginleyemediği ayaktakımı (lumpenler)di. Peki, biz neydik? Hücreye atılanlardan -hiçbirimizin bu olayla uzaktan yakından en küçük bir ilişkimiz yoktu. Ben hiç olmazsa olay gecesini az çok yaşamıştım. İçimizde 6/7 Eylül olaylarını ertesi gün gazetelerden öğrenen bile vardı. Öyleyse bizleri niçin tutukladılar? Menderes ve bakanları, hiç ummadıkları biçimde ipin ucunu ellerinden kaçırıp, İstanbul yıkılıp yağmalanınca, salt Türkiye için değil, bütün dünya önünde ne yapacaklarını şaşırdılar. Olay tam bir toplumsal isteriydi. Ayaktakımında yıllarca birikmiş zenginlik düşmanlığının birden patlamasıydı. Hükûmet ve baş sorumlu Menderes'le Namık Gedik suçu üstlerinden atmak için bir suçlu yaratmak zorundaydılar. Öyle suçlular bulunmalıydı ki, başta ABD olmak üzere dünya onaylasın, onaylamasa bile karşı koymasın. Kim olabilirdi bu suçlular? Komünistler! Kamuoyunun da komünistlerin suçlu gösterilmesini benimseyeceği deneyimlerden belliydi. Komünist dedin mi, herkes susacak, kimse ağzını açamayacaktı. O dönemde, haklı olsa bile komünisti kim savunabilirdi, hangi yiğit? Ancak suçlu diye seçilen altmış komünistin seçiminde pek isabet yoktu. Seçim pek aceleye getirilmişti.

Bu aklın Menderes'in aklı olduğunu sanmıyorum. Kulağımıza geldiğine göre, facianın ertesi günü İstanbul'a geldiğinde Menderes'e bu aklı başkaları vermiş. Aklı verenlerin içinde ünlü bir gazeteci-yazar da var deniliyordu, eski CHP savunucularındandı. Kitaplarını sevdiğim ve değer verdiğim için söylentilere dayanarak adını vermek istemiyorum. Menderes, denize düşenin yılana sarılması gibi bu akla sarılmış olabilir ve İçişleri Bakanı Gedik de buyruğunu verir Emniyet Müdürüne:

- 6/7 Eylül'den sorumlu tutulacak ve suçlanmaları kamuoyunda tepki yaratmayacak 50-60 kişilik bir komünist listesi hazırlansın çabuk!

Türk ve dünya kamuoyuna çok çabuk suçluları göstermek gerektiğinde bu dizelgeyi düzenlemek çok aceleye getirilmiştir ki, bunu kanıtlayacak iki belgeyi bilmekteyiz.

Birincisi şu: Yakalanacak suçlular dizelgesinderahmetli Esat Âdil Müstecabî'yi de koymuşlar. O tarihte Esat'la Faik Muzaffer Amaç, Divanyolu üzerinde aynı yazıhaneyi ortak kullanarak avukatlık yapıyorlar. 7 ya da 8 Eylül günü siyasî polisler yazıhaneye dalmışlar. İçerde Faik Muzaffer Amaç var. Sormuşlar:

- Esat Âdil Bey nerede?

Esat Âdil de bir dava dolayısıyla şimdi anımsayamadığım bir taşra kentine gitmiş. Faik Muzaffer Amaç bunu söyleyince sivil polislerin şefi, bir hımım çekmiş. bir süre düşünmüş, yine sormuş:

- Ne zaman döner?

- Bir hafta sonra, dedi ama, belli olmaz. Daha da geç kalabileceğini söylemişti.

Şef bir süre dolaşmış yazıhanede, sonra Faik Muzaffer'e şöyle demiş:

- Öyleyse sen el! Bir ifaden alınacak.

Ne ayrımı var, amaç dizelgedeki komünist sayısını doldurmak değil mi, ha Esat Âdil olmuş, ha Faik Muzaffer Amaç...

Faik Muzaffer Amaç, 6/7 Eylül dolayısıyla aramıza işte böyle katılmıştı ve o güne dek hiçbir adlî sorgulama ve kovuşturmaya uğramamıştı. Zavallı Faik Muzaffer, Esat Âdil'in yerini dolduruyordu.

İkinci olay: 1948 yılında yine askerî cezaevinde birlikte yatıp orda tanıştığım, "Tayyareci Celâl" diye anılan Celâl Benneci vardı. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in kayınçosuydu. Siyasî polisin düzenlediği dizelgede onun da adı varmış. Üç siyasî polis, 8 Eylül sabahı Celâl Benneci'nin evine gitmiş. Kapıyı açan hanıma,

- Celâl Benneci'yi istiyoruz, demişler.

Kadın şaşırmış:

- Celal mi? Öleli bir yıl oldu.

Celâl Benneci'nin yerine de dizelgedeki sayıyı doldurmak için kimbilir kimi almışlardır. İşte bizi böyle toplamış ve sanık yapmışlardı.

Tutuklanışımızın üçüncü ayındaydı sanırım, dışardan bir haber aldık. Haberi gönderen Vâlâ Nurettin idi. Sözde sıkıyönetimin komutanı, ilgililere şöyle buyurmuş: "6/7 Eylül olayının suçlusu olarak Sultanahmet alanında salkım salkım solcu asılacak."

İnanılacak şey değil ve ben inanmadım. Biraz alay ettim, güldüm geçtim. Deli mi bu herifler. Durup dururken insan asılır mı hiç! Hani adlî hata denilen şey olmaz değil, olur; olur ama bu adlî hata hem de salkım salkım insanları asmaya dek varmaz ki...

AMA BİZ İNSANIZ

Hücrelerimizi zaman zaman değiştiriyorduk. Ama biz kendiliğimizden değiştirebiliyor muyduk, yoksa askerler mi hücreleri düzenliyordu, bilemiyorum. Bir ara Mustafa Börklüce'yle aynı hücrede kalmıştık. Eskiden tanırdım. Daha önce de askerî cezaevinde 1948 yılında, birlikte olmuştuk. Çok saygı duyduğum bir insandı. Sarı Mustafa'nın kızkardeşi Hüsamettin Özdoğu'nun eşiydi. Hüsamettin Özdoğu'nun kızkardeşi Semiha'da Kemal Tahir'in eşiydi.

Aramızda yemek grupları oluşturmuştuk. Kemal Tahir, Mustafa Börklüce, Ratip Tahir, Hüsamettin Özdoğu, Hamdi Şamilov, ben, altı kişi, evlerimizden gelen yemekleri ortaklaşa dağıtarak hücrelerimizde yiyorduk.

Gece gündüz o dar hücrede Sarı Mustafa'yla birlikteyiz. Börklüce benden sanırım on beş yaş, belki de daha büyüktü. Büyüklüğünü hiç duyumsatmayan iyi bir arkadaştı. Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar'a esir düşen Türk birliğinde assubaydı. Devrimin ilk yıllarını baştan sona içinde bulunarak, görev alarak yaşamıştı. Bu yüzden iyi Rusça bilir, çeviriler yapardı. Devrimde bir birliğin komutanıydı. Beyaz'lara, Vrangel ordusuna karşı savaş verenlerdendi. Anlattıklarını, bir sesalma makinam olsaydı da saptasaydım. Hiç olmazsa not edebilirdim. İnsan içinde yaşarken fırsatların fırsat olduğunu bilmiyor. Boyuna anlatıyordu. Ne olağanüstü bir yaşamdı, bütün ayrıntılarıyla belleğindeydi. Yer adlarını, arkadaşlarının adlarını, tarihlerini, her şeyi anımsıyordu. Gece baskınları, yaralanmalar, utkular, çekilmeler, saldırılar... Mustafa komutan hep at üstündeydi. Atını da ayrıntılarına dek anlatıyordu.

Mustafa Börklüce, askerî tutukevinin hücresinde bunları anlatıyordu ve Sovyet Devrimi'nde savaştığı yıllarda, buyruğu altında bulunanlardan, kimlerin general ve mareşal olduklarını adlarıyla söylüyordu. Ah yanarım, ne diye not etmedim anlattıklarını. İnsan salt kendisinin değil, çok yakınlarının da gerçekten bir gün ölebileceğine inanamıyor. Bir gün,

- Yukarda (Sovyetler'de) kalsaydım, herhalde şimdi ben de mareşaldim, en azından generaldim, dedi.

İçinde bir pişmanlık mı vardı? Yaşı benden büyüktü, ama ben O'na adıyla seslenirdim.

- Mustafa pişman mısın, diye sordum.

- Yoo, dedi. Böyle olmasını ben kendim seçtim. Herkesin işi kendi yurdunda.

Anlattıkları olağanüstü renkli düşler gibi, fantastik olaylar, bilimkurgu, romanı gibiydi. Mustafa Börklüce'yi daha uzun yazmalıyım.

Börklüce benim için çok değerli bir insandır. Kemal Tahir'in bıçkın delikanlılık zamanında, O'nun üzerinde çok olumlu etkisi olmuştur.

İnsan, iyi ve kötü, büyük ve küçük, olumsuz ve olumlu yanlarıyla insandır. Bunu bilirim de, yine çok değer verdiğim insanların kendilerini küçültücü küçücük sözleri ve davranışları beni yıkar.

Altı kişilik bir yemek grubu oluşturduğumuzu yazmıştım. Yemekler, Hüsamettin Özdoğu'nun odasında dağıtılırdı. Hepimize dışardan getirilen yemekler eşit değildi. Örneğin bana, arkadaşlardan daha az yemek getiriliyordu. Ama aramızda yemekler eşit bölüştürülürdü. Mustafa'yla benim yemeği ben gider alır, hücremize getirirdim. Yemek almakta telaş etmezdim. Bir öğle yemeği zamanı Mustafa bana, şöyle dedi:

- Erken gidip, önden al ki, yemeğin iyi yanı düşsün bize!

Şaka mı ediyor? Hayır! Kendisi boğazına düşkün de değildi. Çok değerli bir kristal avize önümde mermer döşemeye birden düşüp paramparça olmuş gibi bir duyguya kapılmıştım. Kendim için de, başkaları için de yanlış yorumdan çok korkarım. Yanlış yorumladığımı sanmıyorum.

O cezaevinden çıktıktan bir ya da iki yıl sonra Börklüce hastalandı. Hastaneye kaldırıldı. Kemal Tahir ziyaretine gidecekti. Bu olayı anlattım. Çok şaştı.

- Yahu, hiç öyle insan değildir... dedi.

Alaettin Hakgüden, o tarihten üç yıl önce Mustafa Börklüce'ye ilişkin bir olay anlattığında, ben de tıpkı Kemal Tahir gibi,

- Yahu, hiç öyle insan değildir... demiştim.

Ama biz insanız, her yönümüzle...

★ ★ ★

VE TAHLİYE

1956 yılbaşından üç gün önce durup dururken ve bize hiçbişey söylemeden, ikişer üçer salıvermeye başladılar... Hiç kimse bişey söylemeden... Dört ay bu ağır koşullarda hücrelerde çile çektirdiğin insanlara bişey söylemek, bir incelik göstermek gerekmez miydi? Örneğin "Geçmiş olsun. Bir yanlışlık sonucu burda tutuldunuz. Dileriz bir daha başınıza gelmez. Gülegüle.."

En azından işte böyle bir söz söylenmez miydi? Böyle bir söz söyleyebilmek için, insanın insana saygısı olmak gerekir ve bir insanın karşısındakine saygısı yoksa kendisine de saygısı yoktur. En baştakinden en sondakine dek bize o acılı günleri çektirenlerin hiçbirisinin kendisine saygısı olmadığı için bize de ve genelde insana da saygıları yoktu. Kendisine saygısı olmayan ne diye başkasına saygı duysun! Kendilerine saygıları yoktu, çünkü insan kendisini herkesten daha iyi bilir; saygıya lâyık insanlar olmadıklarını biliyorlardı.

Nesin Vakfı
12 Ağustos 1986

Kardeş Türküsü (1910)

Nâzımı [söz yazarı]: Musahipzade Celâl Bey, Rehber-i Musıkî müessisi [kurucusu]: Kanunî Rıza Bey tarafından bestelenmiş ve bestekâr-ı şehr [ünlü besteci] Mösyö Silvelli tarafından armonize edilmiştir.

[Sondaki yalnız eski harflerle yazılı not]
Bundan evvel (Ordumuz etti yemin, Titredi hâk ü zemin... Mâh.) ve (Sancağımız şanımız Osmanlı ünvanımız, Vatan bizim canımız, feda olsun kanımız) nakaratlarıyla tanzim edip notasını dahi tab' ettirdiğini (Jukılâp) marşının güftesi iznim olmaksızın âlıar [başkaları] tarafından diğer bir beste ile (Ordu Marşı) namıyla neşr ve tânzim edildi. O tarihte hakk-ı Telif Kanunu henüz mevcut olmadığından evvelki besteyi tâdil edenler hakkında bir şey yapılamamış idi. Bu kere tanzim etmiş olduğum Kardeş Türküsü'nün her hakkı mahfuz olduğundan tebdil ve tahrif edenler kanun-u mahsusu mucibince mes'uldür.

10 Temmuz sene 326, Musahipzade Celâl.

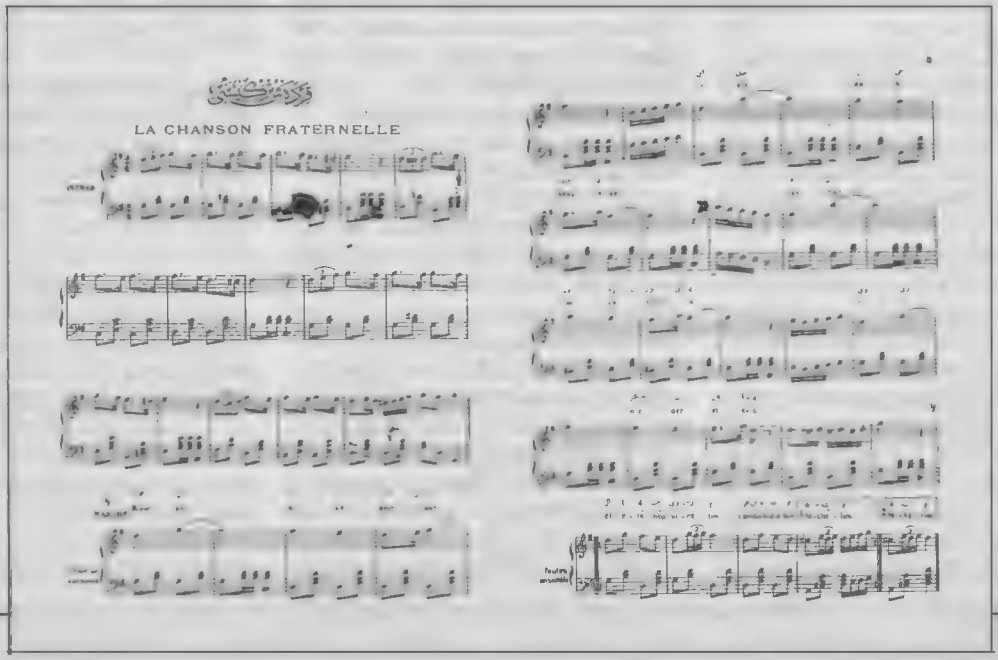

ULUSLARARASI MARC BLOCH KOLLOKYUMUNDAN İZLENİMLER (2)

Marxizmden Beslenen ve Marxizmi Besleyen Bir Ortaçağ Tarihçiliği

HALİL BERKTAY

Bu seferki başlığım, Kollokyum programından alınma değil; Guy Bois ile Rodney Hilton'un tebliğlerinin ardında yatan ve bu satırların yazarının da paylaştığı, ancak Fransız tarihçiliğine şu sıralarda hâkim olan eğilimi yansıtan toplantı yönetiminin -anlaşılan- pek hoşlanmadığı bir fikri ifade ediyor.

İLK BÜYÜSEL KRALLIK VE ORTAÇAĞ'DAKİ "SÜRDETERMİNASYON"U

Marc Bloch'un (1886-1944) 100. doğum yıldönümü münasebetiyle düzenlenen ve açılışı (16 Haziran) 42. ölüm yıldönümüne denk getirilen uluslararası kollokyumun ikinci ve üçüncü günleri, önceki yazımda da (*Tarih ve Toplum*, sayı 32, Ağustos 1986) belirttiğim gibi, ünlü tarihçinin *oeuvre*'unun zengin açılımlarından türetilen tema'ları, ayrı ayrı seanslar halinde işlemeyi amaçlıyordu. Üç temel kitabın, yani *Les rois thaumaturges*'un (Sağıltıcı Krallar-1924), *Les caractères originaux de l'Histoire rurale française*'in (Fransa'nın Kırsal Tarihinin Özgün Çizgileri-1931) ve *La société féodale*'in (Feodal Toplum- ilk cildi 1939, ikinci cildi 1940) ana perspektifleri, sırasıyla 17 Haziran sabah (Le Goff, Graus, Tardits), 17 Haziran öğleden sonra (Bois, Hilton, Kellenbenz, Fossier, Le Roy Ladurie, Irsigler) ve 18 Haziran sabah (Pastor, Aymard, Patlagean, Cartier, Valensi, Goody, Grew) oturumlarının eksenini oluşturuyordu. 18 Haziran öğleden sonra yapılacak son oturumun ise, Bloch'u okumanın zamanımızdaki çağrışımlarını (*"Lectures de Marc Bloch aujourd'hui"*: Lohrmann, Kuchenbuch, Bonnassie, Burguière, -Gurevitch-, Smchmitt, Oexle) topluca gözden geçirmesi tasarlanmıştı.

Yukarıda saydığım eserlerden son ikisiyle Marc Bloch, (şu yıllarda ülkemizde de) "feodal *toplum*ların, Ortaçağ *toplum*larının tarihçisi" diye tanınıyor. Ama, 17 Haziran sabahının "İktidar ve Monarşi" tartışmalarına başkanlık eden *Girolamo Arnaldi*'nin (Roma Üniversitesi) işaret ettiği gibi, aslında o, toplumsal kertenin "siyasi iktidarın fonu"nu meydana getirdiğini hiç unutmamış; toplum ile monarşik güç arasındaki diyalektik ilişkiyi kavramış; aynı zamanda, çağları sülalelerin ya da bu sülalelerin başını çeken "kahraman"ların adıyla anma geleneğini reddederek, kendi tercihini, "dönemlerin toplumsal içeriğinin berraklaştırılması" yönünde kullanmıştı.

İşte *Les rois thaumaturges. Etude sur le caractère surnaturel attribue à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre,* bu nüanslı yaklaşımın en erken örneği olarak karşımıza çıkıyordu. *"King's evil"* veya *"le mal du roi"* adı verilen, kesin niteliğini modern tıbbın tanımla-

yamadığı bir rahatsızlığa karşı İngiliz ve Fransız krallarının sağıltma gücüne inanç, doruğuna James Frazer'ın *The Golden Bough*'unda (1923-1927) ulaşan bütün bir antropoloji-etnoloji literatürü doğrultusunda, uzun süre, çok eski kabile düzenlerine ait pagan inanışların basit devamı olarak yorumlanmıştı. Ama, diyordu Bloch, herhangi bir olayın "öncesi" anlamında "kaynağını" *(origins)* bulmak, "nedenlerini" *(causes)* göstermekle özdeş değildir ve -herhangi bir Osmanlı kurumunu, örneğin *timar*'ı, diğer Ortaçağ toplumlarıyla ortak bir maddi zemine değil de, Türk-İslâm uygarlığı içindeki öncellerine bağlamakla açıkladıklarını sanan milliyetçi tarihçilerimizin kulakları çınlasın!- kökenlere inmekle bütün sorular cevaplandırılamaz. Hattâ bu yüzden, birçok çağdaş tarihçi gibi *Jacques Le Goff* da, "orijin" deyimi yerine "türüm" *(genèse/genesis)* deyimini yeğliyordu. Peki öyleyse, bu çerçeve içinde, Le Goff'un tebliğinin başlığıyla söyleyecek olursak, "Kral Mucizesinin Türümü" neydi? Le Goff'a göre, kralların sağıltma yeteneğine inanç, Ortaçağ'da "bir krallık ideolojisi, bir ütopya" olarak, İngiliz ve Fransız hükümdarlarının gerek tek tek kendi toplumlarını yönetme ihtiyaçları, gerekse birbirleriyle rekabet ihtiyaçları sonucu adım adım geliştirilmiş, nihayet Güzel Filip (1368-1314) zamanında tamamen formel bir kuruma dönüştürülmüştü. 12. yüzyıl ortalarında bu inancın, "popüler kültür" denilen büyük akışa *yukarıdan aşağı* dahil edildiği görülebiliyordu. "Eski bir Arap atasözünün ifadesiyle, insanlar atalarından çok kendi zamanlarına benzerler" diyen Marc Bloch,[1] *Les rois thaumaturges*'de bunu sezmiş, ama ilkel kutsal krallık ile Ortaçağ arasında kesintisiz bir ilişki kuran düz-evrimciliğin etkisi nedeniyle, Le Goff ile aynı sonuca varamamıştı.

Ama acaba bütün bunlar, kralların kutsallığının ve büyüsel yetkelerinin hiçbir uzak kökeni olmadığı anlamına mı geliyordu? Alain Guerrau'nun *Le féodalisme: un horizon théorique* (Paris, 1980) başlıklı, oldukça kaprisli etüdünde kendisine ayrılan sayfalara bakılırsa, kitapları tam da bu konuyla ilgili olan, ama Almanca tebliğini ne yazık ki izleyemediğim *Frantisek Graus*'in[2] ardından söz alan *Claude Tardits*'e (Ecole Pratique des Hautes Etudes) göre, Avrupa'da Antikite ile Ortaçağ arasındaki kopukluğa karşılık, Afrika tarihinde böyle bir bağlantı mevcuttu ve "karşılaştırmacılığa dolaysız bir davetiye" çıkartıyordu. Sömürgeöncesi Afrika toplumlarının feodalizmi tanıyıp tanımadıkları hep sorulmuş, Marc Bloch'un kendi cevabı "hısımlık" ve himaye ilişkilerine dayalılığı" *("parentélisme, clientèlisme")* öne çıkarmak yönünde olmuştu ve bugün de böyle topluluklar daha çok bir "şeflik" *(chieftaincy)* kategorisine sokuluyorlardı. Peki ama, diyordum kendi kendime, Bloch gerek *Les caractères originaux*'da, gerekse *Cambridge Economic History*'nin birinci cildine yazdığı uzun makalede (bkz: aşağıda, not 9) Avrupa bağlamında, Galya-Roma köy şefleri zümresini gelecekteki manor lordlarının rüşeymi, yani proto-feodal bir zümre saymamış mıydı? Nitekim Tardits, Afrika'daki şeflik aşamasının, iç ve dış etkenlerin bir bileşimiyle, krallık aşamasına doğru geliştiğini söylüyordu: Kralın ticaret, zanaat üretimi, esirler, toprak, diğer doğal kaynaklar ve kadınlar üzerindeki giderek vergiselleşen "hak"ları,[3] henüz "halkın refahı için çalışmak, bu amaçla da biriken zenginliği zaman zaman dağıtmak"[4] ideolojisince kısmen frenleniyor; ancak sınıflaşma netleştikçe bu dağıtım eski kabile topluluğunun tamamına değil, sadece üst kesimine inhisar ediyor;[5] toprağın denetimi bu kesimde merkezileştikçe de "fiyef dağıtımı"na -yani sınıfsızlığın tam zıddı olan bir sömürü paylaşımına- yerini bırakıyordu. Bu içerik değişikliği (aynı olayı *Eski Türk Toplumu*'nda inceleyen Ümit Hassan'ın orada olmasını ne kadar isterdim!), "ataların onayı"nı almak zorundaydı ve işte bu noktada kral, henüz tanrı olmasa bile, "ata-tanrı"lar ile halk arasına "imtiyazlı aracı" kimliğiyle giriyor, rit'ler ve formüllerdeki belirsizliklerden yararlanarak kutsallığı gitgide kendi şahsında topluyor; (kandaşlık kurallarından bağımsızlığını simgelemek için, kızkardeşi ile cinsel ilişkide bulunması dahil) bütün "yüceltme teknikleri"nin habire ona yüklediği kutsallık, kralı artık halktan kesin bir şekilde ayırmaya yarıyordu. Geçmişte kavmini kötülükten koruma sorumluluğunu üstlenen ağa/şef/kral, şimdi, kutsallığının parçacıklarını "sağıltma mucizeleri" biçiminde tek tek kişilere bahşetmekle, bir bakıma, bir uçurumu işaretliyordu. Eski totemlerin soyundan gelen krallık sembolünün leopar olduğu bir bölgede, beyazlardan ve Hıristiyanlıktan yüzyıllar sonra, tâ 1962'de, kaldığı köyün şefi Tardits'i kahvaltıya çağırmış, uzun süre havadan sudan konuşmuş, ziyafeti çikolata ve şampanya ile tamamlarken nihayet baklayı ağzından çıkarmıştı: Komşu köyün şefinin leopar olduğu duyulmuştu; kendisi de gizliden gizliye çalışıyor, ama olamıyordu; acaba becerebilecek miydi? Kralı, antropologun verdiği, meslek ilkelerini bozmayan cevap rahatlatıyordu: Hiçbir fikri yoktu, ama önemli olan halkın neye inandığı değil miydi? Sanırım bu öykü, "sağıltma"nın da, başka her türlü "mucize"nin de, bir ideolojik hegemonyada örülerek "gerçekliğe" eriştiğini yansıtmaktaydı. Afrika'da, kralın ardında atalar, onların ardında da "çok daha uzaklarda kalmış bir birlik" vardı; Avrupa'da ise, bu en ilkel inanç katmanı ile Ortaçağ krallarının yakın ataları arasına Hıristiyanlık girmişti. Bu fark bir yana, işin özü her yerde aynıydı: Fransa cumhurbaşkanları da Panteon'u ziyaret ettiklerinde, politikalarını mezarların otoritesiyle desteklemeye çalışmıyorlar mıydı?

TARİHÎ MATERYALİZMLE "GİZLİ BİR İLİŞKİ"

Le Goff'un ve Tardits'in anlatımlarını birleştirecek olursak, mesele, tarihin düz bir evrimi değil, fakat zigzaglı, kesintili ve eşitsiz bir gelişmeyi içermesinde düğümleniyor. Ortaçağ krallığı, sağıltıcı yetkesine ilişkin "geleneği" ne sıfırdan "icat" etti,[6] ne de aynen geçmişten devraldı; belki hepsinden fazla, yerkabuğunda sonradan meydana gelen kırılmaların bazı tortul tabakaları üste çıkarması gibi bir "yeniden icat" sözkonusuydu. Toplumsal ıskalanın diğer[7]ucunda,

Bloch'un deyimiyle "çok eski bir tarımsal komünizmin" kalıntısı olan kollektif köy gelenekleri de, Kuzey Avrupa'nın yoğun ve killi topraklarını sürmek için gerekli ağır, tekerlekli sabana koşulacak öküz çiftlerinin ayrı ayrı köylü aileleri tarafından temini yoluyla, Ortaçağa özgü ek bir dirence kavuşmuyor muydu? Her iki olay, çözülme halindeki kabilesellikten ayrışan, ister şeflik/krallık katının, ister taban yaşantısının, somut zaman ve mekânlarda, sınıf mücadelesinin seyri, yeni dinlerin çıkışı, etnik karışımlar, vb. tarafından üstünbelirlenime uğratılışını önümüze getirmektedir.

Bu vargıyı; biraz daha genişletirsek, her türlü *"mentalités"* (zihnî yapılar) şekillenişinin, özünde bir sürdeterminasyon sorunu olduğu vargısını, iki dünya savaşı arasında Marc Bloch, kendi başına netleştirebilir miydi? Böyle bir örtük duyarlık, eserlerinde şüphesiz mevcuttur; ayrıca, benim kafamda bu soru, Bloch'un Tarihî Materyalizm ile "biraz gizli ilişkisi"ni (Guy Bois'nın ifadesi) deşmeyi zorunlu kılıyor. Literatürde bu konu, daha 1948'de Perrin tarafından kapsamlı bir tarzda ele alınmıştır.[7] Paris Kollokyumunda da, daha ilk günden *Charles Moraze,* O'nun Tönnies ve Weber gibi yazarlar hakkında "Marxizm-sonrası bir bilgisi" olduğuna, evrensel çözümlemelere yatkınlığının Werner Sombart'ın (bizde de, örneğin İ. Hüsrev Tökin'in *Türkiye Köy İktisadiyatı*'nı ve diğer *Kadro*'cuları çok etkileyen) dört ciltlik *Der Moderne Kapitalismus*'uyla erken bir tanışıklıktan beslendiğine dikkat çekmiş; *Krysztof Pomian,* dar-hukukî tarihçiliğe karşı Bloch'un üretim ve bölüşüm sistemini vurguladığını uzun uzadıya anlatmış; ikinci günkü *"Pouvoir et Monarchie"* başkanlık sunuşunda *Girolamo Arnaldi,* feodalizmi insan tabiatına aykırı bir anormallik diye toptan mahkûm eden Fransız Devrimi düşüncesinden daha çok, Marxizmin onu kölelik ile kapitalizm arasında (zorunlu) bir aşama olarak tanımlayışının, Bloch'taki izlerinin görülebileceğini kaydetmişti.

Ancak probleme en yoğun değinmeler, 17 Haziran öğleden sonrasının "Fransa'nın Kırsal Tarihi"ni "yeniden ziyaret" eden *("L'Histoire Rurale Revisitée")* oturumunda meydana geldi. De Gaulle'ü andıran upuzun boyu ve çehresi, her müdahalesini üç dilden tekrarlayan Eski Dünya nezaketiyle, bir dinleyicinin "on yıl önce ölmüş olduğu sanılan insanlardan" diye tanımladığı, Belçika Kraliyet Akademisi mensubu *Leopold Génicot*'nun "Yirmi dakikanız bittiğinde uyarırım, yirmi beş dakika dolduğunda tekrarlarım, gene sözlerinizi tamamlamazsanız ülkemin politikası olmasa bile ben saldırırım!" sözleriyle, gülüşmeler arasında başlayan seansta, işi ciddiye bindiren, Paris VII. Üniversitesi'nden *Guy Bois* oldu. Bois'ya göre, "yapay bir metodolojik sofistikasyon" değildi March Bloch'unki; ertesi gün *Gerhard Oexle*'nin (Hanover) de onaylayacağı üzere, Bloch "klâsik pozitivist yaklaşımdan radikal bir kopuşu" gerçekleştirmiş, "yöntem ile kavramın birliği" fikrine varmış, her şeyi "köken"lerinden başlayıp incelemeye düşkün Fustel de Coulanges'ların karşısına olgun biçimlerin kavranışından geriye dönen, "yapı"nın analizi ile "türüm"ün aydınlatılmasını özdeşleştirmeyen *"méthode regressive"*-ini çıkarmıştı. Bois, Marxizmin bu sıçramaya önemli katkısı olduğu kanısındaydı. *Les caractères originaux*'da March Bloch, Ortaçağ Fransa'sının kırsal dokusunu iki temel kavramın yardımıyla çözümlemekteydi. Doğal peyzaj (coğrafya, bitki örtüsü, orman-bataklık-tarla dengesi, vb.), iskân deseni ve üretim teknikleri birarada, *"régime agraire"*i (tarım rejimini) oluşturuyorlar; bunun üzerinde, tüm insan ilişkileriyle birlikte *"système sociale"* (toplumsal sistem) yükseliyordu. Bloch "üretim tarzı" terimini hiç kullanmadığı halde *"système sociale"*i aynı ihtiyaca cevap veriyor ve "feodal*izm*" kelimesini ağzına almadığı halde *"système seigneuriale"*i (senyörlük sistemi[8]) aşağı yukarı feodal üretim tarzına denk düşüyordu. Çünkü *"système sociale"* açıkça tüm toplumun temeli *("la base")* ve emek gücünün sömürülmesinin belirli bir biçimi *("une forme distincte de l'exploitation de la force de travail")* demekti. Nitekim Bloch'un *Cambridge Economic History of Europe*'un birinci cildindeki makalesinin[9] hemen ikinci paragrafı:

> "Senyörlük sistemi, ya da İngiltere'de bilinen adıyla manor sistemi, kelimenin gerçek anlamıyla köleliğe dayalı değildi. Hukukî statüleri ne olursa olsun, hattâ isterse bu statü serflik etiketini taşısın, bir *seigneurie*'yi meydana getiren köylüler, hiçbir bakımdan efendilerince beslenen ve emeklerinin tamamını ona vermeleri gereken insan-kılığındaki koşum hayvanları konumunda bulunmuyorlardı. Köylüler, kendi hesaplarına ekip biçtikleri ve genellikle babadan oğula devrettikleri tarlalarının ürünüyle geçiniyorlardı...

*"système seigneuriale"*i, kölelik ile: *Les caractères originaux*'daki bir diğer çok ünlü pasaj:

> "Bir toplumsal sistem, sadece iç yapılarıyla değil, doğurduğu tepkilerle de karakterize edilir... Tarihçiye... büyük ölçekli kapitalizm açısından grevler ne kadar doğal ise, senyörlük sistemi açısından da köylü isyanları o kadar doğal gözükür..."

ise, kapitalizm ile karşılaştırma yoluyla tanımlıyordu. Bloch'un araştırma doğrultusunun bu ana çizgisi, sessizlik içinde geçiştirilemezdi; zamanının Marxist tarih eserlerini biraz şematik de bulsa, March Bloch "Tarihî Materyalizmi bilmeden çağdaş anlamda toplumsal bilim yapılamayacağının farkındaydı."

Bu açık uyarılardan sonra Guy Bois'nın tebliğinin ikinci kısmı ampirik bakımdan çok daha nâzik bir konuya: Mâcon bölgesi dokümanları üzerinde kendi yaptığı araştırmalar temelinde, Georges Duby'nin aynı belgelerden hareketle 1953'teki devlet doktorası tezinde[10] ortaya attığı "feodal devrim" tanımı ve kronolojisinin sorgulanmasına hasredilmişti. Marc Bloch, artık köle olmayan, fakat bir lorda bağımlılık içinde bulunan köylülüğün ortaya çıkışını Ortaçağa geçişin özü saymakla birlikte, bu dönüşümün çok tedricî bir şekilde oluştuğunu düşünmüştü.[11] Duby ise, siyasal bir *"révolution féodale"* formülasyonuna varmış, fakat bunu sadece hâkim sınıf içindeki fiyef alıp verme ve vassallık ilişkilerinin olgunlaşmasıyla sınırlamıştı; Poly ile Bournazel'in *"mutation féodale"*i de

aşağı yukarı aynı anlama geliyordu.[12] Ama daha önce Bonnassie göstermişti ve şimdi Mâconnais *cartula*'larına daha yakından baktığında Bois da görmekteydi ki, 10. yüzyılda bile örneğin Cluny manastırı çevresindeki arazide "kölelik artık ekonomik açıdan değilse bile sosyal açıdan hâlâ çok önemli bir gerçek"ti: Toprak üzerinde bir "serbest tesahüp" *(freehold)* hiyerarşisi yayılıyor; başka bir deyişle, köylüler küçük çift'lerine henüz büyük beylerin üstün-mülkiyetinden devren tesahüp etme düzeyine düşürülmeksizin görece özgür varlıklarını sürdürüyorlar; buna karşılık bütün irili ufaklı *"allodium"* sahiplerinin bir veya birkaç veya daha çok kölesi olduğu da saptanabiliyordu. Köleliğin çöküşü 10. yüzyıl boyunca hızlanacak; küçük "serbest sahip"ler aynı süreç içinde bağımlı kılınacaktı. Bu tablo, alışılagelmişin tersine kölelikten tâyin edici çıkışı çok geç bir tarihe aktarıyor; Duby'nin siyasal devriminin ve keza -savaşanların, dua edenlerin ve çalışanların birbirlerini organik biçimde tamamladıklarını öne süren *"trois ordres"* (üç zümre) fikrinin sistemleştirilmesini içeren- ideolojik devrimin altına, onlarla zamandaş bir sosyal devrimi yerleştiriyordu.

Çok mu "cuk oturuyor"du bu çözüm? Her türlü gelişmenin bugüne kıyasla çok daha yavaş aktığı Ortaçağ'da, ekonomik temeldeki dönüşüm ile üstyapısal dönüşümlerin böyle bir senkronizasyonuna, daha baştan biraz şüpheyle mi bakmak gerekirdi? Orasını, Guy Bois'nın verilerinin yayınlanması ve bilim âleminin eleştirisine sunulması gösterecek. Öte yandan, Bois'nın tebliğinin ilk kısmına, kapanış konuşmasında *Jacques Le Goff*'un verdiği "Evet, Bloch Marx'a ve Marxime çok yakın olduğu izlenimini uyandırıyor, ancak hemen hiç kaynak zikretmiyor; Weber okuduğu açık, ama Marx'tan ne okuduğunu bilemiyoruz" şeklindeki cevabın, tatmin edici olmaktan çok uzak düştüğünü belirtmeliyiz.

FEODALİZM KONUSUNDA TÜRK TARİHÇİLERİ İÇİN DERSLER

Kölecilikten ne zaman -Batı Roma'yı esas alan ve klâsik görüşe daha yakın olan Wickham'ın[13] ifade ettiği gibi, daha M.S. 2.-4. yüzyıllarda mı, yoksa Bois'nın yeni tezi doğrultusunda, tâ 10. yüzyılda mı- ve nasıl -Dockés'le birlikte, illâ büyük ayaklanmalarla, içine "bilinç" unsurunun girdiği fırtına halindeki kitlesel dalgalarla mı[14], yoksa, ardında günlük, sıradan ve spontane bir sınıf mücadelesinin yattığı[15] belki ayrıca gösterilebilecek olan ekonomik verimsizlik koşullarının, büyük toprak ve köle sahiplerini işletme biçimlerini değiştirmeye zorlayıcı baskısıyla mı[16]- çıkıldığını bir yana bırakırsak; onun yerini alan feodalizm ya da Ortaçağ düzeni, hangi özelliklerle belirleniyordu acaba? Marc Bloch ile ilgili hemen her tartışma, makale veya sempozyumda kaçınılmaz olduğu üzere, bu tema Paris Kollokyumunda da geniş yer tutuyor; yukarıda kaydettiğim gibi, Guy Bois, emeğin toplumsal varlığının kölelikten de, ücretli işgücünün de farklı bir biçimi olarak bağımlı köylülüğün vurgulanmasında Bloch'tan kolayca destek bulurken, feodalizm sorunsalına ilişkin çağdaş düşünüşün diğer tipik yönleri, Hilton, Bonnassie, Kuchenbuch, Pastor ve Patlagean tarafından sunuluyordu.

17 Haziran öğleden sonra oturumunda, Génicot'un "onu tanıtmaya gerek yok" cümlesiyle kürsüye çağırdığı *Rodney Hilton*'un hareket noktası, Bloch'un 1936'da hazırladığı ders notlarıydı. 1960'larda *Seigneurie française et manoir anglaise* başlığı altında yayınlanan bu notlar, Hilton'a göre, bir yönüyle, tarımsal kapitalizmin kökenlerine ilişkin savaş-sonrası tartışmaları (örneğin, Sweezy ile Dobb arasında başgösterip genişleyen "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş" tartışmasını ve 1970'lerin sonlarında *Past and Present* sayfalarında patlak veren, şimdi de aynı adı taşıyan bir kitapta toplanmış bulunan "Brenner Debate"i) hatâlı bir hipotezle de olsa haber vermekteydi. Hilton, Bloch'un gerek *seigneurie*'yi, gerekse *manor*'u sadece ekonomik yapılar değil, fakat aynı zamanda "egemenlik kümeleri" olarak değerlendirmesine büyük önem atfediyordu. Manor'un tabanını küçük köylü ekonomileri oluşturuyor ve köylü ile lord arasındaki ilişkiler hatırı sayılır bir "zor unsuru"nu içeriyordu. Bu sezgiler, Paul Vinogradoff'un *Villeinage in England*'ında (1892) mevcuttu; ancak zamanla, kâh gerçek toplumsal çelişmelerin üzerine ideolojik bir sünger çekme ihtiyacı yüzünden, kâh *demesne/réserve"* adı verilen lord işletmesi hakkındaki kaynak zenginliğine karşılık köylülerin kendi hane ekonomilerini belgele(ye)memelerinin doğurduğu deformasyon yüzünden, unutulmuş vaya unutturulmuşlardı. Dolayısıyla, ister Peder Raftis'in "Toronto Okulu'nun *"trois ordres"* ideolojisini köy düzlemine uyarlayıp, zengin-orta-yoksul köylülerin organik bütünlüğüne dayalı bir kırsal uyum âlemi betimleme girişimlerine karşı: ister sırf *demesne* üzerinde yoğunlaşan teknisist verimlilik araştırmalarına karşı; ister "sınıfsız" bir Ortaçağ demografisi inşa etmeye yönelik Neo-Malthusien eğilimlere[17] karşı, BLoch'u döne döne okumanın tedavi değeri hâlâ geçerliydi. Bununla beraber, *-Guy Bois*'nın kendi tebliğinde hatırlattığı gibi- Fransa örneğinde *"réserve"* işletmeciliğinin yerini rantiyeliğin almasının, aristokrasinin hem krallık, hem köylülük karşısında siyasî bakımdan zayıflamasıyla nasıl elele gittiğini çok iyi bilen Bloch, İngiltere'deki benzer süreci: Monarşi karşısında manor'un "egemenlik kümesi" olmaktan çıkmasını, manor içinde kulakımsı bir *"yeomen"* zümresinin doğmasını, lordların rantları kendi güçlerine dayanarak toplayamaz hale gelip bir "senyörlük gelirleri krizi"ne düşmelerini[18], böylece 16. yüzyılda İngiliz tarım kapitalizminin o klasik "toprak sahibi-kiracı çiftçi-tarım işçisi üçgeni"nin belirmesini...aynı yetkinlikle çözümleyememişti. Dolayısıyla, Bloch'un, İngiliz manor tipinin kapitalizmin gelişmesi üzerinde "geri bıraktırıcı" bir etki yaptığına ilişkin önermesini, günümüzde değiştirmek gerekiyordu.

Fransız bilim adamlarının, Duby'nin öğüdüne karşın toplumsal tarih ile uğraşmakta ısrar edenlerinden, *Pierre Bonnassie*'ye (Toulouse Üniversitesi) göre, "Serfliğin Tarihçesi Olarak Marc BLoch"un, henüz 25 yaşındayken yaptığı ilk çalışmadan tâ ölümüne kadar merkezî ilgilerinden bi-

rini, belki de başlıcasını oluşturan, Ortaçağ köylüsünün kişiliğinde köleliğin (ve hukukî kalıntılarının) mı, yoksa değişik bir sosyo-ekonomik içeriğin mi ağır bastığı sorunu, aynı zamanda Bloch'u hedefliyen en şiddetli hücumların sahnesiydi. Gerçekte, Bloch'un konuya ilişkin makalelerinde de[19] içsel bir çelişme sözkonusuydu: Serflik tanımında bir *sınıf karakteri* mi, *tâbiyet ilişkilerinin kişiselliği* mi esas alınacaktı? Birinci anlayış doğrultusunda Bloch, Ortaçağ serflerinin (1) Antik kölelerin dolaysız devamı sayılamıycaklarını, (2) aralarında köle-kökenlilerin çok azınlıkta kaldığını, (3) uzun vâdede, o köle-kökenlileri de "özgür *manse*" sahibi çoğunluğun belirlediği bir genel bağımlı köylülük kategorisi içinde erittiklerini, (4) böylece, kesin olarak 10.-11. yüzyıllarda -Duby ile Poly ve Bournazel'in *"révolution féodale"* veya *"mutation féodale"*lerinin çağında- "yeni bir sınıf" kimliğine büründüklerini vurguluyordu (Bonnassie zikretmedi ama, Bois'nın koyduğu çerçevede, bu "yeni sınıf" tema'sı açısından Bloch, Engels ile aynı çizgide yürümüyor muydu?). Nihayet (5) serflik sınıf olarak varlığını devrime kadar sürdürecekti. İkinci anlayış doğrultusunda ise, geçmişteki köleliğin *mainmorte*, *chevage*, *formariage* ve *charte de franchise* gerekliliği gibi formel izleri, Bloch'un serflik kavramında -fakat artık bu bir tanım mı, yoksa bir betimleme mi oluyordu?- belli bir yeri korumaktaydı. Leon Verriest gibi (dikkat ediniz!) *hukuk* tarihçileri, "dar formalist" bir serflik tanımını sadece bu ikincil özelliklerle örüyor ve Bloch'un "geniş" yorumunun karşısına dikiyorlardı.[20] Ne var ki, ayrıntılarda yapılabilecek bütün düzeltmelerle birlikte, en yeni bulgular dahi, Bloch'un "daha çok özgür köylülükten gelen yeni bir sınıf" tezini doğrulamaktaydı.

18 Haziran öğleden sonra oturumunda, Bonnassie'den önce konuşan -feodalizm üzerine önemli bir derlemenin editörlerinden[21] *Ludolf Kuchenbuch*'un analizi de buna çok yakındı: "Senyöriyalizasyon"u antagonist bir sınıf ilişkileri sisteminin derinleşmesi, köylülük üzerinde lordluk tahakkümünün adım adım tesisi süreci olarak kavrayan Kuchenbuch, Tardits'i dinlerken hatırladığım "bir köy şefleri kastı olarak Galya-Roma aristokrasisinin...manor lordluğuna dönüşmesinin kolaylığı" gözlemine[22] geri dönüyor; feodal sınıflaşmanın "değişik kaynaklardan gelip aynı noktada buluşan" patikaları içinde, angaryaların (emek-rantın) değil, eski hür köylülerden sızdırılan vergirantın (neredeyse kendi terminolojimle "kabileden feodalizme geçişin" diyeceğim) "artı-ürüne elkoymanın başlıca biçimini meydana getirdiğini" savunuyordu.

Arjantin mültecilerinden, halen Madrid'deki Complutense Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapan *Reyna Pastor* için de, "feodalizmi/feodalizmleri tasvir ve tasnif etmenin ampirik yöntemleri", "bir *sistem* tanımından uzak kaldıkları için"yeterli değillerdi. Pastor, "10.-12. yüzyıllarda Kastilya'da ve Leon'da Feodalizmin Türümü"nü, "hâkim sınıf içindeki siyasî ilişkilerden, üretim ilişkilerine geçerek", "tabandaki toplumsal ilişkiler, aristokrasi ile köylülük arasındaki çelişme açısından" anlatmaktan yanaydı. "Köy topluluklarının tepesine senyörlerin oturması", "hür köylülerin, ister tek tek, ister gruplar halinde lordlara bağımlı kılınması", "serfliğin çeşitli hukukî altkatmanlarının giderek silinmesi ve homojenleşmesi", "aristokrasinin yargı yetkilerinin genişlemesi", bütün bunlardan sonra "tipik vassallık bağlarının resmîleştirilmesi" süreçlerinin, nüfus sıklığı/seyrekliği, İspanya'nın Müslüman kesimlerine yakınlık/uzaklık, dolayısıyla askerî komutanlığın önemi/önemsizliği koşullarında, farklı tempolarda ve dalgalar halinde seyri, Pastor'un tebliğinin somut zenginliğini meydana getiriyordu[23].

Son olarak, hacimli ve çığır açıcı kitabıyla olsun[24], makaleleriyle olsun[25], Bizans tarihçiliğinin öndegelen isimleri arasına yerleşen *Evelyne Patlagean*'a bakılırsa, feodalizmin yeryüzündeki kapsamı hakkında Bloch'un somut teşhislerini bugün aşabilecek durumda olmalıydık. Kollokyumun ikinci gününde *Arnaldi*, Henri Berr gibi komparatistlerle birlikte çalışmasına ve lybyer, Deny gibi Oryantalistlerle arkadaşlığına rağmen, Bloch'un kendini "Avrupa-ölçekli karşılaştırmalar" ile sınırladığına ve *"bizim* feodalitemizin orijinallikleri" konusunda çok duyarlı davrandığına dikkat çekmişti. 18 Haziran sabahı ise, Bloch'un söyleminde Bizans'ın hiç yer almamasına itiraz eden, Patlagean oluyordu. "Feodal sistem, zaman ve mekân içinde tikel bir olgu değildi; Bloch ise onu sadece Avrupa mekânında incelemişti, çünkü kendisi çok Avrupalı bir bilince sahipti: Kendi kendini sorgulamayan, muzaffer bir Avrupa, çok çok, Avrupalılaşmakta başarılı bir Japonya'nın kendisine benzediğini kabul edebiliyordu." 1920'ler ve 1930'larda Bloch, Polonya ve Rusya tarihini bilen az sayıda meslekdaşıyla tanışmıştı; ilişki kurduğu Bizantinist ve Balkanistler ise daha da azdı; üstelik o sıralarda Bizans tarihçiliğine adetâ "tarihin nasıl yazılmaması gerektiği"ne örnek gösterilebilecek bir kuru akademizm hükmediyor, yeni bir neslin ilk örneklerinden Ostrogorsky yayın hayatına henüz giriyordu. Elindeki kısıtlı verilerden hareketle Marc Bloch, "insanlar arasındaki karşılıklı yükümlülük ilişkilerinin, kişisel inisiyatife ve taahhütlere dayalı *("contractuel")* mahiyeti"ni feodalitenin özellikleri arasına yerleştiriyor, bu da derhal Rusya ile Bizans'ın dışlanması sonucunu veriyordu. Bir Bizans feodalizminden söz edilmesine Bloch'un başlıca itirazı, herhalde, "İmparatorluk gücünün feodalleşme eğilimini frenlediği" şeklinde olurdu. Peki ama, bu modele sadık kalmak zorunda mıydık? Bizans'ta, fiyef alıp vermeye dayalı askerî hiyerarşi ilişkilerini düzenleyen, doğrudan doğruya devlet idi; Bloch'ta ise, "feodal devlet" kavramı *yoktu* ve bu eksiklik, "karşılaştırma alanının doğudaki sınırı"nın Batı Roma'nın bittiği yerde çizilmesine yol açıyordu.

"BLOCH DEVRİMİ"NDEN HÂLÂ YOKSUNUZ

Böylesine ilginç ve doyurucu bir Kollokyumu, Türkiye'den ve Türk tarihiyle uğraşanlar arasında bir tek benim -o da tesadüfen- izleyebilmiş olmamı, burada övünçle değil, üzüntüyle kayde-

diyorum. Evet, bırakalım ülkemizi; Paris'te Yaşayan bilim adamlarımızdan, olsun, Şarkiyatı ile ünlü Fransa'nın *Tarih ve Toplum* sayfalarında tanıtılan Türkologlarından olsun herhangi biri, Marc Bloch Kollokyumu'nda konuşmacı olarak da, dinleyici olarak da mevcut değildi. Bu, sadece finansman zorluklarını değil, ampirisizmin körklediği ve ampirisizmi körükleyen bir aşırı-kompartımanlaşmanın olanca zararlı etkilerini de yansıtıyor. Oysa Marc Bloch'u okuyup tartışarak, zengin bir malzeme birikimiyle somutlanmış büyük bir entellektüel serüvene katılmanın, *genel yöntem* açısından kazançları ne büyük olabilirdi! Dahası, feodalizm sorununa dar-hukukçu bir yaklaşım, kuru belgecilik, kurumsal köken arayışlarına düşkünlük, formalist bir serflik tanımı, manor'un esasını *demesne*'in oluşturduğu saplantısı, Erken Ortaçağ'dan itibaren angaryanın sönüşünden habersizlik vb., Türk tarihçiliğine bugün de damgasını vuruyordu. Kaldı ki, bizim de onlara vereceklerimiz vardı: Bizans'a ilişkin tartışma ve ölçütler ile Osmanlı'ya ilişkin tartışma ve ölçütlerin paralelliğinden habersizdiler, örneğin; ya da, Ömer Lütfü Barkan fî tarihinde *Annales*'e içinde fiyatlar ve nüfus hareketleri geçen bir yazı yazdı diye, aslında *Annales* yöntemlerine taban tabana zıt bir espri taşıyan bu Romantik restorasyonisti, kırk küsur yıldır *Annales* ekolünün Türkiye'deki temsilcisi sanıyorlardı.

18 Haziran sabah oturumunun bitiminde, *Lucette Valensi*'nin "Marc Bloch'un *oeuvre*'ünün Ortadoğu incelemelerindeki etkisinin zayıflığı" hakkındaki saptaması münasebetiyle, birkaç cümlede toparlamaya çalıştığım gibi: Bir bakıma, tamamen doğru değildi bu; Türk tarihçilerinin *bazıları* arasında, Osmanlı toplumsal düzeninin niteliğiyle ilgili tartışmalarda, sık sık Bloch'un görüşlerine atıfta bulunuluyordu. Kanımca, Bonnassie'nin ve Patlagean'ın da gösterdikleri üzere, böyle bir tartışma açısından Bloch'un iki yanı sözkonusuydu. Bir taraftan, *Feodal Toplum*'u kendine özgü *ambiance sociale totale*'iyle (tüm toplumsal atmosferiyle) tanımlamak gerektiği (ki bu bakımdan, *"systéme sociale"* üretim tarzını tam karşılamadığı, üstyapıları içererek fazla spesifikleştiği düşünülebilirdi) imâsı, hiçbir Avrupa-dışı feodalizmin karşılayamayacağı kadar sert bir ölçüt getiriyordu; nitekim Türkiye'de Bloch'un bu yönüne sarılanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun feodal olmadığı iddiasındaydılar. Diğer taraftan, yukarıda Bois'nın, Hilton'un, Pastor'un, Kuchenbuch'un, vb., ağzından nakledilen her şey, Bloch'un, Avrupa ortaçağ toplumunun temel çelişmesinin *bütün köylü toplumlarına özgü bir antagonizma* olduğunu sezdiğine işaret ediyordu; üretim ilişkileri düzlemindeki bu ölçüt, Osmanlı toplumunun da feodal sayılmasını beraberinde getirirdi. Ama bütün bunlar bir yana; tartışmanın her iki tarafında da Bloch ile uğraşanlar, Türk tarihçilerinin kaçta kaçıydı? Resmî kurumlarımıza, hâlâ milliyetçi dogmaların etkisiyle her türlü evrenselci perspektiften ödü patlayan, karşılaştırmalı tarih formasyonundan yoksun, pozitivist, ampirisist bir belge transkripsiyonculuğu hâkimdi. Başka bir deyişle, Krysztof Pomian'ın betimlediği "Bloch Devrimi", henüz Türk tarihçiliğinin yanına uğramamıştı; bunun en hafif sonucu, cansıkıcı bir duraganlık oluyordu.

[1] *The Historian's Craft* (New York, 1963), s.35.

[2] *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger* (Merovenjler Döneminde Halk, Kral ve Aziz - 1965); *Lebendige Vergangenheit. Uberlieferung im Mittelalter und in den Vorstellungen vom mittelalter* (Yaşayan Geçmiş. Ortaçağ'da ve Ortaçağ Tasvirlerinde Gelenek - 1975).

[3] Benzer bir anlatım için, bkz: H. Berktay, *Kabileden Feodalizme* (1983), Bölüm II, özellikle II. 6.

[4] İlkel komünalliğin törensel canlandırılışı açısından, krş: Kuzey Amerika kızılderililerinin "potlatch" âdeti; Orta Asya Türkleri'nin "şölen"leri.

[5] *Dede Korkut Kitabı*'nda anlatılan "Dış Oğuz'un İç Oğuz'a İsyanı", İç Oğuz beyi Salur Kazan'ın otağının her yıl tekrarlanan geleneksel yağmasına bir seferinde Dış Oğuz *beylerinin* yetişememeleri yüzünden çıkar. Aynı aşamaya gelindiğini görüyoruz.

[6] Bu kavramlar için, bkz: Eric Hobsbawm ve Terence Ranger (der.), *The Invention of Tradition* (Cambridge Univ. Press, 1983).

[7] "L'Oeuvre historique de Marc Bloch", *Revue Historique*, CXCIX, ss. 161-188.

[8] Bu deyim, senyörlerin hâkim olduğu sistem anlamına değil, senyörlük *birimi* etrafında dönen sistem anlamına geliyor. "Senyörlük" diye çevirdiğimiz *seigneurie*, İngilizce'deki *manor*'un karşılığıdır.

[9] "The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions", *CEHE*, I (2. bas., 1971), s. 235.

[10] *La société aux XIe et XIIe siécles dans la région mâconnaise* (Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales; 2. bas., 1982).

[11] Bkz: "How and Why Ancient Slavery Came to an End"; *Slavery and Serfdom in the Middle Ages: Selected Essays by Marc Bloch* (University of California Press, 1975) içinde, ss.1-32.

[12] Jean-Pierre Poly ve Eric Bournazel, *La mutation féodale, Xe-XIIe siécles* (P.U.F, Nouvelle Clio dizisi, 1980).

[13] C.J. Wickham, "The Other Transition: From the Ancient World to Feudalism", *Past and Present*, No: 103, May 1984.

[14] Bkz: Pierre Dockés, *Medievel Slavery and Liberation* (University of Chicago Press, 1982; orijinali: *La Libération médiévale*, Flammarion, 1979). Bu kitap, 1968 işçi ve öğrenci ayaklanmaları "model"inin fazlaca etkisinde kaldığı gerekçesiyle çokça eleştirilmiştir.

[15] Marx'ın "kendi kendine sınıf"/"kendisi için sınıf" ayırımıyla kabul, Althusser'in felsefî düzeyde teyit ettiği; G.E.M. de Ste. Croix'nın *The Class Struggle in the Ancient Greek World*da sadık kaldığı ve uyguladığı bu fikir, aralarında Hobsbawm'ın da bulunduğu diğer bazı tarihçilerin, sınfların varlığı için bilinç unsurunun varlığın şart sayma tavrına ters düşüyor.

[16] Bkz: dipnot 11'deki kaynak.

[17] Çeşitli örnekler için, bkz: Richard M. Semith (der.), *Land Kinship and Life-Cycle* (Cambridge University Press, 1984).

[19] Tekrar bkz: dipnot 11'deki kaynak.

[20] Bloch ile Verriest'in tutumları arasında, aynı doğrultudaki bir diğer karşılaştırma için, bkz: Rodney Hilton, "Introduction"; *Thi Transtion form Feudalism to Capitalism* (New Left Books, 1976) içinde, s.14.

[21] Ludolf Kuchenbuch ve Bernd Michael, *Feudalismus. Materialen zur Theorie und Geschichte* (Frankfurt, Ullstein, 1977).

[22] Bkz: H. Berktay, *Kabileden Feodalizme*, s.268-69.

[23] Aynı konuda, Pastor'un yayınlanmış bir makalesi için, bkz: *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siécles)* (Ecole Française de Rome, Palais Parnèss, 1980) içinde, ss. 193-216.

[24] Pauvreté économique et pauvreté sociale á Byzance, 4e-7e siècles (paris, 1977.

[25] Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance (Variorum Reprints, Londra, 1981).

Selâhattin Âdil Paşa (1882-1961)
17. Kolordu Kumandanı - İzmir 1917

Cumhuriyetin İlânına Karşı Çıkan "Gerici" Bir General

Artık ne Milli Misak andlaşması, ne Sivas Kongresi kararları ne de dünyadaki rejimlerden hiçbirisine uymayan fakat "biz bize benzeriz" formülü ile tesbit edilmiş ve zamanla bütün gücü başkanlığa geçmiş olan "B. M. Meclisi Hükûmeti"ne son verilerek cumhuriyet ilan olunmuştu. 29/X//1923

Bütün millî hareketler sırasında meydana gelen olayları, değişiklikleri izlemekten doğan fikir ve kanaatlerim sebebiyle şahsî hâkimiyetle yönetimin birleşmesinden ürkmüştüm. Öteden beri, özellikle Latin Amerika devletlerinde görülen ve bugüne kadar devam eden kişisel ihtiraslar sonucu kişisel tahakkümlere yolaçan bir rejimden ziyade, İngiltere'de yüzyıllardan beri uygulanan veya çok kısa bir zamanda memleketi ilkel halinden büyük ve kuvvetli bir devlet durumuna geldiğine tanık olduğumuz Japonya'daki hükûmet şekline benzer bir meşrutiyet idaresinin sosyal, moral, dinî ve geleneksel birçok cihetlerden milletimize daha uygun olduğu fikrinde idim. Hatta o günlerde genelkurmay başkanlığı binasında [Ankara eski tarım okulu binası], kendilerine karşı büyük saygı ve sevgi beslediğim Fevzi (Mareşal Fevzi Çakmak) ve Kâzım (Karabekir) Paşalarla yaptığımız bir görüşmede bu görüşümü açıkça ve etraflı bir şekilde tartışmıştık.

Vatanın hayat ve geleceğinden başka herhangi bir kişisel düşüncenin etkili olmadığı bu görüşme sırasında her iki rejimin fayda ve zararları ve tarihteki örnekleri bahis konusu olmuş ve ben sonunda "Allah millet için hayırlı etsin, isterseniz beni gerici sayınız" diyerek kendilerinden ayrılmıştım.*

Hayat Mücadeleleri-Selâhattin Âdil Paşanın Hatıraları (İstanbul: 1982), s.407-8. (Bu kitap hakkında, Mete Tunçay'ın bir tanıtma ve eleştiri yazısı, *Somut* dergisinin 13 Şubat 1983 tarihli sayısında çıkmıştır.

* Türk toplumunun yüzyıllar boyu devam eden, gelenekleri ve âdetleriyle toplumda yerleşmiş ve alışılagelmiş bir yönetim sisteminden, tanımadığı ve alışık olmadığı yeni bir sisteme geçişinde, bu sistem için gerekli olan maddî ve manevî müesseselerin kurulmamış olmasının ne kadar sakıncalı olduğu, 1923'de ilkokul sıralarında bulunan ve olayların akışını günü gününe izleme imkânı bulan bizim yaştaki insanlar için bugünkü duruma baktıkça, rahmetli paşanın birçokları için belki biraz yadırgama hissi yaratan bu düşünce ve kanaatine saygılı kalmamak elde değil gibi görünüyor.

[Kitabı basıma hazırlayan Enver Koray'ın veya merhumun oğlu Semuh Âdil'in notu.]

Molla Lûtfi'nin Mizah ve Hiciv Yönü

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

XV. yüzyılın yetiştirdiği Molla Lûtfi, kişiliği, bilgisi, firaseti, kısaca hayatı bakımından çağdaşlarına göre başka bir özellik taşıyan ünlü bir bilim adamıdır. Bu yazıda onun mizah ve hiciv yönü üzerinde durmak istiyorum. Kendisine cevap vermeye gücü yetmeyen kişilerce, uydurma bir suçlamaya dayanarak onu öldürtmeye kadar varan taşlamaları, nükteleri aslında biraz iğneli bir şaka olarak değerlendirilebilir. Ama zayıf, zekâsız insan kini hoşgörüden ve bağışlamadan yoksundur, çağlar boyunca.

Molla Lûtfi, konusu bakımından bir bilim dalı olan *firaset ilmi*'nden de anlamaktadır. Bu ilim, sayesinde kişi, insanın dış görünüşünden, demek ki âzasından, biçiminden ve kılık-kıyafetinden onun ne huyda, ne meslekte bir adam olduğunu çıkarabilir.[1] Taşköprizade, Molla Lûtfi'nin firaseti hakkında şu hikâyeyi anlatmaktadır: Onun şaşılacak tarafı şudur. Bursa'da müderris olduğu zamanlarda bir gün arkadaşlarıyla birlikte Uludağ civarında, bir pınara gittiler; oturdukları zaman, köylülerden bir adam geldi, elinde hayvanının yuları ve boynunda yem torbası vardı. Sudan içti, sonra sırt üstü yattı. Molla Lûtfi bir süre düşündükten sonra arkadaşlarına dedi ki: Bu adam, İnegöl kasabasındandır, hayvanını kaybetmiştir ve aramaktadır. Sonra yine bir müddet düşündü ve bu adamın adı Sevindik'tir dedi. Sonra yine bir zaman düşündü, dedi ki: Onun torbasında yarım ekmek, bir parça peynir ve üç soğan vardır. Arkadaşları buna şaştılar, onun bu hükmüne. Sonra adamı çağırdılar, sordular:

— Neredensin sen?

— İnegöl'denim, dedi.

— Burada ne arayorsun? dediler.

— Dağda kaybettiğim hayvanımı arıyorum, dedi.

— Adın nedir, deye sordular, *Sevindik*, dedi.

— Torbanda ne var? dediler.

— Fukara yiyeceği deye cevap verdi.

Torbayı açtılar; içinde yarım ekmek, bir parça peynir ve üç soğan vardı; Molla Lûtfi'nin söylediği gibi. Hayrete düştüler, hem çok. Gerçekten de bu şaşılacak bir şeydi. Eğer ben bunu, sözüne inanılır kimselerden işitmeseydim inanmazdım. Allahu Taâlânın kullarında esrar vardır, bunu başkaları bilemezler.[2]

Molla Lûtfi'nin yeri gelince dilini tutmadığı, büyük-küçük demeden, makam, mevki gözetmeden hicve kadar varan nükteler yaptığı; bu yüzden, kendisine zındıklık isnat edilerek öldürülmek istendiği yolunda hemen bütün kaynaklar bir-

leşmekte ve onun bu özelliğine tanıklar vermektedirler.

Şakayık-ı Nu'maniyye, çağının tumturaklı üslûbunu kullanarak, bu yolda şunları yazmaktadır:[3]. Mevlânâ Lûtfi, kendisinin akran ve emsaline, hattâ büyük bilginlere, geçmişteki şerefli kimselere dil uzatıp, incitme yayından küstahça oklar yağdırır ve yakışık almayan temelsiz sözlerle gönüllerini kırardı. Bütün bilginler onun açtığı dil yaralarından yaralanıp kendilerini incitmelerinden sakınır ve yakınırlardı. O dili çözük, su gibi akıcı ve pervasız olan Molla Lûtfi, bilginlerin başı olan kişiler hakkında onları kötüleyip çekiştirmek yolunda, dil uzatıp kendilerini alay diliyle inceden inceye donatır, akran ve emsalinin her birine uygunsuz ve meydana çıkmasından korktukları ayıplar isnat eder; soğuk ve nekre sözlerle onları birbirine kattığından ötürü bütün büyük bilginlerin en önde gelenleri kendisine tâ içlerinden düşman kesilmişlerdi. Büyük âlimlerin kendisiyle şekerrenk olmasına, çağdaş olduğu kimselerin kin ve kıskançlık zehirleri de katıldığından her iki fırka birleşerek Molla Lûtfi'yi zındıklık isnadı ağusuyla helâk edüp ortadan kaldırmağa kesin karar verdiler.

Lâtifî'ye göre lâübali ve delişmen olduğundan bilginler arasında *Deli Lûtfi* demekle belli idi. Ve meclislerde, büyük bilginlere ve ileri gelenlere, yerine göre ve münasebet düşürerek acib nükteler ve güzel lâtifeler ederdi.[4] Onun ayrıca tımarhaneye girdiği de, Sinan Paşa'nın kardaşı Ahmet Paşa tarafından Fatih Sultan Mehmed'e yazılan şikâyet mektubunda yazılıdır.[5]

Âşık Çelebi de onun dili-uzun ve *ulema donatmakta* 34 akranından ileri olduğunu, kimi toplantılarda, diliyle incitip gönüllerini kırdığını, tahkir edip küçümsediğini, kimini de eliyle incitip yazdıklarını ve *ta'lika*'larını[6] red ve tezyif ettiğini yazıyor.

Kınalızade Hasan Çelebi, onun için kullandığı kelimeler başka olmakla birlikte, Molla Lûtfi'nin dili hakkında söyledikleri aynıdır. O da diyor ki 'onun sözlerinin şimşeği bakanların gözlerini kamaştırdığından başka âlimler, fâdıllar, beyler ve vezirler, onun heybet ve saldırışından ok yimişe dönerler ve korkarlardı. Şefkatli görünen öğütlerle zamanın büyüklerine ve ileri gelenlerine dil uzattığından her birinin intikam bayrakları dalgalanmağa başlamış ve alçaklara düşüp horlanmasını ve başına gelecek belâları gözler olmuşlardı'.[7]

Sehi Bey *Heşt Behişt*'inde 'Divane kişi idi. Mevâli arasında *Deli Lûtfi* demekle belli idi. Lâtife babında ihtiyarı olmayup kimi genekse donatup her kişi hakkında gariyabat[8] söylerdi, diyor[9].

Selimname'de şu anlatılmaktadır: Bir gün yanında[10] ata binmiş giderken Padişah süal ettiler ki Molla Tokatlı Lûtfi, sizin üstadınız imiş, onun ilmi ve fazlı ma'ruf iken katline sebep ne oldu? Molla, demiş ki, akranının kıskançlığı belâsına uğradı. Hoş yaratılışlı, şakacı ve nadire[11] söyleyici kimesne idi. Çoğu zaman halkı donatırdı, şirin lâtifeleri düşerdi. Böyle iken kimseye vücut vermezdi, *güle*[12] adamdı, ol cihetten duşmanı çoğalup üstün geldiler ve iftira ile helâkine çalıştılar. Molla Lûtfi'nin şuhluğu bir mertebede idi ki kimi kez bâzı lâtifeler uydururdu; işiden uydurulduğundan şüphe etmeyüp gerçek sanurlardı.[13]

Tâcü't-Tevârîh, bilgisinin büyüklüğüne ve dirinliğine gururu olup akranına, hattâ geçmişte gelenlere dil uzattığından dolayı âlimlerin düşmanlığına ve nefretine uğramıştı, bu yüzden de bunlar öldürülmesine kasd edüp kendisine zındıklık ve kâfirlik yorularak öldürttüler, deye yazıyor.[14]

II.

Nükteleri.- Fatih Sultan Mehmed'in hâfız-ı kütüb'ü olan Molla Lûtfi onunla çoğu zaman huzurunda musahabeler yapar ve münasebet düştükçe aralarında çok şakalaşmalar ve konuşmalar olurmuş. Rivayet ederler ki bir gün Sultan Mehmed bir kitap murad edinüp kitaphaneye gelmiş. Molla Lûtfi'ye hitab edüp

— Bana şu kitabı alıver, deye buyurmuş. Kitap bir yüksek yerde bulunup eli kitaba ermedi. Kitapların önünde yerde bir mermer yarçası taş yatıyormuş. Mevlânâ Lûtfi o taşa basup kitabı alup padişahın eline vereyim, demiş iken Sultan Mehmed merhum incinüp

— Hay neyledin? Ol taş Hazreti İsâ aleyhisselâmın mevlididir[15], o taş üstünde doğmuştur, dedi. Molla Lûtfi, nesne demeyüp kitaphanede hızmetine meşgul olup hızmet ederken kitapların üstüne örtülmüş bir köhne bez parçası görür; güveler yimiş, delik-deşik eylemiş; üstü kapkara toz olmuş, yatur. Naziklik ile ol beze iki elinin parmağı ucuyla edep ve ihtiramla yapışup ol bezi götürüp i'zaz ve ikram üslûbunda Sultan Mehmed'in oturduğu yerde dizi üstüne kor. Sultan Mehmed bunu göricek bîhuzur olup

— Bunu benim üstüme neye getürdün? deyicek Molla Lûtfi.

— Devletlû Padişah, neye bîhizur olursız? Bu kez, İsâ Peygamber'in beşiği bezidir, deyü cevap verdi.

Merhum Sultan Mehmed huzurunda ettüğü bu cins lâtifelere ve bu nevi zekice ve iğneli nüktelere nihayet yoktur. Konuşmasını bilen bir kişi olarak bu tür küstahlığa ve bu denlü lâtifeye kudret gösterüp Sultan Mehmed ile musahip olmuştu.[16]

Zamanındaki âlimlerden birinin kürkünün yakası samur, peşleri zerdeva, yanları sansar, arkası *çihlkafa*[17] imiş. O esnada Bursa'da Sultan medresesini vermişler. O sırada Molla Lûtfi demiştir:

Bir derme-çatma kürklü, bir
düzme-koşma Türk
Lâyık değildürür, ola Sultan Müderrisi[18]

Molla İzârî, Sultan Bayazıt devrinde, Molla Lûtfi ile çağdaş ve şakalaşmakta birbirleriyle arkadaş imiş. Molla Lûtfi, *'Molla İzârî'nin şöhreti zatına galibdir'* demesini tabir edüp bununla *'Molla İzârî, kendi bîmanâdır'* demek istemiş.[19]

Molla İzârî, Salın Medresesi'nde

Molla Lûtfi ile bir araya geldiklerinde araları biraz şekerrenk olup Molla Lûtfi'nin yazdığı *'Şekl* redifl' kasidesine cevap verüp Molla Lûtfi'yi kötülemek kasdıyla kasidenin zeylinde bu beyti demiş:

Şimdi âlem benim ağyar ile destanım okur
Kıssa-i Heşt Behişt âdem ü şeytan-şekl[20]

Onun nevadirinden biri de şudur: Sultan Mehmed Şahn-ı Seman Medresesi müderrislerinden, altı lûgat kitabından *Sahah, Tekmile, Kamus* ve benzeri sözlükleri birleştirerek büyük bir lûgat yapmalarını buyurdu. Bu yüzyılda, *Şucâ* adında ve *Uslu* lâkapla bir âlim vardı, bu 'uslu' Sırpça bir kelimedir, anlamı da *'koca eşek'* demektir. Bir gün Molla Lûtfi ile hamamda buluştular. Molla Lûtfi, ona 'sözlük işiyle ne durumdasın? deye sordu. O da *her satıra bir 'alâmet-i şekk' koyuyorum* deye cevap verdi. Molla Lûtfi *ben sahifeye bir alâmet-i şekk koyuyorum,* sen benden *eşekk*[22] imişsin' deye mukabele etti. *'Eşek* lâfzı Türkçede 'himar' demektir. Onun buna benzer birçok acayip nevâdiri vardır, bu küçük kitapda onları anlatmağa yer yoktur, 'bir damla, gölden haber verir' deyüp keselim.[23]

Hikâyet olunur ki ol asırda Diyâr-ı Acem'den gelen bir kimseye Dârü'l-hadîs Medresesi, aylığı elli akça iken kırk akça ile tevcih olundu.[24]

Bu hususta Mevla Lûtfi bu kıt'ayı nazın eyledi:

Ey dehr, aceb hâdisedir kim hades ettin
Bünyâdını ilmin yıkuban hep abes ettin
Bir dehri'ye[25] yer çıkmak içün Dâr-ı Hadîsin
Naks eyleyüben onunu Dârü'l-hades ettin

Bu fıkrayı anlamak, Arapçayı ve Ebced hisabını bilmeğe bağlıdır. M. Şerefeddin Yaytkaya, Molla Lûtfi hakkındaki incelemesinde bunu açıklamaktadır:[26] 'Ali Kuşçu ile beraber İstanbul'a gelenlerden *Fahr-i Acem* namında bir kimseye akça ile bir tedris ciheti[26] verilmiş. Sonradan on akça terakki ile bu zata Dârü'l-Hadîs Medresesi'nin müderrisliği tevcih edilmişti ki bu veçhile Fahr-i Acem on akça terakki görmüşse de bu medresesinin vâkıfının medrese müderrisliğine tayin etmiş olduğu elli akçaya nazaran bu tevcihde on akça azalma vardı. Ebced hisabı oyuncakları ve nükteperdazlık düşkünlüğü yine molla Lûtfi'nin eline bir iğne sokmak fırsatı verdi. Dârü'l-hâdîs'deki *Y* harfi gidince bu terkip *dârü'l-hades* şeklinde kalır ki bunun anlamı 'hacet def'edilen yer' demektir. Bu Dârü'l-hadîs Medresesi'nin müderrisliği vâkıfın şartı olan elli akçadan on akça tenzil edilerek kırk akça ile bu zata tevcih edilmiş olmakla Dârü'l-Hadis lâfzından, ebced hisabiyle on adedini ifade eyleyen *y* çıkarılınca bu terkip 'dârü'l-hades' olmuş ve bu yeni müderris 'darü'l-hadîs'e değil, 'dârü'l-hades'e müderris tayin edilmiş olur.

Şakayık-ı Nu'maniyye çevirisi Hadaiku'ş-Şakayık'ta, onun nükteleriyle ilgili ve anlaşılması Arapça bilmeyi gerektiren bir fıkra daha vardır. Hikâyet olunur ki *Leysî Çelebi* Sultan Bayazıt Han devrinde Sahn Medresesi'nden defterdar olup mesleğini değiştirmiş iken *ulema zümresi* ile imtihana hazır olmak murad eyledikte Mevlânâ Lûtfi lâtife edüp 'senin ismin *ef'âl-i nâkısadandır.* Kezâlik ef'âlin dahi noksan-ı Tam ile nâkıstır. Sen bizim *ötemizden çıkmış,* yine bizimle bahse girmek istediğin muktaza-yı makamdan hariç[27] mahall-i bahs'dir.[28] Şimden sonra var âmillerinle hisap eyle, dedi.[29] Bu mahalde bediheten[30] bu beyti dedi:

Görenler, işidenler hep beğendi
Efendi, ilmiyle âmil olmuş[31]

Molla Lûtfi'nin *Leysî Çelebi*'nin adı hakkında 'ef'âl-i nakısadandır' demesi Arapça *leyse* kelimesinin ef'al-i nakısadan, bütün zamanları tasrif edilemeyip ancak belli birkaç zamanı çekilebilen fiiller' demektir, *leyse* de bu tür fiillerdendir. Molla Lûtfi buna dayanarak *Leysi Çelebi*'nin işlerinin,,davranışlarının da eksik olduğu sonucunu çıkarıyor. Fıkranın sonuna eklediği beytin açık anlamı 'Çelebi'nin işi, bilgisine uygun' demekse de, *âmil* kelimesi Arapça dilbilgisinde bir terim olarak başka bir anlamdadır. Yani Molla Lûtfi onun için 'ilmi ne kadar eksik ise işleri de öyledir' demeye getiriyor. Bir de, Leysî Çelebi, müderrislikten ayrılıp defterdar olduğuna göre *âmil* kelimesinin 'vergi tahsildarı' anlamını da hatırlamak gerektir.

Zamanın âlimlerinden *Molla Arap* Kabasakal imiş. Bir gün Fatih Sultan Mehmed'in huzurunda masahebe sırasında ve konuşma arasında Molla Lûtfi'ye:

— Ekser bildiğin felsefiyyattır, mühimmât-ı diniyye ve ulûm-ı şer'iyyeden nesne bilmezsin; belki *istincâ nedir* anlamazsın, der. Molla, lâtife edüp, Kabasakalı 'elüme eylesen sana istincanın birkaç dürlüsünü bildirirdem ve nice bilmediklerini öğredirdim, der.

İstinca necaseti atıp götürmek, demek olup Türkçede 'taharetlenmek' denir, bu da kişi dışkısını çıkardıktan sonra, usulünce temizlenmek anlamındadır. Dine uygun taharetlenmek, su ile olduğu gibi ufak taşlarla ve önce taş ve sonra su kullanmak üzere ikisi beraber de olur.[32]. Burada açıklanması gerekli olmayan bir nükte olduğuna göre Molla Lûtfi'nin 'sana birkaç türlüsünü bildirirdim' demesindeki pis telmihi açıklamayı merak edenlere bırakıyorum.

Molla Lûtfi, *Hatibzade*'nin, *Hâşiye-i Tecrîd*'i hakkında 'ben onun ipliğini pazara çıkardayım, dakikalarını[33] inceden inceye eleyüp götüne elek asayım' deye kendisini donatırmış.[34] Onu, asılsız birtakım isnatlarla, şeyhülislamın gerekli bulmayıp çekilmesi üzerine yerini alıp öldürülmesi hükmünü veren Hatibzade'nin Molla Lûtfi'nin idam edildiği günün akşamı, evine geldiğinde, sevinerek *'kitabımı onun elinden kurtardım"* demesi bundandır.[35]

Hatibzade'nin kendisi de tutulur bir insan değildi. Tartışmalarında şiddetli, cebbar ve inatçı idi. Kendini beğenmişliği ve büyüklenmesi yüzünden tartıştığı kimsenin yüreğini dağlayıp başına odlar yağdırırdı. Konuşmalarında kendisine düşman olduklarını gücendirir ve sertleşerek ırzını yıkardı. Fatih Sultan Mehmed'in huzurunda saygısızca sözler söylediğinden Fatih kendisi-

ni Seman müderrisliğinden azl etmişti. Bir defasında Fatih, Mevlânâ Alaüddin Arabi ile öteki âlimleri toplayıp geçerli bilimlerin gerçekleri ve incelikleriyle ilgili mübahaseler yaptırdığı zaman Hatibzade bu esnada konu ile alâkası olmayan sözler söylemiş, sözü kesada düşüp gittikçe hatasını artırmak semtine gitmişti. Bu mevzuda bir de risale yazıp iddiasını isbata kalkışınca Fatih, veziri İbrahim Paşa'ya:

— Karaladığı risale suratına benzer, hemen başına başına urasın, deyü arkasından azarladıktan sonra

— Elbette, elbette benim hükümetimin ve saltanatımın yürüdüğü yerlerden çıkıp gitsin, bunu ona tenbih eyle, deye buyurmuştu.

Zamanın ulemasından Molla Arap ile, ikinci Bayazıd'ın, huzurunda bahis *'abdesti bozan şeyler'* üzerinde konuşulurken *zikri kabih bâzı kelimat-ı şenî' ve vakîh ile*[36] adı geçen Mollaya dil uzattığından cihan padişahının gönlünün tertemiz aynası da biraz bulanmış ve kendisini gücenmişti.[37]

III. Harname

Molla Lûtfi'nin mizah alanında yazdıkları arasında en önemlisi *Uslu Şucâ Munazarası* veya *Harname* deye anılan eseridir. Burada o, *uslu* kelimesinin Sırpçada 'koca eşek' anlamına geldiğine dayanarak, zamanının sayılı bilginlerinden ve *Uslu* adıyla ün almış olan *Şücaüddin İlyas*'a yüklenmiştir. 'Eşek'le ilgili Türkçedeki bütün atasözlerini, sırası geldikçe yerinde kullanmıştır. Bu arada, zamanın işbaşındaki vezirlerini, hattâ Sahn Medreselerinde ders okumakta olan müderrislerini alaya almaktan geri durmamış, elindeki iğneyi kimi kez çuvaldız haline sokmaktan kendini alamamıştır. Harname'nin bel kemiği olan Uslu Şüca'dan başka, sayılı birtakım âlimler için de hayvan sıfatlarını kullanmaktan geri durmamıştır. Genç yaşında öldüğü için, Molla Lûtfi'nin, gençliğini kasd ederek *koduk* adını verdiği 'Koduk Kutbüddin'; Fatih Sultan Mehmed'in hocalarından Hoca Hayrüddin için *'Sıpa Hayrüddin'* demekten kalemini sakınmamıştır. Bunların arasında zaten bu türden sıfatlarla tanınmış olanlar da vardır. *Kara Katır* ve Şakayık-ı Nu'maniyye'de (s.131), *Kazıl Katır* deye meşhur olan Muslihüddin Mustafa bunlardandır.

Tokatlı Lûtfi'nin Harnamesi adlı yazımda bu son eseri geniş ölçüde ele aldığım için burada onu kısa kesiyorum.[38]

[1] Taşköprizade çeviri: Oğlu Ahmet Efendi, bastıran: Ahmet Cevdet, İkdam Matbaası, İstanbul, 1313, s.358 v.dd.; Kâtip Çelebi, Keşfü'z-zunun an Esami'l-kütüb ve'l-fünun, Milli Eğitim Bakanlığı yayını, İstanbul, 1943, II, 1241, v.d.

[2] Taşköprizade, eş-Şakayıkı'n-Numaniyye fi-Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye, Beyrut, 1975, I, 169, v.dd.; Şakayık-ı Nu'maniyye çevirisi, İstanbul, 1296, Matbaa-i Âmire, s.295 v.dd.

[3] Aynı yer, s.296.

[4] Lâtifi Tezkiresi, yayımlayan Ahmet Cevdet, Dersaadet, İkdam Matbaası, s.296.

[5] Topkapı Müzesi Arşivi, E. 8601.

[6] Bir esere ilâve, zeyl; sayfa kenarına çıkılan not, hâşiye.

[7] Kınalızade Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-şuarâ, baskıya hazırlayan Dr. İbrahim Kutluğ, Ankara Türk Tarih Kurumu yayını, 1981, Ankara, II, 827 v.d.

[8] Garip şeyler, şaşılacak, tuhaf nesneler.

[9] Tezkire-i Sehi Bey, Günay Kut yayımı, Doğu Dilleri ve Edebiyyatının Kaynakları, Türkçe Kaynaklar- V; Harvard Üniversitesi Basımevi, 1978, s.151.

[10] Şeyhülislam Hasan Canoğlu Muhammed Sa'deddin, Tacü't-tevarih Selimname, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1280, II, 547.

[11] Az işitilmiş hikâye, boş latifeler.

[12] *'Güle'*, lâm-ı mahaffefe ile, hassaten kısa boylu, bodur kimesneye dinür (Burhan-ı Katı', s.496); Steingass, s.1044. Okunuşu ve anlamı sözlüklerde bu olmakla birlikte, metinde gerçekten bu kelimenin bulunduğuna ve anlamının yerinde olduğuna güvenemiyorum. Çünki kaynaklardan hiçbirinde onun bodurluğundan behin yoktur.

[13] Hoca Sa'düddin, Selimname, s.615. Tacü't-Tevarih'in sonunda, Molla Lûtfi'nin kısa-boylu oluşunun kendisinde uyandırdığı aşağılık duygusu yüzünden akran ve emsaline, gerekli, gereksiz dil uzattığı düşünüle bilirse de Fatih Sultan Mehmed'le şakalaşacak kadar lâtifeyi ve nükteyi seven birinin, salt başkalarını yermek ve küçük düşürmek için nükteler yaptığını ve hicivler söylediğini düşünmek bana insafsızlık gibi geliyor. Rahmetli Hocam Ferit Kam'ın hattâ eşine yaptığı nükteler hatırlanırsa bu kıratta kişilerin gerektiği yerlerde bunların önüne geçemediklerini de düşünmek daha uygun olur, diyorum.

[14] Aynı yer, s.615.

[15] Doğduğu yer.

[16] Heşti Behişt, aynı yer, s.149 v.dd.

[17] *'Çihlkafa'*. Bu kelimenin sözlüklerdeki karşılıkları, buradaki anlamını tam vermiyor. *Çil*, ol ata dinür ki sağ el ve sol ayağı beyaz ola; bön ve nâdân manasınadır (Burhan-ı Katı 4, s.223; Steingass aynı karşılığı veriyor, fakat kelimenin yazılışı *çel* imlasıyladır, s.397. Bunun doğru karşılığı *Tarama Sözlüğü*'ndedir: *Çıtkava (çalkafa)* kurdun ense postundan yapılan kürk (II, 896).

[18] Sultan Medresesi müderrisi, demek istiyor.

[19] Kendinde bir değer yoktur ama ünü vardır, yerine.

[20] Sekiz Cennet hikâyesi, Âdem'le şeytanın hikâyesidir; onun gibi Molla Lûtfi de şekil bakımından adama benzerse de içi şeytandır, demek istiyor, sanırım.

[21] Sözlük çalışmaların nasıl gidiyor?

[22] *'Eşekk'* kelimesi Arapçada 'daha şüpheli' veya 'daha şüpheci' anlamına ise de Molla Lûtfi'nin dediği bu değil.

[23] Molla Lûtfi'nin buna benzer çok nükteleri vardır, ama hepsini anlatmaya bu kitap yetmez. Damla nasıl gölden haber verirse bu da öyle.

[24] Atandı, tayin edildi, bu göreve getirildi.

[25] Dehrî, maddi kâinatın ebediliğine inanan, fakat âhırete inanmayan.

[26] M.Şerefettin Yaltkaya, Molla Lûtfi, Tarih Semineri Dergisi, İstanbul 1958, II, 42.

[27] O yerde söylenmemesi gereken; o makamın icaplarına uymayan; yakışık almayan.

[28] Tartışma yeridir; tartışılması gereklidir.

[29] *'Âmil'* 'vergi tahsildarı' demek olduğuna göre, müderrisliği bırakıp defterdar olan Leysî'ye taş atıyor.

[30] Düşünmeden, hemencecik, kâğıt kalem kullanmadan.

[31] Efendi'nin ilmi yok ki. Defterdar olduğuna göre onun ilmi olsa olsa vergi tahsildarınınki kadardır.

[32] Mehmet Zihni, Kitabü't-tahare, İstanbul, 1320, s.55 v.d.

[33] 'Dakika' aslında 'dikkat edilecek, incelenecek, noktalar, yerler' demek ise de Molla Lûtfi 'elemekten ve elekten' söz ettiğine göre kelimenin un anlamına da göz kırpıyor.

[34] *'Donatmak'* Molla Lûtfi'den söz eden kaynakların hepsinde 'boyamak, alay etmek, yerin dibine batırıp çıkarmak' gibi deyimlerle eşanlamdadır.

[35] Şakayık-ı Numaniyye, Arapçası, s.170.

[36] Söylenmesi çirkin düşen Kötünün Kötüsü ve sert sözlerle.

[37] Kınalızade Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-şumi, II, 827.

[38] Türk Folkloru, Belleten I, İstanbul, 1986, s.155 v.dd.

KİTABİYAT

KURTULUŞ SAVAŞI'NIN MÂLİ KAYNAKLARI

Alptekin Müderrisoğlu Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları Ankara 1973 (Fiyatsız)

Cumhuriyetin 50. yıldönümü münasebetiyle, 1973 yılında geniş bir yayın kampanyası başlatılmıştı. Özellikle bakanlıklar, bu bakanlıklara bağlı genel müdürlükler, özel kanunla kurulmuş devlet birimleri, konuları ile ilgili geniş çaplı yayınlarda bulundular. Bu yayınlarda kurumların, tarih yazma yönünden tarafsızlıklarını pek koruduklarını söylenemez; ancak, çok önemli sayılacak nitelikte belge ve bilgiler vermesi ve özellikle geçmiş dönemin istatistiklerini yayınlaması bakımından bu kampanya gerçekten yararlı sonuçlar getirmiştir denebilir.

Yayınların, devlet kurumlarında çalışanlara bedava olarak dağıtılması, aradan belli bir süre geçtikten sonra, kitaplıklarda "kalabalıklık" yaratan bu yayınların yeniden kağıt olmak için SEKA'ya gönderildiği söylenir. Doğrudur. Piyasaya satış için çıkarılmamış olması, kitapların ciddi talihsizliği olmuştur.*

Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını olarak hazırlanan kitap, Kurtuluş Savaşı'nın nasıl finanse edildiği konusunda geniş bilgiler ve belgeler sunuyor. Yazar Müderrisoğlu'nun uzun yıllar Maliye Müfettişliği ve Bütçe Genel Müdür Yardımcılığı görevleri sırasında bu çalışmayı tamamlamış olması, belge ve bilgi derleme ve değerlemede önemli katkılar sağlamış.

Altı bölümden oluşan kitabın birinci bölümü, Kurtuluş Savaşı başlangıcında ülkenin, ekonomik, demografik ve mali envanterini tespit ile başlıyor. Birinci bölüm, genellikle, Genel Kurmay Başkanlığı ATSEB'nin (Askeri Tarih ve Stratejik Etüdler Başkanlığı) yayınlarını kaynak olarak kullanmış ve lojistik tespitleri bu yayınlara ve belgelere dayandırarak hazırlanmış. Bu yönüyle birinci bölümü, yeni kaynak değerlendirmelerinden çok, bilinen belgelerin yeni anlayış içinde giriş olarak kullanılması şeklinde ele almak mümkün ve doğru. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki vergi yapısı hakkında geniş sayılabilecek ölçekte verilen bilgiler ve istatistikler, bu dönemde gerçekleştirilen iç ve dış borçlanmalar konusundaki özetlenmiş bilgiler birinci bölümün ilgi çeken yönlerini oluşturuyor. Özellikle, dış borçların çok uzun dönemli olarak yapılması ve bu borçlanmaların önemli bir bölümünün Milli Mücadeleye başlandığı yıllarda dahi vadelerinin gelmemiş olması, bu konuda verilen bilgilere canlılık kazandırmış. Dış borçların karşılanması amacıyla tahsis edilen devlet gelirleri ile karşılaştırılması yapıldığında, Kurtuluş Savaşı başlangıcında Osmanlı Maliyesi'nin acıklı durumu kolayca farkedilebiliyor. Özellikle, müttefikimiz Almanya'nın, savaş giderlerini karşılamak vaadini unutarak, İmparatorluğu borçlandırmayı tercih etmesi ve Osmanlı Meclisi Mebusanı'nın aldığı kapitülasyonların kaldırılması kararına ilk itiraz sesini Almanya'nın yükseltmiş olması, Kurtuluş Savaşı'nın sıkıntılarını ortaya koyması bakımından önemli bir gösterge olarak değerlendirilmelidir.

İkinci bölüm, kongrelerin finansmanıyla ortaya çıkan (Erzurum, Sivas) zorlukların ağırlığını belirtiyor. O günün ulusal heyecanları ile, geleneksel "evde misafir etme" alışkanlığında kendini gösteren finansman sağlama yaklaşımı, nakdi harcama ihtiyaçlarına gelindiğinde eşrafın bir tür kaçamak davranmasını sonuçlandırıyor. Erzurum Kongresi'nin Türk Kurtuluş Savaşı içinde taşıdığı önem büyüktür. Bu kongrede alınan tek mali karar, bir temenni kararı niteliğindedir ve Kurtuluş Savaşı'nın dış finansmanlarla karşılanması yolundadır. Kurtuluş Savaşı'na başlandığında, Osmanlı Maliyesini perişan eden dış borçlardan şikayet unutulmuş, savaşın kazanılması için yeniden dış borçlara gidilmesi dışında kolay uygulanabilir başka çare görülmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, devlet memurlarının "taviz senedi" düzenleyerek kendi ihtiyaçlarını mal sandıklarından almaları ile, finansman imkânları önemli ölçüde daraltılmıştı. Sivas Kongresi'nin finansmanı daha zor koşullarda başlamıştır. Birinci Meclise gelinirken bu sıkıntılar artık had noktaya varmıştır.

Kuvayı Milliye'nin finansmanına gelince, işin örgüsü değişir. Dünün dağdaki eşkiyası, silahlanıp düze inince, ihtiyaçlarının karşılanmasında pek sıkıntı çekmemiştir. Tıpkı "düzenli ordu-milis" tartışmasında olduğu gibi, "kuvayı milliyenin finansmanı" da ciddi bir tartışma konusu haline gelmiştir. Açık anlatımı ile, başlangıçta Kuvayı Milliye'nin finansmanı, hiç de uygun sayılmayacak, (bu anlatım, yaşanan olayların en yumuşak ifadesi olarak kabul edilebilir) yollarla sağlanmıştır. Çerkez Ethem'in, İzmir Valisi Rahmi Bey'in oğlunu kaçırıp karşılığında 50.000 TL fidye alması ve emrindeki birlikleri finanse etmesi, Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak bastığı günlerdedir. Kuvayı Milliye, kendi finansmanı için akılcı ol-

* Banka yayınlarının durumu da, daha parlak değildir. Örneğin burada tanıtılan kitabın, 1981'de Yapı ve Kredi Bankası'nca ikinci baskısı yapılmıştır. Yılmaz Karakoyunlu'nun onu görmemiş olması, bu tür yayınların da iyi dağıtılmadığının kanıtıdır. T.veT.

masa bile kalıcı bir yöntem geliştirmiştir. Kuvayı Milliyecilere göre, madem ki Kuvayı Milliye bir halk hareketidir, o halde finansmanı da halkın sağlaması gerekir. Düyunu umumiye ile Reji İdaresinin, devletin yanında halktan ayrıca vergi toplaması, Kuvayı Milliyecilerin finansman kaynaklarını daraltmakla beraber, halkın zorlanmasında etkili olmaları nedeniyle öncelikli noktaya gelmiştir. Kuvayı Milliye'nin ihtiyaçlarının karşılanması için "Aynî ve Nakdî Teberru (bağış)" şeklinde özetlenen malî formül aslında bir vergi halini almıştır. Devletin hakkı olan vergi koyma otoritesine bir tür zımnî saygı gösteren Kuvayı Milliyeciler, "teberru" formülünün yumuşak inişinde zorlayıcı tahsilat mekanizması çalıştırmışlardır. Vergiyi, Kuvayı Milliye ile Müdafaaî Hukuk ve Reddi İlhak kuruluşları belirliyordu. Doğrusu, kimden ne zaman ne kadar vergi alınacağı, yasal bir düzenleme ve tahsilat sisteminden çıkarılmış, Kuvayı Milliye komutanının insafına bırakılmıştır. Bu insafın iyi işletilmediğinin örnekleri daima dikkat çekmiştir. Bazı kişisel ilişkilerin devreye sokularak, bazılarından hiç bağış istenmezken, bazılarından tekrar tekrar istenmesi, uygunsuz uygulama yöntemlerinin etkisini göstermek bakımından önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Olayın taşıdığı önemi vurgulamak bakımından yazarın aktardığı örnek ilginçtir. Düzce'de isyanı başlatanların sloganı, *"Kuvayı Milliye adına toplanan paraların hesabını sormak ve halkı soyanları ortadan kaldırmaktır."* Bu isyanı bastırmak için Düzce'ye yollanmak istenen Kuvayı Milliye Komutanı Sarı Edip Efe bu iş için 5000 TL "tertip masrafı" istemiş, bu parayı almadan birliğini harekete geçirmemiştir. Bir başka ilgi çeken örnek, İnegöl'ün Yunan işgaline karşı mutlaka savunmasını isteyen komutanın ileri sürdüğü gerekçedir. Komutan, Kuvayı Milliye için bu ilçeden toplamak zorunda olduğu 20 bin liranın sadece 10 bin lirasını toplamış olduğunu ileri sürmüş ve bakiye 10 bin liranın tahsili için İnegöl'ün mutlaka Türklerin elinde kalması gerektiğini ifade etmiştir. Oynak savaş taktiği uygulayan Kuvayı Milliye'nin yerleşik barınaklarının bulunmayışı, Kuvayı Milliye'nin tahsil ettiği teberru sisteminin keyfiliğini arttıran etkiler göstermiştir. Bu keyfiliği cezalandıran İstiklâl Mahkemeleri kararlarının bolluğu ve ağırlığı uygulamanın niteliğini ortaya koymaktadır.

Milli Mücadele'nin ilk disiplinli mali sisteminin kurulması yolunda kararların Balıkesir Kongresinde alındığı görülüyor. Hacim Muhittin Bey'in Maliye Müfettişleri Muvaffak, İhsan ve Muhtar beylerin deneyimlerinden de yararlanarak kurduğu sistemin işlerliği fevkalade önemlidir. Erzurum Kongresi ile hemen hemen aynı günlerde toplanan Balıkesir Kongresi'nin bu kararları fevkalade dikkat çekicidir ve iki kongrenin yaklaşımı arasındaki farkı belirlemekten öteye anlam taşımaktadır. Aynı şekilde Nazilli Kongresi'nde "teberruların" keyfî değil, bilirkişi tespitlerine göre belirlenmesi de, Ege bölgesindeki kongrelerin Erzurum ve Sıvas Kongrelerinden daha ileri görüşlü bir mali sistemin benimsenmiş olduğunu gösterir. Birinci Meclisin kuruluşunda gündeme getirilen konuların başında, Kuvayı Milliye'nin teberru toplama sisteminin suistimali olmuştur. Daha sonra bu suistimalin, Kongre kararlarının uygulanmasında da yaygınlaştığı şikayetleri gelecektir. Birinci Meclisin hararetli görüşme konuları başında bu sorun ilk sırayı alır.

Üçüncü Bölüm, Birinci Meclis döneminin mali kararları ve bütçe uygulamaları üzerinde yoğunlaşıyor. Gelir imkanlarının sınırlılığı ile ordunun savaş programı arasındaki güçlüğün giderilmesi yolundaki çalışmalar ve bu konudaki hatıralar ilgi çekici bir anlatımla ortaya konuyor. Yunan genel taarruzu karşısında bulundukları mevzilerden kolayca sökülebilen Kuvayı Milliye ve düzenli ordu birliklerinin, genel taarruza hazırlanması sırasında karşılaştıkları mali imkansızlıklar çarpıcı örneklerle anlatılmış. Bu arada, Maliye Teşkilatı ile Müdafaai Hukuk Cemiyetlerinin halktan para toplama konusunda başlayan mücadelesinde, Meclis üyelerinin düzenli bir Maliye Teşkilatından yana olmaları beklenirken, Müdafaai Hukuk Cemiyetlerinin eski usulde keyfî para toplamasına arka çıkması bu dönemin mali kararlar dizisi içinde ilgi çeken bir gelişme olarak görülüyor. Özellikle Saruhan Mebusu Refik Şevket (İnce)'nin Maliye Bakanı Ferit (Tek) beye hırpalarcasına yüklenişi dikkat çekicidir. Gediz savaşının kaybedilmesinden sonra, biraz politik güç kazanan Meclis, Maliye Teşkilatının önerdiği sistem içinde, her türlü aynî ve nakdî teberru toplama sistemini kaldırabiliyor. Bu ayni zamanda, Kuvvayi Seyyare adı ile Ethem'in emirlerine itaat eden güçlerin kaldırılmasında da önemli etkiler taşıyor. Düzenli orduya geçişin hızlandırılmasında mali sistemin ve yeni mali nitelikli kararların etkileri açıkça görülüyor. Tabi, Ethem'in, düzenli ordu taraftarlarını itham eden alaylı sözleri de unutulmamalıdır. Ethem, düzenli ordu taraftarları için diyor ki, "... İki gözünü sevdiğim biçareler! Talim ve terbiye ile 93 harbinden bu yana (1877-78 Osmanlı Rus Harbi) kazandığınız en

ufak bir muharebeyi gösterecek durumunuz olsa, bu iddianıza şaşmayacağım..."

Dördüncü ve Beşinci Bölümler aslında bir arada ele alınabilir. Ayrım sadece, Sakarya Savaşı ile Büyük Taarruz dönemlerinin kronolojik sıralamasına göre yapılmış. Gerçekte, bu dönem aynı eğilim içinde değerlendirmelerin yapıldığı devreyi kapsamaktadır. Bu dönemde mali konuların yanında asker kaçaklarının yarattığı hem savaş gücü eksikliği, hem de bu kaçışların yarattığı mali sorunlar yönünden önem taşıyor. Yunan taarruzu ile birlikte Sakarya'nın doğusuna çekilişin bir panik yarattığı gerçeği ortada. Bu dönemin telaşları içinde tanınan yetkililer ile önemli mali nitelikli kararların alınması imkanı doğuyor. Böylece, Sakarya ve Büyük Taarruz için gerekli ihtiyacın karşılanması için zecri (zorlayıcı) mali düzenlemelerin getirilmesi kolay oluyor. Tekâlif-i Milliye Emirleri (Ulusal Vergi Buyrukları) bu dönemin en önemli mali kararları olarak dikkat çekiyor. Kurtuluş Savaşı'nın finansmanında önemli bir yer tutan ve büyük ölçüde duygusal yönü ile alınan Tekâlif-i Milliye Emirleri biraz dar tutulmuş. Kurtuluş Savaşı'nı simgeleyen "öküzün yanında kağnı çeken kadınlar, kucağında bebeği ile omuzunda top mermisi taşıyan taze gelinler" bu Tekâlif-i Milliye Emirlerinden sonra çok sık görülmeye başlanan manzaralardır. Kurtuluş Savaşı Maliyesinin 10 Emri olarak bilinen bu düzenlemelerin uygulamaları konusunda açıklamaların bulunmayışı, bu bölümlerin ve bir ölçüde de çalışmanın tümünde eksik kalmış yan olarak dikkat çekiyor.

Son bölümde, dış yardımlar ele alınmış. Daha Sıvas Kongresi sırasında ileri sürülmeye başlanan "Manda taraftarlığı" hatırlanırsa, Ulusal Kurtuluş Savaşı

liderlerinin dış yardımlar konusunda istekli ve hazırlıklı olduğu anlaşılır. Mustafa Kemal'in kafasından geçen dış yardım aslında, dış borçlanmadır. Bu konuda çok gerçekçi olduğu hemen dikkat çekmektedir. Mustafa Kemal, dış yardım ve/veya dış borçlanma konusunda ilk olarak Amerika'yı aklına getirmiştir. Ancak, Sıvas Kongresi sırasında Kurtuluş Savaşı'nın ismi önde gelen liderlerinden (Refet Bele, Rauf Orbay vb.) Amerikan Mandasına yatkın olmaları ve hattâ Amerikalılar ile gizli-açık ilişkiler içinde bulunması, Mustafa Kemal'in aklına ilk gelen alternatifi biraz gerilere itmiştir. Bu arada, Türkiye ile Rusya arasında önemli sayılabilecek siyasal anlaşmazlıkların bulunmasına rağmen dış yardımların başlaması ilgi çekici bir gelişmedir. Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında bu yardımların büyük payı olduğu görülüyor.

Anadolu, Ulusal Vergi Buyrukları ile zorlanırken, Rusya'dan gelen altın Rublelerin, piyasa değerinde meydana gelen değişmeler (altın fiyatlarının çok ani olarak yükselmesi) kısa sürede altın üzerinde spekülasyonların yapılmasına ve Rus altınlarının Anadolu'dan İstanbul Borsası'na kaçırılmasına yol açmıştır. 560 kuruş karşılığında piyasaya sürülen Rus altını, kısa sürede 725 kuruşa yükselmiş, bu arada, bazı ticaret erbabı (açıkgöz sarraflar) kanunun yasaklamasına rağmen, altın başına 100 kuruş fark vererek topladıkları altınları İstanbul'a kaçırmışlardır. Maliye Bakanı Hasan (Saka) Beyin, bu duruma önlem almak üzere, altına, kendine göre fiyat biçmesi, piyasa yönünden ilginç bir gelişme olarak görülür.

Çekilirken bıraktıkları silah ve cephane ile Fransızların sağladıkları yardım ve Hind Müslümanlarının verdikleri mali destek, Ulusal Kurtuluş Savaşı mali kaynakları arasında önemli bir yer tutmamakla beraber, vefalı bir ifade ile yeterli ölçüde çalışmada yerini bulmuş.

Yılmaz KARAKOYUNLU

1703 AYAKLANMASI

Rıfaat Ali Abou-el-Haj: *The 1703 Rebellion and the structure of Ottoman Politics,* Istanbul, Hollanda Arkeoloji Enstitüsü 1984

Yazar "Osmanlı ve klâsik İslâm politik yapısı" gibi bir kavram ve yaklaşımla Osmanlı tarihinin az bilinen bir dönemini monografik bir incelemeye tâbi tutmuş. Bu bir tarihyazıcılık kadar bir siyasal teori denemesi. Kitap iki yönden ilginç; önce 1703 isyanını oluşturan olayları, kişileri, kurumları inceleyen bir tarih monografisi olarak Osmanlı araştırmalarına bir katkıdır. Yazarın asıl tezi ise; Osmanlı ve İslâm siyasal yapısını, karizma sahibi yöneticilerin değil, onların altında ve etrafındaki bürokratik yapının, toplumsal grup ve kurumlaşma ve sürecin belirlediğidir. Aslında yazarın böyle bir yaklaşımı ileri sürebilmek için Osmanlı ve İslam tarihinin en uygun ve en geç dönemini seçtiğini söylemek gerekir. Osmanlı tahtının IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa çizgisini izlediği ve önemli sarsıntı ve değişikliklerin görüldüğü bu tarih kesitinde; padişahların kişiliği devlet ve toplum hayatında en zayıf unsurdu. Dolayısıyla siyasî yapının ve yazarın tezlerinin bu dönem içinde ele alınması isabetli bir seçim; ancak İslâm denen devlet sisteminin diğer tarihî zaman ve mekânlarda ve kesitlerdeki durumu ve hatta gayrimüslim toplum sistemlerindeki muhtelif tarihî kesitlerle karşılaştırmalar yapılarak bir analize tâbi tutulması daha isabetli ve kesin olurdu. Bunu daha geniş diğer çalışmalarda izlenmesi gereken bir yöntem olarak gördüğümüzü belirtmeliyiz. Böylece bu başlangıç böyle bir yolla bir sentez olarak tamamlanabilir.

1703 ayaklanması görünüşte ulûfe meselesinden çıkar. Bu yıllar (aşağı yukarı yirmi yıl) para darlığı, erzak darlığı ve bu gibi huzursuzlukların pek sık rastlandığı, toplumun bir tür kanıksama mekanizmasını kurduğu bir dönemdi. Olayların ardında, yazar Şeyhülislâm Feyzullah Efendi ve yeni yükselen küttab sınıfı arasındaki mücadeleyi gelişmeleri ele alarak ileri sürmektedir. Köprülü ve Amcazade Hüseyin Paşalar gibi bir tip yönetici grubunu, Rami Mehmed Paşa gibi kalemiyyeden gelen yeni bir grup izlemektedir: Bu Osmanlı tarihinde iktidarın odak değiştirme olayıdır. Değişen yapının önemli göstergelerinden birine daha yazar işaret ediyor; 17. yüzyıl sonunda önemli mevkilerinin hemen yarısının, merkez ve eyalet teşkilâtındaki vezirlerin kapısıkulu halkından sivrilmiş kimseler tarafından işgal edildiği görülmekteydi. Bu idarede önemli bir yapı değişikliğiydi. Ulema sınıfı arasında durum nedir. Buna kesin cevabı bu monografide aramak yerine, galiba yazarın hazırladığı ve yakında basılması beklenen 'ilmiye biyografileri" çalışmasında aramak daha yerinde olacaktır.

Çalışmada da görüleceği üzere; ilmiyye ve mülkiyye sınıflarındaki dolaşımın belirgin nitelikleri ve tâyin edici saikleri nelerdir? gibi bir soruya cevap verilmek için olayların tahlili ilginç sonuçlar getiriyor. Meselâ Feyzullah Efendi ve Başmakçızade Ali Efendi birbirleriyle halef selefdir. Bu kaos ortamında aralarındaki çekişme bir ileri geri kavgası mıdır? Hayır. Entrikanın gelişmesi daha da ilginç boyutlardadır. Feyzullah Efendi, Başmakçızade'nin Köprülüler devrinin adamı olduğunu ve bu nedenle de Amcazade Hüseyin Paşa nezdinde makbul bir kişi olduğunu söyler. İçinden çıkılmaz gibi görünen olaylar ve entrikalar yumağı, idarede yeni bir yapısal değişimin mi başlangıcıdır, yoksa Osmanlı politik yapısındaki bir özellik mi, yazarın tartıştığı bu noktadır. İktidar için grup mücadelesinin kalıpları konusunda ilginç fikirler verebilecek bir tartışma gibi görünüyor. Diğer yandan Feyzullah Efendi'nin rakiplerinin onu, bizim siyasal tarihimizde ve yapımızda çokça rastlanan galat ve asılsız sloganlarla suçladıklarını ilâve etmeliyiz. Örneğin bu konuda bakılacak bir kaynak şudur: İréne Melikoff "Şeyhulislam Feyzullah Efendi, était-il aussi un Kızılbaş" *Actes du CIEPO Cambridge, 1984,* ISIS İstanbul, 1986. İsyan, gözden düşen veya iktidardakilere karşı olanları kendiliğinden bulur ve öncü olarak seçer. Değişmeyen bir kalıp, burada da tekrarlanıyor. Feyzullah Efendi'nin muhalifleri Yahya ve İbrahim Efendi'ler, isyanla öne çıkarılmış ve öncü olmuşlardır.

Ulemanın ve askerin saf saf taraf tutuşu, yapılan ithamlar ve kullanılan sloganlar, 1703 isyanını yorumlamak babında ilk anda güçlükler yaratır. Rıfat Abou'el-Haj'ın bu kritik ve ilginç dönemi ele alıp, belirli bir siyasal analizle olayları nakletmesi bu bakımdan bazı yeni boyutları görmek bakımından yararlı olmuştur. Devrin vekayinameleri ve arşiv kaynaklarına dayanan yazar, renkli gözlem ve yorumlarla, Osmanlı tarihinin bu az tanınan dönemi ve olayları hakkında bir başvuru eser ortaya koymuştur. (Arşivde maliye defterleri, mühimmeler) Britanya arşivlerinde ilgili raporlar ve dönemin yazma halindeki vekayinameleri de buna dahildir. 18. yüzyıl bir bozgun dönemi mi, yoksa yeni bir dönemin başı ve bir değişim mi; bu gibi monografilerle cevabının aranması gerekir. Çalışmanın sonunda merkez ve eyalet teşkilâtındaki görevlilerin isim ve görev tarihlerini içeren bir liste ile (s.94-114) Gürcistan seferi hakkında metne yardımcı olmak bakımından iki ek yer alıyor. Transliterasyon, oryantalizmin klâsik alfabesiyle değil, modern Türkçe fonetiğe uygun bir biçimde yapılmıştır.

İlber ORTAYLI